

SZOCIOLÓGIAI KÖNYVTÁR

**FÖLD
ÉS
TÁRSADALOM**

ÍRTA

DÁNIEL ARNOLD

BUDAPEST,
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.T.
KIADÁSA

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
Bevezetés.....	7
<i>Első fejezet. A földművelés sajátos természete és fejlődéstörvényei</i>	14
A mezőgazdaság és az ipar különbsége.....	14
A mezőgazdasági termelés szélső határa.....	17
A csökkenő földhozadék törvénye.....	23
<i>Második fejezet. A mezőgazdaság technikai lehetőségei a nagybirtokon és a kisbirtokon</i>	36
Termésszaporító javítások.....	37
Munkamegtakarító javítások.....	56
Eredmények.....	69
<i>Harmadik fejezet. A munka szervezetének általános elvei a mai társadalomban</i>	71
Egyszerű cseregazdasági munkaszervezet.....	73
Kapitalisztikus árútermelés.....	83
Kapitalisztikus munkaszervezet.....	100
<i>Negyedik fejezet. A nagygazdaság és a kisgazdaság munkaszervezete</i>	109
A munkás ellenőrzésének feltételei a mezőgazdaságban....	109
A kapitalisztikus nagygazdaság munkaszervezete.....	117
A mezőgazdasági munkaszervezet történelmi fejlődése.....	124
A kisgazdaság munkaszervezete.....	155
Az elszigetelt kisgazdaság termelőképessége a nagygazdasághoz viszonyítva.....	161
<i>Ötödik fejezet. A szövetkezeti munkaszervezet</i>	176
A szövetkezet.....	176
A kisgazdaság termelőmódjának szövetkezeti úton elérhető javításai.....	180
A szövetkezeti nagygazdaság.....	192
<i>Hatodik fejezet. A kulturemberiség élelmezésének növekvő természeti és technikai lehetőségei. Ezeknek hatása a földművelés szervezetére</i>	206
A tápszerbőség.....	206
A tápszerbőség hatása a kapitalisztikus nagygazdaságra.....	221
A tápszerbőség hatása a kisgazdaságra.....	241
Kilátások a tápszerbőség tartósságára és fokozódására.....	253
Eltolódások a földművelés szervezetében, s az uralkodó agrárpolitikában a tápszerbőség hatása alatt.....	281
Befejezés.....	320

ELŐSZÓ

E könyv, melyet most közrebocsátok, az 1909. év február havában már készen volt. Hogy kiadásra csak most kerül: ennek az az oka, hogy hozzá akartam fűzni még egy másik munkát, mely bizonyos tekintetben emennek folytatása lett volna: — egy elméleti közgazdaságtant, mely a jelen könyvben induktive nyert megismeréseken épült volna föl. Viszonyaim alakulása miatt ezt az elméleti munkát — miután további másfél esztendő tölthettem vele — félbe kellett szakítanom, de a nyert megismerések közül annyit, amennyi szükséges volt ahhoz, hogy a jelen könyv kerek, önálló egész legyen, beillesztettem ennek III. fejezetébe. Hasonlóan kiegészítettem még utólag a könyv tárgyi anyagát is több olyan adattal, melyekhez 1909 februárja óta jutottam.

A kutatásra, melynek eredményét most közvéstem, az a körülmény indított, hogy éppen a progresszív irányok képviselői közül többen éles támadásban részesítették azon agrárpolitikai elveket, amelyeket magaménak vallók. Akiket illet: tekintsék e könyv tartalmát a támadásaikra adott érdemleges válasznak.

Egyáltalán azt tekinteném fáradozásom legnagyobb jutalmának, ha e könyv komoly és tárgyilagos vitát provokálva, megbolygatná azt a sok előítéletet, melyek a mező-

gazdasági kérdés körül éppen a progresszív társadalmi rétegek közvéleményében lerakódtak.

Ezzel a kívánsággal ajánlom könyvemet a *Huszedik Század* körül csoportosuló barátaimnak és fegyvertársaimnak, s ezek közül is elsősorban azoknak, kik a benne foglalt nézetekkel egyet nem értenek.

Budapest, 1910. december 25-én.

Dániel Arnold

BEVEZETÉS

Korunk uralkodó kérdése a munkáskérdés, mely a XIX. század első felében vetődött fel, s a melynek jelentősége azóta is állandóan növekedett. Most azonban, a XX. század küszöbén a társadalmi kérdés egy másik ága kezd előtérbe nyomulni, jelentőségére nézve nagyobb és mélyebbre vágó amannál. E probléma a mezőgazdasági kérdés. Mindezen túlemelkedő jelentőségének jellemzésére elég az a tény, hogy magában a munkásmozgalomban is mindegyre égetőbb alakban kerül felszínre és hovatovább e mozgalom irányát és magának a munkáskérdésnek felfogását is a népességnek, illetőleg a termelésnek mezőgazdasági részére vonatkozó megfontolások fogják megszabni.

Ma még ugyan nem eléggé szembeötlő a mezőgazdasági kérdés ahhoz, hogy a felszínes szemlélő tudomást vegyen róla; — a városok tömegdemonstrációkkal járó, lármás társadalmi mozgalmak sokkal inkább lekötik a közfigyelmet, mint a földművelés szervezetében, a mezőgazdasági osztályok körében végbemenő csöndes átalakulások. Pedig ezek a csöndes eltolódások a fontosabbak, s a nagyobb figyelmet érdemlők. Ezek azok, melyekből a társadalmi rend esetleges változásai ki fognak indulni. Mostanában, mikor a mezőgazdasági kérdések iránt minden egyes társadalmi irány oly nagy érdeklődést mutat; mikor minden egyes politikai párt szükségét érzi, hogy állást foglaljon hozzájuk és a mezőgazdasági mozgalmakban tevékeny részt vegyen: — szinte közhely gyanánt hangzik, ha a mezőgazdasági termelés nagy jelentőségére utalunk. Ámde vannak olyan tudományos

irányok is, melyek az ipart mindenhatónak, s a benne végbenő változásokat minden társadalmi alakulás végső okának tekintik. Erre való tekintettel rá kell mutatnunk arra az egyszerű igazságra, hogy magának az ipari és bányászati termelésnek is a mezőgazdasági termelés a létalapja. Az ipari népesség (beleértve a bányászatit is), csupán akkor folytathatja foglalkozását, ha termékei egy részét átadhatja a földműves népességnek, s emettől tápszereket kaphat érte. Az iparos azon tápszerfőlöslegből él, melyet a földműves saját fogyasztásán fölül termel. Következésképp a termelés egyéb ágaihoz viszonyítva a mezőgazdaságnak elsődleges jelentősége van. Az egész társadalom exisztenciája — az iparosoké nem kevésbé, mint a földműveseké — attól függ, mennyi tápszert és mekkora fáradtsággal képes termelni a mezőgazdasági népesség. A tápszerek termelésének lehetőségei első sorban az agrártechnika állásától, s a föld benépesítésének mértékétől függenek. E tényezőkön kívül azonban a földműves népesség társadalmi szervezete is hatással van rájuk; a termelés eredménye nagy mértékben függ attól, vajjon e szervezet összhangban áll-e a technikai és népesedési viszonyokkal, vagy nem. Felfogván, hogy az egész társadalom létfeltételei a termelt tápszerek mennyiségétől függenek és hogy e mennyiségre a mezőgazdasági népesség társadalmi szervezete is hatással van: nem kell-e belátnunk, hogy a társadalom szervezetének változásai között azok a legfontosabbak, melyek a mezőgazdasági népesség körében állnak be, és hogy minden társadalmi átalakulás súlypontja a szükségképpen a mezőgazdaságban van?

Sőt tovább mehetünk. A mezőgazdasági termelés szükségletei nem csupán a mezőgazdasági népesség társadalmi szervezetét határozzák meg, de az ipari népességét is, mert a társadalom szervezete csak egységes lehet. Nem uralkodhatik például bér munka az iparban, ha a mezőgazdasági termelést rabszolgák végzik. Tehát az iparúzó népesség társadalmi szervezetének is a mezőgazdasági termelés követelményeihez kell alkalmazkodnia, mert az ipar létfeltételeit a mezőgazdaság adja meg. Feltéve azt a nem valószínű esetet, hogy adott körülmények között az ipari termelés előnyös kibontakozása oly társadalmi szervezetet igényelne,

mely a mezőgazdasági termelés előnyös végrehajtására nézve nem volna kedvező: a mezőgazdasági termelés érdekei győznének. Mert a legfőbb emberi szükséglet a táplálkozás, s az emberi társadalom szervezete szükségképen mindig olyan formát ölt, amely az adott viszonyokhoz képest a legtöbb tápszer legkönnyebb módon való megszerzését teszi lehetővé.

A társadalmi rend nagy átalakulásai mindenkor a mezőgazdasági termelés érdekében történtek és ha az átalakulás szükségessége előtérbe lépett: ez mindenkor annak a jele volt, hogy a földművelés szervezete nem felel meg a megváltozott agrártechnikai vagy népesedési viszonyoknak, s ez akkor is így volt, ha nem is a falu, hanem a város népe volt az, mely a tápszerek drágulásának, vagy a megélhetés egyéb módon való rosszabbodásának hatása alatt megmozdult. — és nem csupán a társadalmi átalakulást követelő szükség eredt mindenkor a mezőgazdaság állapotából, de az átalakulást célzó mozgalom sorsa is mindenkor a mezőgazdasági népesség körében dőlt el. A táplálkozás lévén a legfőbb emberi szükséglet, melynek kielégítése az élet fenntartásához nélkülözhetetlen: azok, kik a tápszereket vagy ezek forrását, a termőföldet, hatalmukban tartják, egyszersmind az egész társadalom élete fölött rendelkeznek, — az ő kezükben van a legfőbb emberi hatalom. Ezért a nagy osztályharcok, melyek a társadalmi rend átalakulását hordták magukban, végső céljukat tekintve, mindenkor a föld birtokáért folytak és olyan esetekben is, midőn a városban indultak meg, mindig a falun dőltek el.

Ma is, a XX. század elején, azt látjuk, hogy a kultur-emberiség iparúzó városaiban társadalmi harcok folynak és hogy e harcok közepette a mezőgazdasági kérdés nyomul mindinkább előtérbe. Ugyanekkor eltolódásokat látunk a földművelés fennálló szervezetében, melyek arra mutatnak, hogy e szervezet mindegyre kevésbé felel meg az eltolódásban levő agrártechnikai és népesedési feltételeknek és ehhez képest át kell alakulnia. És pedig a társadalmi renddel együtt: mert a társadalom bármely adott rendje a földművelés egy adott szervezetén épül fel, s ennek változásaival együtt változik.

A földművelés szervezete három elemből tevődik össze: a munkaszervezetből, a birtok jogból és a birtokeloszlásból.

Munkaszervezete majdnem minden mezőgazdasági üzemnek van, kivéve azon ritka üzemeket, melyekben egyetlen egyén önmaga számára dolgozik. Mihelyt egynél több egyén dolgozik a gazdaságban, valami szervezete a munkának okvetlenül van; akár öntudatlanul, akár tudatosan, akár hallgatólag, akár kifejezetten: de valami módon okvetlenül meg van határozva, ki vezeti a termelést és e vezetővel milyen viszonyban állnak a többiek; meg van továbbá határozva, milyen módon részesül a munkás a termelés eredményéből és mi kényszeríti őt arra, hogy magát a munka fáradságának alávesse.

A történelem különböző szakaiban mások és mások voltak azok az eszközök, melyeknek hatása alatt a munkás dolgozni kényszerült. Más módon kényszerítették dologra az antik korbéli rabszolgát, mint a modern bér munkást; amazt testi büntetéssel, sőt halállal fenyegették: emezt csupán az elbocsáttatás fenyegeti azon esetre, ha rosszul dolgoznék.

Az antik, a középkori és a modern társadalmat úgy szokták egymástól megkülönböztetni, mint a rabszolgaság, a jobbágyság és a bér munka társadalmát. Vagyis a munkára való kényszerítés módjának különbségével jelölik a társadalmi rend különbségét. Teljes joggal, mert nincs fontosabb alkotó eleme a társadalmi rendnek, mint az a mód, amely szerint a munkás dolgozni kényszerű). Ebből indul ki minden; első sorban a munkatermék szétosztásának módja. Könnyű belátni, hogy a rabszolga, kit ura bármikor megölhet, nem részesülhet a munka termékéből olyan módon, mint a bér munkás, ki személyére nézve szabad; ez utóbbi a bérrel, melyet kap, azt teheti, amit akar, — ellenben a rabszolga hiába kapna munkabért, nem gazdálkodhatnék ezzel tetszése szerint, mert ura, ki oly hatalmas vele szemben, arra is elég ha talpas, hogy minden ügyébe beleszólhasson.

A földművelésben, hol a munka terméke a földdel fizikailag összefügg és bizonyos területet foglal le: a termék szétosztásának módja a *földbirtokjogban* is kifejezésre jut.

Hogy a munkás miképen részesül a föld terméséből: ez — a mint láttuk — attól függ, hogy milyen módon kényszerítik őt dologra. Midőn tehát a munkára való kényszerítés módja változást szenved: megváltozik egyszersmind a földbirtokjog is.

A földbirtokjog megváltozása azonban, ha kísérője is, de nem előfeltétele a munkaszervezet megváltozásának. Egyazon társadalomban, egyazon birtokjog uralma alatt a mezőgazdasági munkaszervezet több különféle típusa is állhat fenn egymás mellett, így látjuk a mai társadalomban egymás mellett a nagygazdaságot, melynek szervezete a bérmunkán, s a kisgazdaságot, mely egyéni, illetőleg családi munkán alapul. Hogy a kettő milyen arányban áll egymással: ezt a *birtokeloszlás* szóval jelöljük.

Ha a földművelés valamely szervezetét a viszonyok fejlődése alkalmatlanná teszi arra, hogy feladatának, a társadalom élelmezésének, kellőképen eleget tegyen: a mezőgazdasági szervezet valamilyen új típusa áll elő, mely célszerűen alkalmazkodik az új követelményekhez és a régebbi, alkalmatlanabb szervezet-típust kiszorítja helyéből. Eleinte az új szervezet a régi bírt ok jog köntösében lép föl. A középkori földművelés-szervezet Róma nagybirtokain született meg, jóval az antik társadalom összeomlása előtt. Mikor a föld kimerült és mindinkább lehetetlenné vált a rabszolgákkal való gazdálkodás: a római földbirtokosok, egyik a másik után, felosztották a birtokot apró telkekre és a rabszolgákat mint kolónusokat telepítették rájuk, egyszersmind bizonyos jobbágyi önállóságot adván nekik. Mire elpusztult az antik társadalmi rend, már megvolt az új mezőgazdasági szervezet, melyre a római jogot már akkor is csak hiányosan lehetett alkalmazni, mikor e jog még érvényben állott. Ezer évvel később, mikor a római jogot feltámasztották: e jog — amennyiben alkalmazták — a középkori földművelés szervezetében már előzőleg beállott eltolódásokat fedezte, amely eltolódások a bérmunka irányában történtek.

Nagy társadalmi átalakulások előtt mindig felmerült a mezőgazdasági kérdés, mely azután, az átalakulás befejeztéig a legfőbb társadalmi kérdés volt. Ma, a XX. század elején, újból a mezőgazdasági kérdés előnyomulását tapasztal-

taljuk. Ezzel kapcsolatban látjuk, hogy a mezőgazdaságban küzdelem folyik két szervezet-típus: a kisbirtok és a nagybirtok között; mind a kettő a római birtokjog köntösében jelen meg, de természetükre nézve teljesen elütnek egymástól. Tapasztaljuk továbbá, hogy a nagybirtok bizonyos szervezeti változásokra törekszik, amennyiben meg akarja szüntetni a föld szabad forgalmát, s a munkások szabad költözését. Ugy a föld szabad forgalma, mint a szabad költözködés szervesen összefügg a fennálló társadalom rendjével. A föld és a munkaerő szabad forgalmának megszüntetésére irányuló törekvések nem jelentenek egyebet, mint a fennálló társadalmi rend ellen intézett támadást.

Vájjon a társadalmi rend milyen átalakulásának kell megszületnie azokból a csendes eltolódásokból, melyek ezidőszerint a földművelés szervezetében végbemennek, s amelyek napjaink irodalmában a mezőgazdasági kérdést felszínre vetették és mindinkább kiélezik?

Hogy e kérdésre feleletet kaphassunk: meg kell mindenekelőtt vizsgálnunk, vájjon az egymással szemben álló két szervezettípus egyike és másika milyen mértékben képes a fejlődő agrártechnika követelményeihez alkalmazkodni és melyik milyen társadalmi rend elemeit rejti magában. Meg kell továbbá vizsgálnunk, vájjon a két szervezettípus közül melyik az, amely ezidőszerint a másikkal rovasára terjeszkedőben van, és mely erő mozdtítja elő terjeszkedését.

E bevezetés tartalmából már eddig is kitűnhetett, hogy kutatásunk módszerét a történelmi materializmus társadalombölcselete szolgáltatja, mely Marx Károlynak és Engels Frigyesnek köszöni megalapítását, s amelynek lényege abban a felfogásban áll, hogy a társadalom szervezetét — mindazon jogi, erkölcsi és egyéb ideológiákkal együtt, melyek e szervezethez fűződnek — a jószágok termelésének módja határozza meg. Minden bizonnyal kihatnak a társadalmi alakulásokra az emberek erkölcsi cselekvései, továbbá történelmileg örökölt jogi és egyéb nézetei is: de csak másodlagosan és nem oly mértékben, hogy lényegesen módosítani tudnák a társadalom szervezetét, melyet a termelés módjának követelményei határoznak meg. Hatásuk

inkább csak abban nyilvánul, hogy lassítani vagy esetleg gyorsítani tudják a társadalmi rend azon módosulásait, melyeket a termelőmód változásai magukkal hoznak.

A történelmi materializmus koránt sincs eléggé megalapozva ahhoz, hogy, mint bölcséleti rendszer, egyetemes világnézetül szolgálhasson, de mint kutatási módszer mind- eddig jónak és termékenynek bizonyult mindenütt, ahol helyesen alkalmazták. Alkalmazását eléggé megokolja az a körülmény, hogy a történelem azon korszakait, melyeknek gazdasági és társadalmi folyamatait kellőleg ismerjük, semmi más történelemmagyarázó módszer alapján sem tudjuk oly kielégítően megérteni, mint a történelmi materializmus segítségével.

A történelmi materializmus azon alkalmazásmódjának mely alkotóinál található, van egy hibája, mely onnét ered, hogy Marx és Engels az ipar látószögéből szemlélték a társadalmi fejlődést; e hibát azonnal észre kell vennie annak, ki a társadalmi kérdéseket a mezőgazdaság látószögéből veszi szemügyre. Marx és Engels, midőn azt mondták, hogy a társadalom szervezetét a jószágok termelésének mikéntje határozza meg: nem tettek különbséget a mezőgazdaság s a termelés egyéb ágai között, s az egész termelés módját egyöntetűen a munkaeszközök fejlődésére vezették vissza. Ez az álláspont nem kielégítő és ha minden továbbfejlesztés nélkül alkalmazzuk módszerül, nehézségekre kell akadnunk. Szükséges, hogy különbséget tegyünk egyfelől a mezőgazdaság, másfelől az ipar, bányászat s egyéb termelőágak között, mert az utóbbiak miként való alakulása az előbbinek alakulásából indul ki, amint hogy a társadalom egyetemes szervezetét is a földművelés szervezete, s ezt ismét a mezőgazdasági termelés módja *és természeti lehetősége* szabja meg.

I. FEJEZET

A földművelés sajátos természete és fejlődés-törvényei

A mezőgazdaság és az ipar különbsége

Ami a primitív néptörzsek számára a vadászat és a gyűjtés: ugyanaz a kultuemberiség számára a mezőgazdaság. Táplálékszerzésének módja, életének előfeltétele. Még eddig csak mezőgazdasági úton tudunk tápszereket termelni, — ipari úton, kémiai szintézis útján még nem. Az a pár, többé-kevésbé sikeres laboratóriumi kísérlet, ami ezirányban történt: belátható időig nem jelent sokat. Feltéve, hogy valaha egyáltalán sikerül ipari, kémiai úton tápszereket termelni: még mindig kérdés, eléggé olcsók és egészségesek lesznek-e az így nyert tápszerek ahhoz, hogy a földművelést fölöslegessé tegyék. S ehhez képest — emberileg belátható időig — az egész emberi kultúra létfeltételeit azon küzdelem sikere szabja meg, melyet a földműves a védelmébe fogadott állat- és növényfajok létéért a földdel, a nedvességgel és a szárazsággal, a forrósággal és a faggal, a ragadós betegségekkel, a kártékony állatokkal és növényekkel: szóval az egész ellenséges természettel folytat.

Ez a küzdelem a természettel *élő lények* minél kedvezőbb tenyészeti feltételeiért: ez adja meg a földműves munka sajátos természetét, ez különbözteti meg az ipari munkától, melynek tárgyát *élettelen dolgok* alkotják.

Márkok mezőgazdasági szakíró érezte, hogy egyfelől a mezőgazdasági, másfelől az ipari és bányászati termelés között lényeges különbség van. Így *Rau* már a múlt század elején felismerte, hogy a mezőgazdasági és az ipari termelés

között nem szabad analógiákat vonni; a kettőnek különbségét gyakorlati vonatkozásaiban feltárta és le is vonta ebből a megfelelő agrártechnikai következtetéseket.¹ Igen fejlett alakban található a mezőgazdaság és az ipar megkülönböztető sajátságainak összefoglalása Seringnél.² Ez utóbbival rokon, de még fejlettebb és szabatosabb Dávid Eduárd meghatározása, mely következőleg hangzik:

»A mezőgazdasági termelés élő lények fejlesztése körül forog, az ipari termelés holt tárgyak feldolgozása körül. Emiatt az emberi akarat az, mely az anyagoknak a termék előállításához szükséges széjjelválasztását és összekötését közvetlen impulzus által, vagyis a beavatkozást akarat nélkül továbbadó instanciák felhasználása által végrehajtja. Ellenben a földműves az anyagok széjjelválasztását és összekötését kénytelen az élő természet önmagából kiinduló tevékenységének átengedni. Ez az utóbbi a közvetlen termelő. Az emberi munka második a sorban; neki az élő természet törvényeihez és szeszélyeihez kell alkalmazkodnia; ő csak közvetett úton hozza létre a terméket. Az ipari termelés mechanikus, a mezőgazdasági termelés organikus folyamat.«³

Bizonyos hasonlóságok dacára ugyanez a különbség választja el a bányászatot is a mezőgazdaságtól. Dávid a bányászati és az ipari termelést együttevén nevezi mechanikus produkciónak, szemben a mezőgazdasággal, mint organikus produkcióval.

Dávid tehát abban látja az ipari és a mezőgazdasági munka különbségét, hogy míg az előbbi élettelen tárgyakat dolgoz fel: az utóbbi élő lények életének folyamatát támogatja. Amaz a terméket (a munkatárgyak alakjának vagy kémiai összetételének megváltoztatása által) fizikai vagy kémiai úton produkálja, emez fiziológiai úton.

¹ Schmoller: Die Entwicklung der deutschen Volkswirtschaftslehre im neunzehnten Jahrhundert. Leipzig. 1908. XXI. Karl Grünberg: Agrarpolitik, 18. 1.

² Sering: Die Agrarfrage und der Sozialismus. Schmoller: Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft. Leipzig, 1899. Viertes Heft. 305. lap.

³ David: Sozialismus und Landwirtschaft. Berlin, 1903. 70. 1.

A mezőgazdasági és az ipari termelés ezen megkülönböztetését azzal az ellenvetéssel támadták meg, hogy az élő lényeknek az élettelen dolgoktól való megkülönböztetése elavult és tudománytalan, mert hiszen az életfolyamatok voltaképpen vegyi folyamatok, s az élő és az élettelen dolgok tulajdonságai között csak mennyiségbeli különbségek vannak, minőségbeliek nincsenek.

Ám ez az ellenvetés nem állja meg helyét. Ha igaz is, hogy az élő lények tulajdonságainak némelyikét — mint a meghatározott alakot és szint, növekedést és szaporodást — élettelen tárgyakon, például a kristályokon is, észlelhetjük: viszont mindazon tulajdonságokat, melyek összességükben az életet teszik, még egyetlen élettelen tárgyon sem sikerült akár tapasztalni, akár felébreszteni. Az asszimilációt,¹ az élő lények leginkább jellemző tulajdonságát, sem tapasztalták még eddig élettelen tárgyakon. Még ezidő szerint éles határvonal választja el az élő és az élettelen világot.

Ehhez képest az életfolyamatokat sem lehet úgy egyszerűen kémiai folyamatoknak tekinteni. Ha így volna: akkor a fiziológia teljesen felesleges tudomány volna, illetőleg semmi okunk sem volna arra, hogy a fiziológiát a vegytantól megkülönböztessük. Holott tényleg meg kell különböztetnünk. Ha kivonjuk a fiziológiából az összes vegytant: még marad egy darab fiziológia, a mely már nem vegytan. Amint azonban a fiziológiát megkülönböztetjük a fizikától és a vegytantól: épúgy meg kell különböztetnünk az életfolyamatokat a közönséges fizikai és vegyi folyamatoktól; az előbbiek összetettebbek és magasabbrendűek, mint az utóbbiak.

A modern ipar a fizikát és a vegytant alkalmazva állapítja meg termelő módszereit; fiziológiára nincs szüksége. Ellenben a modern mezőgazdaság tudományos úton megállapított termelőmódjai nagyobbára az élettani tudományok alkalmazásai; a mezőgazdaság egyre nagyobb mértékben lesz azzá, amivé természeténél fogva lennie kell:

¹ T. i. idegen anyagoknak a szervezetbe való önkéntes felvételét, s a szervezet anyagához hasonlóvá alakítását.

alkalmazott fiziológiává. Liebig idejében a mezőgazdasági kémia lett az agronómia vezető tudománya; de ma már elvesztette vezetőszeropét. A termelőmódszerek újabb javításai az életfolyamatok közvetlen tanulmányozása útján keletkeztek, így jött létre *Demcsinszki* új gabonatermelő módszere, melyet még később érinteni fogunk; így állt elő *Kellner* új takarmányozás-módszere, mely a takarmány tápértékének kémiai megállapítását, mint hasznavehetetlent, kiküszöböli.

A mezőgazdasági termelőmódszereket nem lehet minden tetszőleges üzemben oly szabatosan alkalmazni, mint az ipariakat. Minden faluhatárban, sőt minden egyes darab földön mások és mások a természeti viszonyok; a termelőmódot alkalmazni kell a viszonyokhoz. A gazdának, ha még oly tanult és tapasztalt, külön ki kell tanulnia azt a mezőgazdasági üzemet, amelynek kezelését átveszi. *Howard* leipzig-i tanár — saját szavai szerint — harminc évig fáradozott azon, hogy a szabatos üzleti előszámítást a mezőgazdaságban is lehetővé tegye; erre a célra óriási anyagot hordott össze, s a végén azt kellett belátnia, hogy minden egyes gazdaságra nézve más és más számok érvényesek, s a termelés költségeiben gazdaságonként a legnagyobb eltérések mutatkoznak.¹

A mezőgazdasági termelés szélső határa

Mivel a mezőgazdasági munka tárgyát élő szervezetek természeti feltételei alkotják: a mezőgazdasági termelés^{na} egészében is érvényre jutnak bizonyos szabályok, melyek az élet organikus törvényeiből fakadnak. E szabályok a mezőgazdasági termelés növelésére, a föld termésének szaporítására vonatkoznak; helyes megismerésük a gazdasági élet törvényeiben való tájékozódásra nézve alapvető fontosságú.

Az élő és az élettelen világ között leginkább *a szükségletek* vannak határfalat. Az élettelen tárgyaknak nincsenek

¹ W. H. Howard: Die Produktionskosten unserer wichtigsten Feldfrüchte. Berlin, Parey, 1902. 5—8 lap.

szükségeik, az élőknek vannak. Ha e szükségleteiket legalább bizonyos minimális mértékben ki nem elégítetik: megszűnnek élő szervezetek lenni, alkotó elemeikre bomlanak. Vannak persze a legmagasabbrendű élő lényeknek — az embereknek — olyan harmad-, negyed- és tizedrendű szükségleteik is, amelyeknek kielégítését egészen nélkülözhetik, anélkül hogy elpusztulnának. De az alapszükségleteknek egy bizonyos minimális mértékben való kielégítését egyetlen élő szervezet sem nélkülözheti. A legtöbb szárazföldi állat és növény alapszükségei a következők: levegő, nedvesség, meleg, világosság és táplálék.

E szükségletek kielégítését minden állat- és növényfaj más és más arányban kívánja meg. Egyik pl. több meleget kíván, a másik több nedvességet. A növények, melyeknek sok különféle ásványi anyagot kell a talajból felvenniök: a különféle táplálékelemeket is meghatározott arányban veszik fel. Egyik több foszfor, a másik több nitrogén, a harmadik több káli-vegyületet vesz fel. A meghatározott, fajukat jellemző arányhoz szigorúan ragaszkodnak. Ha például valamely növény foszforszüksége 4 milligramm, káliuszüksége pedig 6 milligramm, s a talajban megvan ugyan a 6 milligramm káli, de a foszforból csak 2 milligrammot találhat a növény: a káliból sem fog többet felvenni, mint amennyi a foszforral arányban áll; tehát csak 3 milligrammot. Ez a Liebig-féle *minimum-törvény*. E törvény különben nem csupán a különböző táplálékanyagok, de az összes többi tenyésztési feltételek egymáshoz való arányára is érvényes. Ha például valamely növény nedvesség vagy világosság dolgában szükséget szenved: hiába van elegendő tápláléka, ebből sem fog felvenni, csak annyit, amennyi a nedvességgel vagy a világossággal — tehát *a legkisebb mértékben jelenlevő tenyésztési feltétellel* — arányban áll. Különben magunkon is tapasztalhatjuk, hogy pl. nincs jó étvágyunk, ha nem mozgunk eleget vagy rossz levegőben élünk, viszont a jó levegő és a mozgás nem sokat ér, ha nincs elég táplálékunk.

Az élethez, mint előbb említettük, elkerülhetetlenül meg kell hogy legyen az alapszükségletek kielégítésének, a tenyésztési feltételek jelenlétének bizonyos, faj szerint meg-

határozott minimuma. Ezen alul nincs élet. De arra sem képesek az élő szervezetek, hogy szükségleteiket nagyobb mértékben elégítsék ki, mint amely fajuk természetének megfelel. Ha valamely növény összes tenyészeti feltételeit faja szerint meghatározott arányban, de túlságos nagy mennyiségben adjuk, azt várva, hogy a növény majd kétszer-háromszor nagyobbra nő és megfelelően nagyobb termést hoz a szokottnál: éppen az ellenkező eredményhez jutunk, a növény elcsenevészedik, vagy el is pusztul. Az élő lények tenyészőereje nem végtelen; szükségleteik kielégítésének van egy maximuma, amelyen túl tönkremennek.

Ha előveszünk egy tucat virágcserepet, és ezek mindegyikébe elvetünk egy-egy buzaszemet s ennek összes tenyészeti feltételeit egymáshoz viszonyítva, a megkívánt arányban, de cserepenként más és más mértékben, továbbhaladó fokozatban adjuk meg (úgy hogy az első cserépbe egy egyseget, a másodikba kettőt, a harmadikba hármat s így tovább adunk a búzanövény összes tenyészeti feltételeiből): tapasztalni fogjuk, *hogy a termésmennyiség úgy abszolúte, mint az adagok számához viszonyítva, emelkedni fog egy bizonyos pontig, amelyet arányossági határnak nevezünk.*¹ Amely cserépbe a tenyészeti feltételek adagai az arányossági határpontnak megfelelő számban adódtak: abban jut egy-egy adagra a legnagyobb termés. Ez az a mérték, mely a növény életének harmonikus lefolyására nézve a legkedvezőbb. *Az arányossági határponton túl haladva az egy-egy adagra eső termés süllyedni, de az abszolút termésmennyiség emelkedni fog egy pontig, melyet optimumnak nevezünk.* Az optimumnak megfelelő cserép termése abszolúte nagyobb lesz, mint az arányossági határpontnak megfelelőé, de a tenyészeti feltételek egy-egy adagára kevesebb jut belőle. *Az optimumon túl már nemcsak egységenként, de abszolúte is süllyedni fog a termés a maximumig, ahol egészen megszűnik.*

Ez a kísérlet csupán képzeletbeli; még eddig a növényfiziológusok nem vitték annyira, hogy valamely növény

¹ »Proportionalitätsgrenze«. V. ö. Joseph Esslen: Das Gesetz des abnehmenden Bodenertrages seit Justus von Liebig. München, 1905.

összes tenyészeti feltételeit együttevén tudták volna variálni a minimumtól a túlságig. Rendszerint csak egy-két tenyészeti feltételt variáltak, a többit a lehető legkedvezőbb mértékben adták meg. Példa gyanánt lássuk *Wollny* egy jellemző kísérletét¹, mely a nedvesség hatásának kipuhítására irányult:

Elvetettek tavasszal öt szem rozstot öt különböző, egyenlő nagyságú virágcserepbe. Valamennyi cserepbe egyaránt a lehető legkedvezőbb mértékben helyezték a rozsnövény tenyészeti feltételeit, a nedvesség kivételével, melyet a minimumtól a túlságig variáltak. A kifejlődött növények magtermése a következő volt:

Nedvesség (a talaj nedvességbefogadó- képességének százalékában)	A termés súlya (grammokban)
20	1.25
40	5.88
60	8.43
80	6.50
100	3.00

Az arányossági határ 40%-nál van: ezen a ponton minden százalék nedvességre 0.147 gramm magtermés jut. Az optimum 60%-nál; itt már csak 0.145 gramm magtermés jut a nedvesség egy százalékára. Persze a fokozat kissé durva és a két határ fekvését pontatlanul adja vissza.

Hasonló eredményekre jutunk, ha — különben egyenlő, legkedvezőbb tenyészeti feltételek között — nem a nedvesség, hanem valamely más tenyészeti feltétel mennyiségét variáljuk. Minden esetben eljutunk egy optimumhoz, melyen túl a tenyészeti feltétel fokozása káros, sőt vészthozó lesz a növény életműködésére. Lehet, hogy ha a tenyészeti feltételeket nem egyenként, egyoldalúan variálnánk, hanem, mint az előző képzeleti kísérletben, valamennyit együttevén, egymással arányban tudnók fokozni: ez esetben talán nem következnek be az optimumon túl a növény romlása; lehet, hogy ebben az esetben a tenyészet nem fokozódnék ugyan, de nem is

¹ Esslen i. m. 104. 1.

hanyatlanék; a növény a tenyészteti feltételek dús készletéből annyit használna fel, amennyit elbír, és a maradékot érintetlenül hagyná. Lehet, de nem bizonyos; ilyen kísérletet még nem hajtottak végre. Optimum azonban ilyen esetben is volna, azt egészen határozottan tudjuk, hogy az élő szervezetek tenyészőereje véges, hogy nem képesek végtelen sok táplálék, nedvesség stb. felhasználására.

Ha valamennyi tenyészteti feltétel a megkívánt arányban, az optimum mértékében van együtt: az élő szervezet eléri a tenyészetnek azon legnagyobb mértékét, amelyre egyáltalán képes, s a legnagyobb termést hozza, amelyet egyáltalán hozhat. De ez még nem abszolút határa a tenyészetnek. Lehet a faj tenyészőképességét erősíteni: tenyésző-kiválasztás, keresztezés útján. Nemesített fajok több táplálékot képesek felvenni és ezt jobban értékesítik. De ennek is megvan a határa. Hiába akarnók például a lovat igavonás céljára elefántnagyságúvá tenyészteni. Az élő szervezet rendkívül bonyolódott, rendkívül sok tulajdonsága van, s ezek mindnyájan egymással egyensúlyban vannak. Az ember csak egy-két tulajdonság növelését veszi célba amde amilyen mértékben ez sikerül: oly mértékben megsínylik a többi tulajdonságok. Túlságosan kitenyésztett nemes fajták rendkívül kényesek; betegségeknek, élősdictnek, s az időjárás viszontagságainak nem igen tudnak ellentállni. A tenyésztésben is van optimum, melyen túl a nyert előnyöket felülmúlják az előállott hátrányok.

A gyakorlati mezőgazdaságban tenyésztett állat- és növényfajták még távol állnak attól, hogy a faj nemesítés optimumát elérték volna. A szántóföldeken pedig az elvetett növények mindent inkább találnak, mint optimális tenyészteti feltételeket. Képzeljük el azonban, hogy egy földműves valamely növényfaj elérhető legnemesebb fajtájának birtokába jutna; hogy kilesné és az optimum mértékében ki tudná elégíteni e növényfajta összes szükségleteit: — ez a földműves elérné azon legnagyobb termést, melyet egy adott területen az illető növényvel egyáltalán produkálni lehet.

Miért? Mert *a növények számát — egy adott területen — nem lehet a végtelenségig szaporítani*. Minden növényegyed megkíván egy bizonyos területet, és megvan — minden

növényfajra nézve — a területnek egy meghatározott minimuma, melyen alul a növényegyen már nem képes tenyésző erejét kellően kifejtetni. A gyökerek csak bizonyos adott kiterjeszkedéssel tudják felvenni a kellő mennyiségű táplálékot, hasonlóan a levelek is a kellő világosság- és melegmennyiséget. A vetés sűrűsége dolgában is van optimum. Azon abszolúte legnagyobb termés mennyiségét, melyet valamely növényfaj egy adott területen hozhat, megkapjuk, ha a rajta optimális sűrűséggel vetett növények számát megszorozzuk a növényegyen elérhető legnagyobb termésével.

A különböző növényfajok termőképessége azonban nem egyenlő nagy. Például burgonya vagy tengeri művelése útján több tápszer-szárazanyagot nyerhetünk egy adott területen, mint gabonatermelés útján. Az elképzelhető legnagyobb termést tehát akkor nyerjük, ha földünket, melyet az elképzelhető legtökéletesebb módon művelünk, a legtermőképesebb kultúrnövénynek optimális mértékben nemesített fajtájával népesítjük be.

Minél jobb a föld, minél esősebb és melegebb az éghajlat: annál termőképesebb növényfajokat művelhetünk. Némely trópusi növényfaj húszszor, sőt negyvenszer akkora termést hoz egy adott földdarabon, mint a mi legbővebben termő kultúrnövényeink. E növények azonban nem élnek meg nálunk; nincs számukra elég eső és elég napsugár. A földet javíthatjuk egy bizonyos mértékig; öntözést is adhatunk a növénynek, ha van erre való vizünk: de már a napsugarat nem tudjuk pótolni másképp, mint költséges üvegházi berendezéssel. Szabály szerint tehát annál nagyobb az egy adott földdarabon elérhető legnagyobb termés, minél nagyobb a napsugarak száma, mely az illető földdarabra esik. *A mezőgazdasági termelés szélső határát a napsugarak száma szálja ki.* Szűkebbre vonja a határt a nedvesség túlságos bősége vagy hiánya, feltéve hogy azt elvezetni vagy pótolni nem tudjuk, valamint a talaj fizikai vagy kémiai alkotának minden olyan hiánya, melyet már semmiféle módon nem vagyunk képesek helyrehozni.

A csökkenő földhozadék törvénye

Eddig csak a mezőgazdasági termelés egy bizonyos területen adott lehetőségének abszolút határáról volt szó, s amidőn ezt tárgyaltuk: a növényfiziológus üvegházának ablakából néztük a növényi tenyészetet. A növényfiziológusnak könnyű a helyzete: szerény eszközökkel is kielégítheti az ő néhány tucat növényének minden olyan szükségletét, amelyről tudomása van. Egészen más helyzetben van a földműves: ő a nő vény egyedek százezreinek, millióinak szükségleteit kénytelen kiszolgálni és nem válogathat sem a különböző minőségű földek, sem az éghajlatok között, hanem meg kell állnia helyét azon a földdarabon, amely neki jutott.

Majdnem minden földben megvannak — kisebb-nagyobb mértékben — a növényi tenyészet föltételei, melyeket természetes geológiai tényezők, első sorban a föld felső rétegében örökösen végbemenő kémiai folyamatok hoztak létre. A földműves, ha módjában van, hogy annyi földet vegyen művelés alá, amennyit akar: megelégszik e természetes föltételekkel, s a föld anyagának lassú bomlása természetes úton helyreépítolja azon táplálóanyagok egy részét, melyeket a learatott növények időnként a földtől elvonnak. Azért teljesen nem pótolhatják helyre, s a föld épen nem kimeríthetetlen. Mindaddig azonban, míg a föld mennyisége korlátlan, a földművesnek semmi oka azon törnie fejét, mikép nagyobbíthatná az egy adott földdarabról nyert termést. Ha azonban az emberek elszaporodtak, s a műveletlen föld elfogyott: bekopogtat az éhség és előáll annak el nem kerülhető szüksége, hogy egy adott földdarabról nagyobb termést lehessen betakarítani, mint előzőleg.

A kezdetleges földműves nem igen ösmeri a növények szükségleteit; — ő csak látja, hogy az elvetett mag kihajt és termést hoz. Apránként azonban, a történelem folyamán megismerték a földművesek a növények bizonyos szükségleteit és bizonyos rendszabályok hatása alatt való viselkedését. De valahányszor a földműves valamely új rendszabályt alkalmazott, valamely újfajta munkát végzett: tapasztalta, hogy ezen munkából csak bizonyos mennyi-

séget lehet előnyösen alkalmazni, e mennyiségen fölül a munka hatása kisebb és kisebb lesz, sőt van egy pont, amelyen fölül a munkának már semmi újabb hozzáadott mennyisége nem használ. Azaz: van egy arányossági határ és van egy optimum. Tehát ugyanazt a jelenséget tapasztalta, amelyet már előző helyen megállapítottunk arra az esetre nézve, ha valamely növény összes tenyésztési feltételeit együttevén mennyiség szerint variálnánk. De ő ezt nem a tenyésztési feltételek összességére nézve tapasztalja, hanem külön bármely rendszabályra, mellyel a tenyésztés valamely feltételét növelni akarja. Akármilyen mértékben legyen jelen a többi tenyésztési feltétel: akár jó, akár rossz földön, mindenütt azt tapasztalja a földműves, hogy a föld csak bizonyos mértékig hálálja meg az alkalmazott rendszabályok bármelyikét. Ha rájön, hogy a kapálás növeli a termést: miután a rendszabályt alkalmazni kezdte, arra is rá fog jönni, hogy adott területen csak bizonyos mennyiségű munkanapot fordíthat kapálásra, azontúl bármely munkanap, melyet kapálásra fordít, oly csekély (és mindig csekélyebb) eredménnyel jár, a mely már nem érdemli meg a fáradságot. Ha valamely föld trágyázását fokként növeli: tapasztalni fogja, hogy a föld csak egy bizonyos trágyamennyiséget hálál meg kielégítően. Tapasztalja továbbá azt is, hogy jó földek bármely rendszabályt nagyobb mértékben hálálnak meg, mint rossz földek, hogy tehát jó földeken az arányossági határ magasabb fokon válik érezhetővé. Végül azt is tapasztalja, hogy, amennyiben trágyázza földjeit: több munkanapot fordíthat kapálásra, mintha nem trágyázná; vagy viszont: ha kapál, több szekér trágyát fog a föld meghálálni, mint ha nem kapálna stb. Mindegyik rendszabály magasabbra emeli az arányosság határát az összes többi rendszabály számára.

Ez a tapasztalt szabályszerű jelenség, *a csökkenő hozadéktörvény*, két fiziológiai törvényben leli magyarázatát: egyik az arányossági határról és optimumról szóló törvény, másik a minimum-törvény.

Képzeljük el, hogy valamely növény táplálékszüksége — egyebek között — 6 milligramm káli és 4 milli-

gramm foszfor; — ez az ő abszolút optimuma, többet nem volna képes fölvenni még a legelőnyösebb föltételek között sem. Most azonban épen ezen két táplálék dolgában szenved hiányt az illető növény: amennyiben az összes tenyészeti föltételek bőségesen, az optimum arányában vannak ugyan jelen, de káliból csak 3 milligrammot, foszforból pedig csak 1 milligrammot nyerhet a talajból. Ilyen körülmények között a növény tenyészetete csak a foszforral, mint legkisebb jelenlevő tenyészeti föltétellel fog arányban állani, tehát a káliból sem vesz fel többet mint 1% milligrammot. Mert ha 4 milligramm foszfor arányában 6 milligramm kálit igényel: 1 milligramm foszfor arányában csak $1\frac{1}{2}$ milligramm kálit képes fölhasználni.

Csináljunk azonban egy kísérletet: adjunk a mi növényünknek — az összes többi körülményt változtatlanul hagyván — fokozatosan több és több foszfort. Nagy meglepetésünkre a foszforadagolás optimumát nem 4 grammnál, hanem már valahol 2 gramm körül fogjuk elérni, mert a jelenlevő 3 gramm kálival (most már ez lesz a legkisebb jelenlevő föltétel) csak 2 gramm foszfor áll arányban. Ez az optimum azonban nem az illető növény tenyészetének abszolút, legfelsőbb optimuma lesz, hanem az éppen alkalmazott rendszabály segítségével az adott körülmények között elérhető *relativ optimum*. \

Természetesen: még a relativ optimum előtt el fogjuk érni a *relativ arányossági határt*.

Vigyük át ezt a példát a gyakorlati mezőgazdaságba, képzeljük el az előbbi egyetlen növény egy én két szükséglete helyett egy szántó föld növénykultúrájának változtatott aránytalanságban jelenlevő, nagyszámú tenyészeti föltételeit: és akkor tisztában vagyunk a csökkenő hozadéktörvénnyel.

Alkalmazzunk valamely gazdaságban bármely rendszabályt a tenyészeti föltételek javítására: ez a rendszabály csupán akkor lesz hatásos, ha a legkisebb jelenlevő tenyészeti föltételt nem hagyja érintetlenül, sőt inkább éppen ezt gyarapítja. (Vagy, ami a lényegen nem. változtat, ha valamely káros, a tenyészetet akadályozó tényezőt kiküszöböl, mint pl. szikes földekből a sziksót.)

Ha ez az eset áll fenn: a gazdaság hozadéka növekedni fog egy relatív arányossági határig. Ezt a relatív arányossági határt az a tenyészeteti föltétel szabja meg, mely a szóban forgó rendszabály alkalmazása után legkisebbnek megmarad.

A relatív arányossági határponton túl az alkalmazott rendszabály hatása viszonylag csökken illetőleg az alkalmazásával járó munka bizonyos egysége fokozatosan kevesebb és kevesebb eredménnyel jár, sőt a relatív optimumon túl a munka minden további szaporítása haszontalan lesz.

Föltéve azonban, hogy fölfedezünk valamely újabb rendszabályt azon másik tenyészeteti föltétel gyarapítására, mely az előző rendszabály alkalmazása óta a jelenlevők legkisebbiké gyanánt szerepel: akkor újból növelhetjük a hozadékot, míg csak el nem értünk egy újabb, az előzőnél magasabban fekvő arányossági határt, melyet a következő harmadik, most már legkisebb gyanánt soron levő tenyészeteti föltétel határoz meg.

Természetesen: bármilyen újabb rendszabályt alkalmazunk, azért az előbb alkalmazott rendszabályok egyikével sem hagyhatunk fel, sőt alkalmazásukat fokoznunk kell az újabban alkalmazott rendszabályok arányában, mert amennyiben ezt elmulasztanánk: visszaállítanók egyikét azon legkisebb tenyészeteti föltételeknek, melyeken előzőleg már túljutottunk s így meggátolnánk a relatív arányossági határ további tágítását.

Föltéve, hogy valamely adott területen már minden hiányzó tenyészeteti föltételt pótolunk és minden kártékony tényezőt eltávolítottunk, hogy minden emberileg kigondolható rendszabályt alkalmazásba vettünk és eljutottunk egy oly magas pontra, ahol már a napsugarak mennyisége alkotja a legkisebb jelenlevő tenyészeteti föltételt (vagy esetleg valamely más, meg nem változtatható tényező), akkor eljutottunk a legfelsőbb arányossági határhoz, s ezen túl haladva eljuthatunk az abszolút optimumhoz, a mezőgazdasági termelés szélső határához, melyet előző helyen már megállapítottunk.

Ezt a szélső határt a földművelés mai technikája még korántsem érte el, a modern földművelés még csak egy kis

részét tudja kihasználni azon napsugármennyiségnek, mely egy adott földterületre esik, a mérsékelt égő v alatt is, nem beszélve a trópusokról, ahol sokkal több napsugár esik a földre, mint nálunk. Valószínűleg még nagyon sok, föl nem fedezett rendszabály létezik, melyeket hatásosan lehet alkalmazni a növényi tenyészet kiterjesztésére.

Mindazon rendszabályokat, melyekkel valamely földterületen az arányossági határt magasabbra emelhetjük, a földművelés *technikai javításainak* fogjuk nevezni. Mint ilyeneket föloszthatjuk őket *termésszaporító és munkamegtakarító javításokra*.

Termésszaporító javítások mindazon rendszabályok, melyek a talaj fizikai vagy kémiai alkatának megváltoztatása, — a növények faj tenyésztése vagy életműködésük másféle módosítása, — öntözés vagy az éghajlat másféle mesterséges javítása útján a növények szükségleteinek jobb kielégítésére vagy tenyészetük gazdagabb gyümölcsözésére vezetnek.

Ide lehet számítani továbbá kultúrára alkalmas új növényfajok fölfedezését, illetve alkalmazását, adott területen kevesebb munkát igénylő és kevesebb eredményt adó növényfajok fölcserélését munkaigényesebb, de egyszersmind termőbb fajokkal.

Történelem előtti időkben termésszaporító javítás volt, ha vadásznép pásztorságra, vagy pásztornép földművelésre adta magát.

A munkamegtakarító javítások a gazdaságban előforduló munkák jobb csoportosítása vagy mechanizálása útján ezeknek kevesebb fáradtsággal való elvégzését teszik lehetővé, anélkül hogy a termést növelnék. Például a gabonakalászok száma és súlya nem lesz nagyobb, ha kasza helyett aratógéppel vágjuk le őket, de fáradtságunk határozottan kisebb lesz.

Bármilyen technikai javítást veszünk alkalmazásba: nagyobbá tesszük egy bizonyos adott munkamennyiség eredményét; — magasabb alapra helyezzük munkánk termelőképességét. Ha azonban e magasabb alapon újból növeljük egy adott területre fordított munkánkat: újból érezni fogjuk a csökkenő hozadéktörvény hatását, míg esetleg egy újabb javítást alkalmazásba nem veszünk.

Ezeket tudva: a csökkenő földhozadék törvényét nem kell föltétlenül inségtörvény gyanánt fölfognunk, amint ezt Malthus óta igen sok gazdasági író teszi. Igaz, voltak az emberiség történetében olyan időszakok, melyekben az agronómiai fölfedezések nagyon ritkák voltak vagy épen nem is fordultak elő, úgy hogy a csökkenő hozadéktörvény egész kegyetlenségében jutott érvényre, megakadályozván a tápszerek minden szaporítását, s ezeket az időszakokat a dolgozó néptömegek állandó ínsége és súlyos elnyomása jellemzi. De az újabb korban az agronómiai fölfedezések jóval gyorsabban következnek egymásra. Annyira, hogy a mai gazdasági üzemek túlnyomó része ilyen sok olyan földművelés-technikai javítást mellőz (rossz munkaszervezet, vagy képzettség hiánya miatt, vagy más okból), amelyek ki vannak próbálva és alkalmasak volnának a földművelés-munka termelőerejének növelésére. Ma is érezzük ugyan a csökkenő hozadéktörvény hatását, de minden bizonnyal kevésbbé, mint pl. félszázaddal ezelőtt.

Minél fejlettebb a földművelés: annál kisebb földdarab kell egy ember táplálásához; annál nagyobb a föld gazdasági mennyisége. A népesség szaporodásra hajlandó ugyan, de a föld mennyiségének gyarapodása, a földművelés haladása következtében, gyorsabb is lehet, mint a népszaporodás. Sűrűn lakott országok népe is rendelkezhet több földdel, mint amennyire szüksége van, föltéve, hogy a föld művelése elég fejlett. Földben és tápszerekben való bőség nagy népszám mellett is lehetséges, és ha nincs meg: okvetlenül bekövetkezik, ha gyorsul a földművelés haladása és ha lassúbbá válik a népszaporodás menete, amint ez éppen napjainkban tapasztalható a kulturnépeknél.

A termésszaporító javításoknak majdnem kivétel nélkül az a sajátságuk, hogy ugyanakkor, mikor növelik munkánk termelőképességét, növelik egyszersmind a földterület adott egységére fordított munka mennyiségét. Például ha valamely gazdaság vezetője a földet több istállótrágyában akarja részeltetni: szaporítania kell a marhaállományt, s

ezzel az állatápoló munkát. De nagyobbodván a marha-állomány: egyszersem több répát, burgonyát kell vetni takarmányul, ami ismét a kapásmunkát szaporítja. S ezenfelül ha a bőségesebb trágyázás hatását jól ki akarja aknázni: mélyíteni kell a szántást, javítani a talaj előkészítés módszerét, ami szintén munkaszaporulattal jár.

A földművelés történelmi fejlődésével, az egymásra következő termésszaporító javítások nagyon is erősen növelték volna a gazdasági munkákat, ha nem keletkeztek volna egyidejűleg munkamegtakarító javítások, melyek a munkát ismét redukálták, habár csak korlátozott mértékben. Manapság minden bizonnyal több emberi munka kell egy adott földterület megművelésére, mint száz évvel ezelőtt, persze a termés is jóval nagyobb lett, sőt lényegesen nagyobb arányban növekedett, mint a munka mennyisége.

Az agronómiai felfedezések azonban nem csupán szaporítják az adott területre jutó munkát, de jellegét is megváltoztatják, az ápoló munkákat mindinkább előtérbe helyezvén. Már nem elégszik meg a földműves azzal, hogy a magot a földbe vesse és azután feléje se nézzen, vagy hogy az állatokat gulyában, tömegben tenyessze. A munkatárgy kezelése egyénibbé válik; a munkás a munkatárggyal szorosabb viszonyba lép. Az állatokat, a növényeket, a föld darabjait egyénenként ismervén: körülöttük sok munkát jobban elvégez, mint egy másik földműves, ki nem ismeri őket.

Ha sok termésszaporító javítást alkalmazunk: belterjesen (intenzíve) gazdálkodunk. Jellemző az ilyen karakterű belterjes gazdálkodásra, hogy a munkaegységhez viszonyítva nem alacsonyabb, hanem magasabb termelőképességű a technikailag elmaradt külterjes (extenzív) gazdaságnál. Ezért az ilyen intenzitást *haladó belterjességnek* nevezzük, megkülönböztetésül. Mert hiszen, amint már tudjuk, lehet valamely gazdaságban a munkát szaporítani, a belterjeséget növelni anélkül is, hogy a gazdálkodás technikáját javítanók. Ez esetben hamar el fogjuk érni a munka és a termés arányosságának határát, s azon túl minél tovább fokozzuk a belterjességet, annál kisebb és kisebb lesz a

munka termelő ereje. Az ilyen *konzervatív belterjességgel* kezelt gazdaságokban az emberi munka termelőképessége kisebb, mint az extenzív gazdaságokban, s ezért a konzervatív belterjességet nem is találjuk másutt, mint hátramaradott népeknél, nagy népsűrűség és földhiány okozata gyanánt.

A konzervatív belterjesség legjellemzőbb példáját Kínában találjuk. Liebig óta úgy szokás Kína mezőgazdaságáról beszélni, mint a tökéletesség mintaképéről, mert hogy a kínai paraszt mindent visszaad a földnek — trágya alakjában — amit termés alakjában elvett tőle. Az igazság ellenben az, hogy a kínai paraszt nagyon sokat dolgozik, de aránylag csekély eredménnyel, mert *hiányosak a természeti ismeretei*. A. Gomoll, német közgazdasági író, Kiaucsauban szerzett tapasztalatai nyomán azt írja¹ a kínai parasztról, hogy évtizedről évtizedre ugyanazon magot veti ugyanazon földbe, búzát vet búza után, árpát árpa után, fogalma sincs vetésváltásról és még egy sereg más természetszaporító javításról, melyeket az európai mezőgazdaság alkalmaz. Ehhez képest, noha kapálásra, trágyázásra, gazirtásra igen sok munkát fordít, a nyert termésátlagok aránylag kicsinyek.

Kína kultúrája alacsony, ipara csekély, a lakosság kilenc tizedrészét abszorbeálja a földművelés. Hogy így van: ennek okát íme feltalálhatjuk földművelésének technikájában, melyet a növényi élet törvényei, s a talajban végbe menő folyamatok felől való tájékozatlanság, az idevonatkozó ismeretek dolgában való szegénység jellemez.

Hogy mily magas valamely társadalom kultúrája: ez attól függ, hogy az illető társadalom mezőgazdasága a kultúr-növények és állatok életére, a talajra, az éghajlatra, a kártékony szervezetekre stb. vonatkozó ismereteknek mekkora Összegével rendelkezik. Ezen agronómiai ismerettömeg az a fundamentum, melyen a társadalom gazdasági és szellemi élete felépül. Az agronómiai ismeretekhez viszonyított arányossági határ és optimum szabja meg, mennyi tápszert mekkora munka árán lehet termelni. Ez határozza meg

¹ Landwirtschaft in China. Wissenschaftliche Beilage zur Münchener Allg. Zeitung, München, 1905. október 17.

tehát azt is, mekkora az a tápszermennyiség, melyet a dolgozó földművesek saját táplálkozásukon felül nélkülözhetnek, s amely a mezőgazdaságon kívül eső egész termelés — első sorban az ipar — létének alapja.

Újabb felfedezések, melyek az agronómiai ismeretek tömegét gazdagítják, növelik egyszerre mind a dolgozó földművesek tápszerfeleslegét, s ezzel több bányász és iparos megélhetését teszik lehetővé. Midőn az ipari termelés nagyobb arányokat ölt és nagyobb tömegekben haj tátik végre: az ipari termelőmód javulásának szinte kimaradhatatlanul be kell következnie. Az ipar és a bányászat javításai azután megteremtik a mezőgazdasági munkaeszközök bizonyos javításait, melyek egyfelől jobb talajmunkát, másfelől munkamegtakarításokat tesznek lehetővé. Látszik ebből, hogy az agronómiai javítások között, melyek a haladás útjának mértföldmutatói, azok a legfontosabbak, melyek a növények és állatok természetének, de főleg a növényi élet és a talaj viszonyának helyesebb megismerésén alapulnak; *az ilyen élettani felfedezések* azok, melyek elsődlegesen jelentkeznek, míg az ipar kiterjeszkedése és maguknak a mezőgazdasági munkaeszközöknek javítása csak ezek nyomában járó, másodlagos jelenség. *Az emberiség története: élettani felfedezések története.* S ezen az igazságon mitsem változtat az a körülmény, hogy az ipar fejlődése nem csupán a mezőgazdasági munkaeszközöket, de egyszerre mind azon műszereket is tökéletesíti, melyek a föld és az élet természetének további vizsgálatára és további felfedezések előkészítésére szolgálnak. Mert hiszen az ipar azon fejlődése, mely az újabb műszereket létrehozta, szintén nem alapult egyében, mint már előzőleg létrejött agronómiai felfedezéseken.

Mely tényező volt az, mely a történelem folyamán a növények és állatok életére vonatkozó ismereteket időnként gyarapította, s így az emberiséget egy-egy lépéssel előbbre vitte? Egyfelől az emberi agyvelő tapasztalatokat befogadó és osztályozó tevékenysége, másfelől a népszaporodás, mely tápszerek dolgában hiányt támasztott, s a táplálékszerzés új lehetőségeinek keresésére vezetett. Nem szabad azonban azt gondolnunk, hogy a népszaporodás nyomában járó inség minden esetben agronómiai felfedezésekre vezetett,

sem pedig azt, hogy minden agronómiai felfedezés tápszerhiány következtében áll elő. Láthatunk keleti népeket, melyek hosszú történelmi időszakok óta állandó tápszerhiány állapotában élnek, de földművelésük termelómódja ma is olyan, mint évszázadokkal ezelőtt. Viszont az európai kultúra területén élénk kutató tevékenységet folytatnak az agronómusok ugyanakkor, midőn a társadalom élelmi köre — új földeknek a művelésbe való bevonása által — amúgy is folyton tágulóban van. Nyilvánvaló, hogy a kultúra alacsony fokán álló társadalmakban — az állandó szükség dacára is — csak nagyon ritkán állnak elő agronómiai felfedezések, ellenben minél fejlettebb valamely társadalom, annál gyorsabban reagál agronómiai javításokkal a tápszerhiány minden jelentkezésére. Sőt a legfejlettebb kultúr-ember elméjének megmozdítására már nem is kell a szükség; elegendő hozzá a tudásvágy, vagy pedig az a törekvés, hogy sorsát, ha jó is, még jobbra tegye.

Azért általánosságban és főleg a múltra nézve elmondhatjuk, hogy a népszaporodás, mely tápszer hiányt támasztott, az agronómiai felfedezések legfőbb hajtóereje volt. Hiba volna azonban a népszaporodás, s az agronómia javításai között való összefüggést oly szorosra fűznünk, amint ezt a társadalmi gazdaságtan művelőinek egy bizonyos csoportja teszi. E csoport — melynek álláspontját Oppenheimer Ferencnél látjuk a legjellemzőbb módon képviselve, — azt állítja, hogy a népesség minden szaporodása szükségszerűen, automaticæ létrehozza az agronómia azon javításait, melyek a társadalom élelmi körének megfelelő tágításához szükségesek, úgy hogy a népszaporodás nem is vezethet tápszerhiányra, mert a szaporodással párhuzamosan keletkező agrártechnikai javítások a csökkenő hozadék törvényét állandóan túlkompenzálják.

Oppenheimer azt állítja, hogy akkor, amikor a társadalom tagjainak száma szaporodik, az egy adott földdarabra fordított munkának nem csupán mennyisége nő, de hatása is nagyobbodik a munkamegosztás és munkaegyesítés előnyei következtében, melyek a munkások nagyobb számával járnak együtt; továbbá nagyobb és jobb gazdasági felszerelés alkalmazása következtében; végül a mező-

gazdasági ismeretek nagyobbodása következtében. Mind ezen előnyök — mondja Oppenheimer — túlkompenzálják a csökkenő hozadék törvényének hatását, melynek a népszaporodás következtében fel kellene lépnie.

E felfogás értelmében konzervatív belterjesség nem létezik; minden belterjesség, mely a népszaporodás következtében előáll, szükségképen haladó belterjesség.

Anélkül hogy a részletekbe bocsátkoznánk: elég, ha rámutatunk arra, hogy e felfogás logikája szerint a leg-sűrűbben lakott területek egyszersmind szükségszerűen a gazdaságilag és minden egyéb tekintetben leginkább előrehaladott területek. Mert hiszen földművelésük a legfejlettebb, tehát a legnagyobb tápszerfölöslegeket produkálja, ami ismét iparuk és bányászatuk óriási kiterjeszkedését vonja maga után. Szóval, ha Oppenheimernek és a hozzá hasonló gondolkodásuaknak igazuk volna: akkor Japán, valamint Kína és India sűrűn lakott részei állanának a civilizáció élén, Anglia, Németország és az Egyesült-Államok előtt, vagy emezekkel legalább is egy sorban. Tényleg azonban éppen nincs így, ami elég érthetően beszél Oppenheimer álláspontja ellen.

A földművelés belterjességének elbírálásánál kiindulhatunk abból a szempontból is, vajon a földre fordított munka szaporítása eleven munka alakjában történik-e (pl. a sok kézimunkát igénylő kapás kultúrák kiterjesztése által) — avagy kész munkatermékek (épületek, gépek, haszonállatok stb.) alakjában. Az előbbi esetben *munkaintenzív*, az utóbbi esetben *tőkeintenzív* földművelésről beszélünk. A kettő azonban együttesen is felléphet, s ez éppen a legkedvezőbb eset; a tőkeintenzitással párosult munkaintenzitás eredményesebb termelésre képesít, mint akár a tőke-, akár a munkaintenzitás egymagában véve. Különválasztva a kettőt: a munkaintenzív földművelés fejlődőképesebb, mint a tőkeintenzív, mert az eleven munka szaporítása által, ha ez helyesen történik, létre lehet hozni egy bizonyos termésfelesleget, ami aztán megadja az épü-

letek, állatok stb. szaporításának lehetőségét, — míg viszont nem létezik a tőkének az a bősége, mely a hiányzó eleven munkaerőt pótolhatná. Történelmileg a munkaintenzitás előzi meg a tőkeintenzitást.

Annak mindenesetre módját tudja ejteni a tőke, hogy amennyiben kevés munkás állna rendelkezésére, a hiányzó munkaerő egy részét nélkülözhetővé tegye, gépeket és egyéb *munkamegtakarító javításokat alkalmazván*. Ám a gépek alkalmazása nem jár okvetlenül a terméseredmények fokozásával. A gép — egymagában véve — nem képes a termést növelni, amint ezt már előző helyen az aratógép példájából láttuk. Más gépek hatása egymagában is termés-szaporítónak látszik; például a mélyebben szántó eke jobban feltárja a talaj növénytapláló anyagait, nyomában kedvezően fejlődik a vetés, s emelkedik a termés átlaga. De ha nem kapcsoljuk össze a mélyebb szántást a föld jobb és bősége-sebb trágyázásával: akkor a megnövekedett termésekben egyre több és több növény tápláló anyagot vonunk el a földtől, anélkül hogy visszapótolnánk, s akkor egy-két évtized alatt kimerül a föld és még annyi termést sem ad, mint előzőleg.

Látnivaló, hogy a géptechnika javítása csak úgy növelheti a termést, ha karöltve jár a fiziológiai termelőfolyamat javításával — amely ismét kézimunkát igényel. Viszont igaz, hogy a helyesen alkalmazott gépek kézimunkát takarítanak meg, s így esetleg a növények és állatok fokozottabb ápolására, következésképp a termés szaporodására vezetnek.

Tegyük fel, hogy egy gabonatermelő gazdaságban, mely előzőleg 100 munkást foglalkoztatott, gépek alkalmazása fölöslegessé tett 25 munkást. Ebből tizenötöt kapásnövények — pl. répafélék — művelésére használnak fel, a többi tizet pedig — szaporítván a marhaállományt — állatok ápolására. Ebben az esetben több mélyszántásban, kapálásban és trágyázásban lesz a földnek része, tehát több termést hoz. Ha azonban a huszonöt munkást elbocsátják: akkor semmi-féle termésszaporulat nem fog beállni, hacsak nem ideig-óráig, a talaj gyors kirablásával kapcsolatban.

A munkaeszközök javulásából közvetlenül eredő javítások csak ideiglenesen szaporíthatják a termést, amely ideiglenes termésszaporodásra talaj kimerülés következik.

A termés állandó jellegű szaporítása nem lehetséges a munka-intenzitás növelése nélkül.

Történelmileg a földművelés munkaeszközei, mint már tudjuk, az élettani felfedezések nyomában fejlődtek. A kezdetleges hármasyomású gazdasághoz épp úgy hozzátartozik a sarló, a faeke és az őket termelő falusi ipar, mint a szász-oroszági cukorrépagazdasághoz a gőzeke, az aratógép és ami teremtette őket: a fejlett gyáripár. Az agronómiai ismeretek fejlődésének minden egyes fokozata megteremtette a maga földművelő eszközeit, a maga iparát és a maga kultúráját.

Mindamellet az is megtörténhetik, hogy valamely, az agronómiai ismeretekben vagy azok alkalmazásában alacsonyrendű földművelés aránylag jó munkaeszközöket alkalmaz, jobbakat, mint a milyenek a művelés rendszerével összhangban állának. Megeshetik, hogy valamely elmaradottabb nép magasabb kultúrájú népektől vásárol jobb munkaeszközöket, melyek amott megfelelnek az agronómiai ismereteknek, illetve azok elterjedtségének és alkalmazásának, emitt nem. így van például manapság Keleteurópa több vidékén. Az is lehet, hogy valamely jó munkaeszközökkel felszerelt, magas kultúrájú nép költözik vadon területekre — mint az Újvilágban. Mindkét esetben a munkaeszközök fejlettsége a megművelt terület gyors kiterjesztésére és kirablására ösztönöz, ami előbb-utóbb szükségszerűen elvezet arra a pontra, mikor elkerülhetlenné válik, hogy a földművelés agronómiai rendszere továbbfejlesztessék, illetőleg a munkaeszközök fejlettségével összhangba hozassék.

II. FEJEZET

A mezőgazdaság technikai lehetőségei a nagybirtokon és a kisbirtokon

A nagybirtok és a kisbirtok, a földművelés szervezetének ezen két típusa, mely a társadalom mai rendjében, a mai birtokjog keretében egymással szembenáll: nem csupán munkaszervezetére nézve különbözik egymástól, de területire nézve is. A kisbirtok (mely szó alatt mindig a kisparasztbirtokot értjük) nem nagyobb terület mint a mekkorának terméséből egy földműves család, mely egyszermind a megműveléshez szükséges összes munkaerőt szolgáltatja, a dolgozó nép általános igényeihez képest megélhet. A nagybirtok ennél sokszorosán nagyobb terület, úgy hogy kielégítő megművelése kellő számú bérmunkás alkalmazását kívánja. Vannak persze a kettő között átmeneti alakok is, melyek egynémely tekintetben a kisbirtokkal, más tekintetben a nagybirtokkal rokonok; ezek közül is a középparasztbirtok inkább a kisbirtokhoz, a nagyparasztbirtok már inkább a nagybirtokhoz áll közel.

A nagybirtok és a kisbirtok területi különbsége gazdaság-technikai szempontból épen nem lényegtelen körülmény. Bizonyos, hogy nagy földterületen a földművelés technikájának minden egyes javítását alkalmazásba lehet venni, azon javításokat is, melyeknek végrehajtása kisebb terület-egységeken történik: — mert hiszen a nagy területet be lehet osztani tetszés szerint kisebb vagy nagyobb darabokra — ez sehol, semmiféle birtoklási akadályba nem ütközik. Ellenben a kisbirtok területét csak úgy nagyobbíthatjuk

meg, ha más kisbirtokokkal összeolvastjuk, ami megtörténhetik ugyan, de akkor azután a kisbirtok sajátos munkaszervezete eltűnik és a bér munka lép helyébe, vagyis a kisbirtok átalakul nagybirtokká. Arra, hogy birtokos földművesek birtokaikat összerakták és társasan, családtagjaikkal együtt művelték volna: még nem volt példa; legfeljebb itt ott lehet hasonló szövetkezés némi csíráját megállapítani.

Feltéve tehát, hogy kis kerületen a modern földművelés-technika lényegesebb javításait helyesen alkalmazni nem lehet: a kisbirtok nem lehet komoly versenytársa a nagybirtoknak.

Erről meg kell győződnünk. A következőkben sorra vesszük a mezőgazdasági technika legfontosabb javításait, és majd meglátjuk, miképpen lehet őket kicsiny vagy nagy földterületen alkalmazni.

E technikai szempontot a mezőgazdasági üzemkérdés újabb irodalmának kiválóbb képviselői: *Hertz*, *Stumpfe* és különösen *Dávid* már nagy rendszerességgel és alapos-sággal megvilágították; munkásságuk nem hagy sok kívánni valót.¹ A mi feladatunk ezen a helyen inkább csak a már leszűrődött eredmények könnyen áttekinthető rövid összefoglalására szorítkozik.

Termésszaporító javítások

A szántás-vetés körül

A legtöbb kultúrnövény termelése a szántással és mellék-műveleteivel (boronálással, hengerezéssel stb.) kezdődik, mely műveletek célja, hogy a föld laza állapotba kerüljön, belsejét a levegő átjárja, előmozdítván a növényekre nézve hasznos kémiai bomlásokat, továbbá, hogy a nedvességet könnyebben keresztülteressze és könnyebben magába szívja,

¹ Friedrich Otto Hertz: Die agrarischen Fragen im Verhältnis zum Sozialismus, Wien, 1899.; — Dr. E. Stumpfe: Der landwirtschaftliche Gross-, Mittel- und Kleinbetrieb, Berlin, 1902; — Eduard David: Sozialismus und Landwirtschaft, I. Die Betriebsfrage, Berlin, 1903.

s a növény gyökérzetének könnyű szétterjedését, dús kifejlődését ne akadályozza.

Legtökéletesebben a kézi ásó munkája lazítja a talajt; ám ez a művelésmód egy adott területegységen oly sok emberi munkaerőt követel, hogy csak a legintenzívebb művelésnemeknél alkalmazzák; például kertekben. A lombardiai parasztok sok helyen a szántóföldeket is ásóval művelik és magas termésátlagokat nyernek; Belgiumban is vannak hasonlóan művelt vidékek. Minél intenzívebb a földművelés: annál nagyobb a területnek az a százaléka, melyet ásóval művelnek. Előreláthatólag azonban még hosszú ideig az eke lesz az a szerszám, mellyel a talaj lazít ás munkájának nagyobb részét végezni fogják.

Már most az a kérdés, miképpen lehet az ekét kis területű¹ gazdaságban alkalmazni.

A szántás annál jobb, minél mélyebb. Elmaradt országok földművesei megelégszenek 8—10 centiméter mélyszántással; a modern mezőgazda kétszer ilyen mélyen szánt. Sőt ezenfelül megköveteli a modern mezőgazdaság, hogy a föld több éves időszakonként egyszer egy 25—35 centiméterre terjedő mély szántást is kapjon.

Minél mélyebb a szántás: aránylag annál több ígás erőt követel. 18—20 centiméter mély szántás éppen elég két átlagos erejű ígásállatnak. Már a mélyszántó eke elé 4—6, sőt esetleg 8 átlagos erejű állatot kell befogni.

Bizonyos azonban, hogy egészen kicsiny, csupán egy család munkáját befogadó parasztgazdaságok 4—6 ígásállatot nem tarthatnak. Mert az igavonó barmot nem csupán a szántás kedvéért tartják, mely csak az év egy kisebb részét tölti ki, hanem az összes, fogatos erőt kívánó gazdasági munkák elvégzésére. És mivel az állat takarmányt fogyaszt és ápoló munkát igényel: a gazdának az áll érde-

¹ Kis terület, nagy terület: ezt mindig relatív, sohasem abszolút értelemben használjuk. A művelés intenzitásától függ, hol végződik a kiscgazdaság és hol kezdődik a nagy. Északamerikában a forgalomtól messzebb eső helyeken 80 acre egy kisparasztbirtok területe, forgalmasabb és jobban művelt vidékeken 20—40 acre. Nálunk körülbelül feleakkora, Belgiumban negyedrészzakkora.

kében, hogy gazdasági műveleteit minél kevesebb állattal tudja elvégeztetni, illetőleg hogy az állatok, melyeket tart, egész éven át munkában legyenek, sohase álljanak tétlenül. Nagyobb terjedelmű gazdaságok könnyen tarthatnak 4—6 állatot, vagy esetleg akár tízannyit is, szükségük van ennyire és egész éven át ki tudják őket használni. Am a kisparasztgazdaságban nem fordul elő annyi munka, hogy akár 4 igásállat is kellene hozzá, már ezek is az év nagyobbik felét az istállóban tölténék és csak haszontalanul terhelnék a gazdaságot.

Ebből folyólag az *elszigetelt* kisgazdának, *ki a szövetkezést nem ismeri* (egyelőre csak ilyen kisgazdáról lesz szó), le kell mondania a mélyszántó eke használatáról. Ám ez nem jelenti azt, hogy a mélyművelés alkalmazása egyáltalán mindenütt el volna zárva az elszigetelt kisgazda elől. Minél fejlettebbé válik a földművelés, minél kisebb lesz az a terület, melyen egy kisparasztcsalád megél, annál inkább kipótolhatja a kisgazda a mélyszántó ekét a kézi ásóval, mely utóbbi tökéletesebb munkát végez amannál. Az a kisparasztcsalád, mely a földet oly tökéletesen műveli, hogy három-négy hektár szántóföld elég a megélhetéséhez: könnyen feláshatja évente e kis terület $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{6}$ részét, s így 5—6 évi fordulásban az egészet. A mélyművelésnek ezt a módját azonban ott, ahol a gazdálkodás extenzívebb, nem alkalmazhatják a kisgazdák; itt ha nem szövetkeznek, nem juthatnak mélyműveléshez, mely kevésbé intenzív gazdálkodás mellett csak mélyszántó ekével történhetik.

Ha a kisparaszt jól beosztja gazdasági munkálatait: tulajdonképpen még két átlagos erejű igásbarmot sem tud egész éven át foglalkoztatni. Már most ebből a kétségtelen tényből a kisgazdaság elméleti ellenségei ezt következtetik, hogy a kisparasztgazda még a közönséges szántást sem terjesztheti ki a modern igényeknek megfelelő mélységig, hacsak nem akarja gazdasági költségvetését ki nem használt igás-erővel súlyosan megterhelni.

A dolog azonban épen nem áll így. Nagyon sok kisparaszt, ki lovakat tart, az év üres részét, melyben lovai tétlenül állnának, fuvarozással tölti ki, melyet a vasút éppen

nem tett teljesen nélkülözhetővé, sőt félre esőbb helyeken növelvén a forgalmat, még elő is mozdított; utóvégre a vasúthoz szekéren szállítják az árúkat.

Azért persze van sok olyan lótarató kispaszta, ki lovait nem tudja oly tökéletesen kihasználni, mint a nagyobb gazdák. De még ebben az esetben sincs túlságos hátrányban a nagygazda mögött, mert jobban vigyáz lovaira mint emez, s így ezek tovább maradnak munkaképesek; megnyeri tehát — legalább részben — az amortizációt, amit kihasználás tekintetében elveszít.

De vannak az igáselő kérdésének egyéb, sokkal előnyösebb megoldásai is. A kispasztnak nem kell okvetlenül igáslovakat tartania, használhat ő iga vonás céljára olyan barmokat is amelyek egyszersmind haszonállatok. Vesz például (vagy nevel) fiatal ökröket és 1—2 évig használván őket igavonásra: haszonnal túlad rajtuk; kíméletes bánásmód és jó ápolás mellett ugyanis az ilyen fiatal állat igavonás mellett is szépen fejlődik.¹ Németország nyugati és déli felében a kispasztszág nagy része tehenekkel szánt; ez a legolcsóbb igáselő, mely szinte ingyen van, mert a tehen már mint haszonállat is meg szolgálja a ráfordított költséget és fáradságot.²

»Izommunka és tejhozam éppen nincsenek ki nem egyenlíthető fiziológiai ellentétben egymással, épen nem lehet azt mondani, hogy az egyik a másiknak föltétlenül ártana. Sőt bizonyos mértékű, szabad levegőben kifejtett izommunka éppenséggel szükséges a szervezet általános egészségének fenn tartásához, s így a tejkiválasztás normális lefolyásához, különösen minőségi tekintetben Mérsékelt dolgozó tehen jobb tejet ad, mint az állandóan istállóban tartott tehen. Csupán a normális mozgásszükségleten túlmenő munkateljesítmény csökkentti a tejhozamot. Munkahiányos időszakban az iga tehen kitűnően tejel.«³

Ha a tehennek kissé erősebben kell dolgoznia — ami

¹ Stumpfe i. m. 178. 1.

² Ugyanott 182. 1.

³ Dávid i. m. 221. 1.

időnként előfordul — a szokottnál jobb takarmányozással bizonyos határig mérsékelni lehet a tejhozam csökkenését.

Dávid főlemlít — egyéb adatok között — egy német-országi kisparasztagazdaságot, melynek összes munkálatait 3 igástehén egészen jól ellátja, sőt még cukorrépa alá is fölszántja a földet 25 centiméter mélyen; — persze ez alkalommal a rendesnél jóval keskenyebb barázdákat húz.¹

Szó sincs róla, hogy a kisparasztagazdaságban a közönséges szántáshoz szükséges igáserő kérdését ne lehetne kielégítően, sőt előnyösen megoldani.

Lássuk azonban a szántás-vetéssel járó egyéb j Vitások alkalmazását.

Fontos a talaj fizikai állapotára, a növények fejlődésére nézve, hogy a szántás akkor történjék, mikor a föld nem nagyon nedves, de kiszáradva sincs, hanem épen jó arra, hogy jól meg lehessen porhanyítani. A vetésnek is abban az időpontban kell végbemennie, amely — az éghajlat ismert sajátosságaihoz képest — legkedvezőbb kilátást nyújt a növény tenyészetére néz e. Emeli továbbá a terméshozamot, ha a tavaszi vetés alá már ősszel felszántják a földet.

Hogy ez megtörténhessék: tisztára munkaerő kérdése. A kiscgazda — ha nem lakik túlságosan messze földjétől — jobban kilesheti és kihasználhatja a szántás kedvező időpontját és jobban hozzájuthat az őszi szántáshoz, mert földje területéhez képest rendszerint több igás és kézi munkaerővel rendelkezik, mint a nagy.

Jelentékenyen növelheti a terméshozamot a vetőmag helyes kiválogatása: csenevész apró szemektől, továbbá konkolytól és egyéb gazmagvaktól való megtisztítása. A vetőmagválogatás kézzel történik a legtökéletesebb módon, a trieur-henger munkája távolról sem olyan jó. Vetőmagválogatás dolgában a kiscgazda többet tehet mint a nagy, mert földje területéhez arányítva több kézi munkaerővel rendelkezik.

Növeli a termést a vetés szabályossága is. Ha a vető-

¹ Ugyanott 223. 1.

magot kézzel szórjuk széjjel: akkor a mag nem fog szabályosan eloszlni a föld színén; némely magnak három négyzetláb terület jut, holott a szomszédságában pár négyszögcentiméter felületre öt-hat szorul össze. Míg tehát egyik növénynek annyi terület jut, hogy nem is tudja kihasználni, a másik elcsenevészedik, terület és táplálék híján. E bajon úgy segíthetünk legjobban, ha egymástól szabályos távolságban készített lyukakba kézzel vetünk, — amint ez pl. a tengeri művelésénél szokásos. Még ennél is tökéletesebb munka a már kikelt növények átültetése, dugványozása szabályos távolságban egymástól. Nálunk csupán a kerti vetemények, s ezenkívül legfeljebb a répfafélék természeténél alkalmazzák ezt a módszert, de gabonát is lehet így termelni, amint erről nemsokára szó lesz.

Egyelőre a gabonatermelésben a sorvetést tekintik annak a vetésmódnak, mely a szabályos vetés előnyeit leginkább megközelíti. E művelet a sorvetőgéppel történik, melynek munkája drágább, de jobb a kézi szóró vetésnél. Régebben a gépgyárak csupán a nagyobb gazdaságok viszonyait tartván számon, csak nagy munkaszélességű sorvetőgépeket készítettek; ma már készítenek olyan apró sorvetőgépeket is, amelyeneket a kisgazdaság viszonyai követelnek.

* A terméshozamot nagy mértékben csökkenti a gabona között felburjánzó gaz, mely a gabonanövények elől a táplálékot elszítja, s a világosságot elfogja. Ezen úgy segíthetünk, ha a gabonát ritkább sorokban vetjük és *megkapáljuk*. A kapálás nem csupán a gaz ellen használ, de *megakadályozza a föld kiszáradását is*. A talajban levő nedvesség ugyanis a hajcsövesség (kapillaritás) törvényénél fogva könnyen a talaj felszínére szivárog, s ott azután elpárolog. A kapálás azonban meglazítja a talaj felszínét és megbontja ennek hajcsövességét; kapált földben könnyebben leszivárog az esővíz, de nehezebben jut ismét a föld színére s így kevésbé párolog el.

Nyugateurópai nagygazdaságok több vidéken alkalmazzák a gabona kapálását (melylyel itt-ott nálunk is megpróbálkoztak), de mindinkább elhagyogatják, mert sok kézimunkát kíván, holott épen munkaerő dolgában egyre több bajuk van. Okszerűen vezetett kisgazdaságok ellenben

nagyon jól alkalmazhatják a gabonafélék kapálását; — általában mindazon rendszabályokat, melyek első sorban kézimunkát igényelnek, kis területű gazdaságokban legalább is úgy lehet alkalmazni, (ha nem jobban), mint a nagygazdaságokban.

Nemesített növény- és állatfajokat kisgazdaságban épúgy lehet művelni és tenyészteni, mint nagyban. Ez csupán szakismeret dolga, mely haladottabb országokban, értelmesebb földművesnép körében mindinkább közkinccsé válik.

Váltógazdaság

A gabona számára a kapálás előnyeinek egy részét úgy is megszerezhetjük, ha a gabonát kapásnövény után vetjük. A kapásnövények, mint a répafélék, a burgonya, továbbá a tengeri, dinnye, tök stb. megkívánják a földszin gyakori lazítását és ja vele járó gazirtást, azonkívül az előbbiek (a gumós növények) hálásak a mélyszántás iránt is. Mindezen műveletek a kapások után vetett gabonának is javára várnak. Amely gazda tehát a kapásnövények területét egy bizonyos mértékben kiterjeszti, nemcsak az előbbieknél a gabonáénál jóval nagyobb értékű terméseredményében találja hasznát, de azonkívül a gabona termése is jelentékenyen fokozódik. Föltéve persze, hogy a gabonát és a kapásnövényt nem mindig egy és ugyanazon földön műveli, hanem a kettőt *egymással váltogatja*. Ezt a módszert, a vetésváltást és a rajta felépülő váltógazdaságot úgy kell tekintenünk, mint a mezőgazdasági technika egyik legjelentősebb vívmányát.

A szántóföldön termelt növényeket három csoportra lehet osztanunk: gabonafélékre, kapásokra és takarmányfüvekre. Mindegyik csoport növényei más és más hatással vannak a talaj fizikai és vegyi alkatára. A gabonafélék a talajt rosszul árnyékolják be s az esőcseppek hatása ellen kevésbé védik: ezért a gabona a talajt kiszáritja és tömötté teszi. Ellenben a takarmányfüvek a földet jól beárnyékolják, s az esőcseppeket leveleikkel fölfogják és nem engedik a földre csapódni; ezért a takarmányfüvek a talajt laza álla-

potban hagyják hátra. Végül a kapások, amint már láttuk, jól átdolgozott, porhanyós, nedves állapotban hagyják hátra a földet.

De nem csupán fizikailag, hanem vegyileg is más és más módon befolyásolják a földet a különböző növényfajták. Az egyiknek gyökerei inkább a foszforvegyületeket veszik föl, a másik növényfajta inkább a kálira éhes; — az egyik fogyasztja a nitrogént, a másik nem hogy fogyasztaná, hanem még inkább szaporítja. Minden növény másképpen használja ki a talajt, — tehát valamely adott kultúrnövény mintegy előkészíti a földet egy bizonyos másik kultúrnövény számára.

Ha egy és ugyanazon földbe többször egymásután gabonát vetünk: a talaj fizikai állapota állandóan kedvezőtlen és leginkább éppen azok a vegyi alkotórészek hiányoznak belőle, melyekből a gabona táplálkozik. Azonfelül a gabona parazitái is nagyon elszaporodnak, mert hiszen létük föltételeit egy és ugyanazon helyen évről-évre változatlanul megkapják. Következőleg a terméseredmények is aránylag gyöngék lesznek. Ha ellenben egy és ugyanazon földbe soha kétszer egymásután gabonát nem vetünk, hanem föl-váltva, hol takarmányt, hol kapásnövényt termesztünk a gabonavetést megelőző évben, mint *előveteményt*: akkor a föld fizikai állapota mindig jó; tápláló alkotórészei sohasem használódnak ki egyoldalúan; a gazfélék és élősdiék nem szaporodhatnak el túlságosan, s ebben az esetben egyazon talaj munka, trágyázás stb. mellett nagyobb lesz az átlagos termés, mint különben.

A váltógazdaság Norfólkban, Angliában alakult ki a XVIII. század közepén; legtipikusabb alakját mai napig norfolki vetésváltásnak nevezik, amely abban áll, hogy a szántóföldet négy részre osztják, az elsön kapásnövényt, másodikon tavaszi gabonát, harmadikon szálastakarmányt s a negyediken őszi gabonát termesztenek. Ugar nincs; a váltógazdaság az ugart fölöslegessé teszi. Az a váltógazdaság, amely ugart is alkalmaz, nem igazi váltógazdaság, valamint az sem igazi, amely gabonát vagy szálas takarmányt két vagy több éven át termeszt egy és ugyanazon darab földön. Magyarországon igen sok gazda mondja magáról,

hogy ő váltógazdaságot folytat, pedig valóban igen messze van ettől. Mert ehhez nem elég valami ugar nélkül való vetésforgó kiszabása. Magához az ugar kiküszöböléséhez a marhaállomány jelentékeny szaporítása szükséges, mert aki minden darab földet minden évben ki akar használni, annak a talajt jó erősen trágyáznia is kell, különben kirabolja. Hogy száz kataszteri hold szántóföld termőerejét fönn leheszen tartani: ehhez legalább 40 istállózott tehén vagy hízómarha trágyája szükséges; de ha az állatok legelőre is járnak, a trágya egy része veszendőbe megy, s akkor 50—60, sőt 70 marhára lesz szükség.

Az erős állattartásra már azért is szükség van, mert a szántóföld negyedrészen termelt szálas takarmányt, s a másik negyeden termelt kapásnövények nagyobb részét más úton, mint állattartás útján, bajosan lehetne értékesíteni. Vannak ugyan cukorgyári, szeszgyári gazdaságok, amelyek egész kapásnövénytermésüket ipari úton értékesítik, csak a hulladékot etetik föl barommal, ám ez inkább kivétel mint szabály, s egy egész ország mezőgazdaságát nem lehet cukorgyárakra és szeszgyárakra alapozni, — ennek hamar válság lenne a vége. Tehát a váltógazdaságba szervesen bekapcsolódik az állattartás növelése, mely különben magában véve is oly javítás, mely — mint előző helyen már láttuk — a csökkenő földhozadék törvényének hatásán kívül esik. Ha egy tehén helyett kettőt állítunk be az istállóba: kétszer annyi lesz az állatokkal való munkánk, de ennek eredménye is.

Az erősebb állattartáson kívül még egy sereg technikai javítás van, mely a váltógazdaságba szervesen beilleszkedik, s amelyet ez manapság nem is nélkülözhetne. A váltógazdaságot nem szabad úgy tekintenünk, mint valamely egyszerű technikai javítást, hanem úgy, mint a mezőgazdasági üzem egy magasabb rendű szerkezetét.

Ha már most azt nézzük, kis területen vagy nagy területen lehet-e inkább a váltógazdaságot alkalmazásba venni, a következő eredményre jutunk:

A kisgazdaságban, ha a földje túlságosan széjjel van darabolva, s a határban szerte van szórva, sok bajjal jár valamely szabályos vetésforgó beállítása. Egyik földdarab

kisebb, a másik nagyobb, következésképp valamely növényfajnak egyik évben nagyobb, másik évben kisebb tábla jut; ami zavarokat okoz a gazdálkodás menetében, mely megkívánná, hogy minden lehetőleg be legyen osztva és soha se legyen valamely terményben túlságosan nagy bőség vagy hiány. Még ezt a nehézséget le lehetne győzni; nagyobb baj azonban, hogy a szerteszórt földek igen gyakran egymástól eltérő minőségűek, már pedig a különböző fajta földek fizikai és kémiai sajátosságait rendszerint más és más növényekkel, más és más vetésforgóval lehet csak előnyösen kihasználni. Egy bizonyos adott vetésforgót csak egy bizonyos, egyenletes minőségű talajon lehet előnyösen beállítani, többféle talajon rendszerint nem.

Viszont azonban, ha a kisbirtok egy tagban fekszik: legyen bármilyen kicsiny, azért éppoly könnyen lehet egyenlő táblákra osztani, mint akár egy ezerholdas uradalmat; sőt könnyebben, mert kis területen a talaj minősége egyenleesebb, mint nagy területen.

Szükséges továbbá, hogy a kiscgazda, ha váltógazdaságot akar folytatni, ne lakják túlságosan messze a földjétől, mert az ilyen, sok munkát, sok anyagszállítást igénylő gazdálkodás nem tűri meg azt a nagy munka- és igáserő-pazarlást, mely a föld és a gazdasági udvar között való ide-odagyaloglással, szállítgatással jár.

Kis területű birtokon tehát nagyon jól lehet váltógazdaságot folytatni, ha nincs túlságosan eldarabolva és nem esik nagyon messze a gazdasági udvartól.

Javítások a trágyázás körül

Legjobb és legolcsóbb tárgya az istállótrágya. A talaj szervesetlen sóit azonban, melyeket a növények kivontak belőle, nem pótolja vissza a kellő mértékben. E hiányon csaknem tökéletesen segíthetünk, ha *műtrágyákat* alkalmazunk az istállótrágya mellett, melyek ásványi eredetűek és a növényi élet valamely szükséges elemét (kálium, foszfort, nitrogént) egyoldalúan, nagy arányban tartalmazzák.

Műtrágya és istállótrágya együttes alkalmazásával egy

hektáron jóval több gabonát lehet aratni, mint kizárólagos istállótrágyázás után, s a műtrágya költsége többszörösen megtérül.

A műtrágyák alkalmazása egyike a legfontosabb technikai javításoknak, melynek a belterjesség fokozásában már azért is nagy szerep jut, mert a műtrágyák évtizedről évtizedre olcsóbbak lesznek. Ma egy kilogramm foszfor- vagy nitrogéntrágya feleannyiba kerül, mint húsz-harminc évvel ezelőtt.

Egymagában a műtrágya nem elegendő a talajerő állandó fenntartására, hasonlóképen az istállótrágya sem; az utóbbi, ha egész éven át a szabadban hever, a hasznos anyagok nagy részét elveszíti; az eső kilúgozza belőle a káli- és foszforvegyületeket, a nitrogént pedig ezenfelül baktériumok emésztik fel és átadják a légkörnek. Ezen a bajon segít bizonyos fokig az *okszerű trágyakezelés*, bár ennek módszere, mai állapotában, még sok javításra szorul.¹

Jelentős találmány a trágyázás terén a *zöldtrágyázás*, mely a pillangós virágú növényeknek azon tulajdonságán alapul, hogy nitrogénszükségletüket — bizonyos baktériumok közvetítésével — a levegőből fedezik, s így a talajt a levegő nitrogénjével gazdagítják. A zöldtrágyázás szintén emeli a föld hozadékát, de csak abban az esetben, ha a nitrogéngyűjtő növény (csillagfűrt, nyúlszapuka, fehér mustár, bükköny stb.) nem egész nyáron át foglalja el a földet, hanem csak aratás után, másodtermés gyanánt, mert különben a gazdát — épúgy, mint az ugar — egy aratással teszi szegényebbé, s így túlságos sokba kerül. *Hensch Árpád* szerint (Mezőgazdasági üzemtan, Kassa, 1906, I. kötet, 217. lap) a közönséges zöldtrágyázás fél istállótrágyának felel meg.

Mindezen technikai javításokat három hektáron ugyanazon elvek szerint lehet alkalmazni, mint ezer hektáron.

¹ *Krafft* szerint (Die Betriebslehre. Berlin, Parey, 1904. 155—156. lap) a mai mezőgazdaság még nem tudja teljesen visszapótolni a földtől elvont anyagokat, s így nem képes elkerülni a talajnak — bár igen lassú — kimerülését. Elméletileg csupán akkor lesz erre képes, ha majd a technika haladása lehetővé teszi a városi hulladék (emberi excrementumok stb.) trágyázás céljára való gazdaságos felhasználását.

Alagcsövezés, öntözés

Nedves földeket úgy tesznek jól termővé, hogy az altalajba égetett agyagcsöveket helyeznek el, melyek a felesleges talajvizet összegyűjtik és levezetik, s egyszerűsmind levegőt vezetnek a termőrétegbe, ami előmozdítja a hasznos vegyi bomlásokat és megkönnyíti a talaj felmelegedését.

Az alagcsövezés nagyobb területen való egyöntetű, rendszeres intézést követel. Egyelőre tehát a kisgazdaság — ha a szövetkezést nem ismeri, — nem alkalmazhatja. (Szövetkezeti vagy községi úton azonban igen; ez irányban minden magánjogi akadályt elháríthat valamely alkalmas meliorációs törvény.)

A talaj öntözés, hogy közgazdasági jelentősége legyen, oly nagyszabású öntözőműveket kíván, amelyeket a legnagyobb latifundium sem tudna építtetni, hanem csak az állam, vagy valamely hatalmas magánvállalat, így jöttek létre a legújabb időben az Egyesült-Államok, Ausztrália, Egyiptom öntözőművei, melyeknek vizét — megfelelő díj ellenében — épúgy használhatja a kisgazda, mint a nagy.

Kisebb öntözőművek azonban — főleg rétöntözés céljára — beleférnek a nagybirtok keretébe, mely saját kezelésben is létesíthet ilyeneket. Ugyanezt azonban — községi vagy szövetkezeti úton — a kisgazdák is megtehetik, kiknek rétjei vagy kertjei rendszerint a határ egy bizonyos részén, egymás mellett, összefüggő darabot alkotva terülnek el, amely esetben öntözésük egységes berendezése nem jár nehézséggel.

A növénytermelés technikájának eddig felsorolt legfőbb alkotó elemeit ki kell még egészítenünk a legutolsó évek két nagyjelentőségű, korszakalkotónak ígérkező találmányával, melyeknek leírása itt következik:

Talajművelés esőben szegény vidékeken

Kísérleti úton ki van mutatva, hogy 185 milliméter évi csapadék teljesen elegendő bármely kultúrnövényünk tökéletes kifejlésére.¹ Ennek dacára ott, ahol az átlagos évi csapadék 300—350 milliméternél nem több, rendszerint már egyáltalán nem érdemes földművelést folytatni; sőt még olyan vidékeken is, ahol 400—500 milliméter a csapadék, oly sokat szenvednek a növények a szárazságtól, és oly gyakran adnak rossz terméseket, hogy intenzivebb gazdálkodás csak ritkán fizetődik ki. Hogy így van, ezt az a körülmény okozza, hogy a lehulló csapadék nagyobb része veszendőbe megy a növények számára, amennyiben elpárolog, még mielőtt a mélyebb talajrétegekbe leszivároghatott volna. Ha azonban képesek vagyunk a talajt olyan állapotba hozni, hogy az esővizet könnyen, gyorsan beigya és a felszínre, ahol elpárolog, vissza ne bocsássa: akkor segítettünk ezen a bajon, s akkor esőben szegény vidékeken is folytathatunk intenzív gazdálkodást.

Ezt a célt tartja szem előtt *Campbell*, amerikai, lincolni tanár új talajművelő eljárása, mely abból áll, hogy a földet finoman elaprózzák és azután az alsó réteget összetömik, a felső, 5—7 centiméter vastag réteget pedig teljesen elporlasztják. Az alsó tömött réteg jól magába issza a vizet, a felső poros réteg pedig, melynek nincs hajcsövessége, nem engedi, hogy a víz a felszínre szívódjék és ott elpárologjon. Nagyobb esők ezt a felső, poros réteget újból össze-sulykolják és cserepessé teszik; ezért nagyobb esőzések után mindig újból és újból szét kell porlasztani a felső, elszigetelő réteget.

Az így kezelt termőrétegben a levegő is jól végzi hasznos bomlasztó munkáját, mert a felső, poros réteg könnyen keresztülengedi, az alsó réteg pedig meg van ugyan tömve, de előzőleg jól fel volt aprózva, s ennél fogva porózus. Ebben a tömött és mégis porhanyó rétegben a növények gyökérezete is jóval erőteljesebben fejlődik, mint közönségesen szán-

¹ H. W. Campbell: Okszerű talaj művelés. Magyarra átdolgozta K. Ruffy Pál. Budapest, 1909.

tott talajban. Az új művelésmód alkalmazása jelentékenyen növeli a termésátlagokat, nem csupán a szárazabb, de a mérsékelt nedves vidékeken is, s ezenfelül lehetővé teszi a földművelést oly száraz vidékeken, ahol eddigelé szó sem lehetett róla.

A talaj felaprózása, melyet az új rendszerű művelés megkíván, egy Amerikából származó újfajta eszközzel, az ú. n. tárcsás boronával történik. Az ezzel végzett művelet, a tárcsázás után a földet 18—20 centiméter mélyre felszántják és megjárattják egy másik új eszközzel: a talajtömörítővel, melyet *Campbell* külön erre a célra szerkesztett. Az 5—7 centiméter vastag poros takaróréteget sűrű és aprófogú vasboronákkal készítik el. Szóval az új rendszerű talaj megmunkálás összes műveletei fogat öserőt igényelnek, de nem többet, mint amennyivel a kiskgazda rendelkezik. Az eddig alkalmazott tárcsás boronák vontatásához nagyobb igásereő kell ugyan, de újabban gyártanak kisebb munkaszélességű, csupán nyolc tárcsával felszerelt talaj porhanyítót is, melyeknek húzásához két közepes erejű állat teljesen elegendő. Tehát az új művelésrendszert a kiskgazda is minden nehézség nélkül alkalmazhatja.

Gabona ültetése

A legjobb nyugat európai mintagazdaságok, melyek jó talajon mélyszántással, jó vetésforgóval, bőséges trágyázással, kapálással stb. dolgoznak: körülbelül 30 métermázsza búzát vagy rozsot termelnek egy hektáron; ennél nagyobb termésátlagokat a gyakorlati gazdálkodás a gabonatermelés mai technikájával nem képes produkálni. Hogy nem képes: ennek az az oka, hogy a vetés ma szokásos módja a gyökérzet helyes kifejllesztésére nem alkalmas, s a gyökerek gyöngye kifejlődése aránylag szűk határt szab a növény egész tenyésztének, s ezzel a termésátlagok fokozásának is.¹

Már több oldalról megkísérelték, nem volna-e lehetséges a gabona vetésének módját megváltoztatni s ezt a rendszabályt

¹ V. ö. N. A. und B. N. Demtschinsky: *Die Vervielfachung und Sicherstellung der Ernteerträge*. Berlin, Parey, 1909.

a termés fokozására felhasználni. Amint *Kropotkin* írja: Angliában 1851-ben *Hallett* őrnagy egy búzafajtát úgy tenyésztett ki, hogy minden egyes szemet — egymástól 25—30 centiméter távolságban — kézzel dugott a földre. A kikelt növények jól megbokrosodtak és egyenként 10—25, sőt kivételesen 90—100 kalászt hoztak. Ilyen módon, nemes búzafajtákkal, jól kiválogatott maggal egyes kísérletezők jelentékeny terméseredményeket értek el; így *Grandeur* és *Despréz* 1886-ban két franciaországi kísérleti állomáson acre-enként 70—90, bushel szemet (hektáronként kb. 47—60 métermázsát). Hasonlóképen Sir A. Cotton 1893-ban Angliában acre-enként 90 bushelt.¹ (60 q. per Ha). A gyakorlat számára azonban a Hallett-féle módszer nem eléggé alkalmas; az ilyen módszerrel vetett gabonanövény erősebben bokrosodik és több kalászt érlel ugyan, mint a közönséges módon vetett gabona, de a gyökérfejlődése nem lényegesen erősebb amazénál, ami aztán sok hátrányra vezet.

Most azonban, 4—5 évvel ezelőtt, keletkezett egy másik, sokkal tökéletesebb művelésmód, amelyet fölfedezői, Demcsinszki N. A. és B. N. orosz mezőgazdák gyakorlati alakba hoztak, s amelynek gyakorlati alkalmazhatóságát és egyszersmind nagy jelentőségét a sikerek egész sora igazolja.

A Demcsinszki-féle eljárás mindenekelőtt a gyökérfejlődést mozdítja elő észszerű beavatkozással, mely az elvetett gabonanövény 3—3% hetes korában történik. Ebben az időben a fiatal növény nehézségekkel küzd, mert nincs meg a kellő tápláléka; — azt a készletet, mely a magban volt, már felemésztette, épúgy az őt közvetlenül körülvevő földdarabkában levő tápanyagkészletet is, — gyökerei pedig ez időben még aprók és nem tud velük messzebb levő, ki nem használt földdarabokat elérni. Ha már most ezt a fiatal növényt kivesszük a földből és átültetjük, még pedig úgy, hogy 3—4 centiméterrel mélyebben legyen a földben, mint eredetileg volt: akkor a gyökerek egy mélyebb, tehát nedvesebb földrétegbe jutnak, érintetlen tápanyagkészletek

¹ V. ö. Kropotkin: Landwirtschaft, Industrie und Handwerk. Berlin, 1904. 108—116. 1. és 258—260. 1.

közé: a következmény hatalmas gyökérfejlődés lesz, és mivel az ilyen hatalmas gyökérezetű növény jól táplálkozik: erősen ki is bokrosodik és átlag 30—40 dús kalászt érlel.

A Demcsinszki-féle módszerrel művelt gabona — erős gyökérezeténél fogva — úgy a szárazságnak, mint a fagynak jól ellentáll és mivel szalmája is erőteljes, a megdülés veszélyének is csak kevéssé van kitéve.

Gyakorlatban a Demcsinszki-féle gabonaművelésnél a talaj előkészítése — csak úgy, mint közönségesen — ekével, boronával történik. A palánták a földön előkészített 9—n cm. mély, egymástól 18 cm távolságban levő lyukakba kerülnek; — tavaszi gabonánál, melynek nincs ideje úgy kibokrosodni, csak 9 centiméter az ültetés-távolság. Őszi gabona átültetése 1 hektáron 36—45 munkanapot igényel, ezenfelül kap az így ültetett gabona 1—2 kapálást is, ami hektáronként 10—25 munkanapba kerül. A munka ezen jelentékeny szaporulata azonban bőségesen megtérül a termés szaporulatában. Az Oroszországban folytatott nagyszabású kísérletek, közönséges szántás és trágyázás mellett, átlag 49 métermázsza búza-, illetőleg rozstermést eredményeztek hektáronként. Ebbe az átlagba nincsenek beszámítva a feltalálók által közvetlenül ellen nem őrzött kísérletek, melyek közül némelyik 100, sőt állítólag 135 métermázsás szemtermést eredményezett 1 hektáron.¹

A gabona termelésének ez a korszakot alkotó javítása csupán kézimunkát igényel, tehát kis területű gazdaságban époly jól, sőt jobban lehet alkalmazni, mint nagy területen. De ezt is csupán technikai szempontból lehet így mondani, mert amennyiben a gazdasági szempontokat — elsősorban az ú. n. munkáshiányt — figyelembe vesszük: a nagygazda, úgy amint a dolgok ma állnak, még csak nem is gondolhat arra, hogy ültetett gabonát termessen, ez ma kizárólag a kisgazda számára van fönntartva.

Jól tudják ezt a feltalálók is, kik a leírt eljárásen kívül még egy másik eljárást is dolgoztak ki, mely sokkal kevesebb munkával jár, úgy hogy esetleg a nagygazda is alkalmazásba veheti. E másik eljárás szerint a háromhetes

¹ Demcsinszki i. m. 112—116. 1.

gabonapalántát nem ültetik át, hanem csak feltöltik. A Demcsinszkiek azonban maguk is elismerik, hogy a feltöltő eljárás lényegesen kisebb eredménnyel jár, mint az átültetés.

Ugyanezt lehet mondani Demcsinszki módszerének *Zehetmayr-féle* átdolgozásáról, mely abban áll, hogy a gabonát sorokban, apró árkok fenekére vetik, s az árkok között húzódó földhátakat 3 héttel később ráboronálják a palántákra. E műveleteket ú. n. csorozlyás vetőgéppel, tüskés hengerekkel és boronákkal — tehát fogatos erővel — végzik, úgy hogy a nagygazdaság minden nehézség nélkül alkalmazhatja a Zehetmayr-féle eljárást, de ennek természaporító hatását össze sem lehet hasonlítani a Demcsinszki-féle eredeti átültető eljárásával.

Javítások az állattenyésztés körül

Az állattenyésztés technikájának is megvannak a maga meliorációi. Ide tartozik első sorban az *okszerű takarmányozás*, továbbá a ragadós betegségek ellen való védőoltások, továbbá a tenyésztő kiválasztás, a nemes fajták képzésének eredményei is.

Erős állattenyésztés könnyűvé teszi a növényi hulladékok értékesítését.

Mindezen javításokat a nagygazda és a kisgazda egyenlően alkalmazhatja, föltéve hogy megismeri és beletanul.

A gazdasági épületek

A természaporító javításoknak és a birtokterületnek egymáshoz való viszonyáról csak hiányos képet nyernénk, ha figyelmen kívül hagynók a *gazdasági épületeket*.

Ahhoz, hogy valamely birtokon a haladó intenzitás követelményeinek megfelelően lehessen gazdálkodni: a mai viszonyok között nagy állatállományra van szükség (már az állati trágya szempontjából is) — az állatok számára pedig istálló kell. De más gazdasági célokra is kellenek épületek és pedig valamely adott területen annál több, minél több természaporító javítást alkalmazunk.

Építkezés dolgában különösen jó, ha takarékos a gazda; nem szabad több épületet emelnie, mint amennyi a tervbevett gazdasági javítások végrehajtásához elkerülhetetlenül szükséges, mert az építkezés sok pénzt nyel magába, a kellően ki nem használt épület pedig holt tőke gyanánt terheli a gazdaságot, s a gazdálkodás pénzbeli eredményét kedvezőtlenül befolyásolja.

Vannak, kik azt állítják, hogy adott gazdálkodásmód mellett a kisgazdának egy és ugyanazon megművelt területhez viszonyítva több épületre van szüksége, mint a nagy-
nak, s azonfelül még ehhez a több épülethez is drágábban jut, mert az építkezés annál olcsóbb, minél nagyobb arányokban történik; nagy épületek aránylag olcsóbbak, mint a kicsinyek.

A dolgnak ilyen beállítása azonban nem igen felel meg a tényállásnak. Igaz, hogy egy adott területen, melyet kisgazdaságok borítanak, rendszerint több épületet fogunk találni, mint egy hasonló területű nagygazdaságban. De ez a körülmény — mint *Stumpfe* kimutatja ¹ — természetes következménye a kisbirtok *nagyobb intenzitásának*. A kisbirtok egy adott területén — a nagybirtokhoz viszonyítva — aránylag sok dolgozó egyén és produktív háziállat él, következésképp több istálló és több lakóház is van rajta, mint az utóbbin. Lakóházának — területéhez viszonyított — befogadó képességére nézve különben már azért is fölülmúlja a kisbirtok a nagybirtokot, mert az utóbbinak bér munkásai részben (mint a napszámosok, zsellérek) egyáltalán nem kapnak lakást, részben pedig (mint a béresek, kocsisok stb.) oly nyomorult spelunkákban laknak, melyeket a kisgazda lakásával egy napon említeni sem lehet. Tehát a kisgazdaság épületeinek a nagygazdaságéihoz viszonyított többlete részben, mint istálló, produktív befektetés, részben pedig, mint lakóház, azt juttatja kifejezésre, hogy a kisparaszt nem lakik oly nyomorultan, mint a nagygazdaság bér munkása.

Az sem igaz, hogy a kisparaszt drágábban épít, mint a nagybirtokos. Mindenekelőtt: a mezőgazdaságban hasz-

¹ I. m. 173—176. 1.

nálatos épületek túlnyomó részben földszintesek. Egy nagy földszintes épület nem kerül lényegesen kevesebbe, mint több, ugyanakkora terület beborító, kisebb földszintes épület. Azonkívül a nagybirtokos vállalkozóval épített, tehát a vállalkozói nyereséget is meg kell fizetnie, sőt az esetleges visszaéléseket is számításba kell vennie, ellenben a kiscgazda maga is részt vesz az építés munkájában. Persze az ő munkája sincs ingyen; az is értéket képvisel. De állandó személyes jelenléte által elkerüli, hogy az építők túljárjanak az eszén.¹

Hogy a kiscgazda az ő kevés épületét több figyelemmel gondolja és részben saját keze munkájával a nagybirtokosnál legalább is nem drágábban tartja fenn őket: az kétségen fölül áll.

Az előadottakat fontolóra véve: be kell látnunk, hogy a birtokterület kicsinyége és vele a gazdaság-üzem kis mérete nem gördít lényeges akadályokat a mai, korszerű mezőgazdaságban szereplő termésszaporító javítások alkalmazása elé.

Kitűnik azonban az előadottakból még egy másik, előző helyen már érintett fontos körülmény is, mely abban áll, hogy a termésszaporító javítások kiterjedett alkalmazása jelentékenyen módosítja a földműves munkájának karakterét. Ugyszólva minden termésszaporító javítás eggyel több ok arra, hogy a talaj előkészítése, az állatok és növények ápolása tökéletesebb és finomabb legyen. Nemesített növény- és állatfajok jelennek meg, több lesz a kapa és egyéb kéziszerszámok munkája, s ezenfelül minden egyes művelet eredménye nagyobbodik: tehát egyszersmind a gondos, s a gondatlan munka különbsége is sokkal nagyobb, sokkal érezhetőbb termékkülönbözetben jut kifejezésre.

Később, ha a földművelés két, szóban forgó szervezet — típusát munkaszervezetük szempontjából hasonlítjuk össze: ez a körülmény majd nagy súllyal esik a mérlegbe.

¹ Dávid i. m. 108—110.

Munkamegtakarító javítások

Gazdasági gépek

Kis területen nem lehet oly nagy gépeket alkalmazni, és nem is lehet a gépeket oly tökéletesen kihasználni, mint nagy területen. Tehát a kisbirtok kevésbé felel meg a gépmunka követelményeinek, mint a nagybirtok. Ugy látszik első pillanatra, mintha a nagybirtok — s a rajta nyugvó nagygazdaság — a gépmunka segítségével lényegesen túlszárnyalná a kisgazdaságot, és mintha ebből folyólag a kisbirtok ép-oly kevésbé lehetne komoly versenytársa a nagybirtoknak, mint ahogy a kézműves sem tud a nagy gyárral versenyre kelni.

Tényleg azonban nincs így. A gépmunka túlságosan mechanikus ahhoz, hogy a mezőgazdaságot épúgy fölforgathassa, mint az ipart. Az élő testek lágysága és mértanilag nehezen kifejezhető formája, súrolás, törés, szakítás, nyomás iránt való érzékenysége csak kis mértékben engedi meg, hogy az ápoló munkákat valamely gondolat és figyelem nélkül dolgozó gép végezze. A növénytermelésben az a körülmény is sokat határoz, hogy minden élő növény oda van kötve a föld egy bizonyos pontjához. Míg az iparban a feldolgozandó tárgyat visszük a géphez: a mezőgazdaságban a gépet kell a munka tárgyához vinni, mert ez a munkatárgy élő növényi szervezet, amelyet addig, míg él, lehetetlen a helyéből elmozdítani. S ezért, amint Dávid kifejti, a földművelés munkagépeit nem lehet valamely stabilis központi gőzmotor körül elhelyezni; a mezőgazdasági gépek mobilis erőforrást kívánnak. Mozgatni, szállítani azonban csak kisebb súlyú, s ehhez képest gyöngébb motorokat lehet.

De még az ilyen kicsiny erőgépeket is csak korlátozott mértékben lehet használni. Nagyon sok mezőgazdasági műveletet az egyenetlen, rögös szántóföld teljes bejárásával kapcsolatban kell végezni: valamely nehéz vasgép nagyon is sok erőt pazarolna, míg a szántóföldet összejárná. Hiszen még a gőzszántás kérdését is csak olyan motorokkal tudták gazdaságosan megoldani, amelyek csak igen keveset moz-

dulnak helyükből, míg a szántóföldet tulajdonképpen csak egy aránylag könnyű több barázdás eke járja be, melyet a motorok kötélén húznak egymás között ide-oda. És még ez is csak a nagy vonóerőt igénylő mélyszántásnál fizehető ki. Eltekintve a gézekétől, mely csak szabályt megerősítő kivétel: azon munkagépek közül, melyeknek a szántóföldet be kell járniok, egy sem olyan nehéz, hogy állati erővel ne lehetne mozgásba hozni. És tényleg állati erővel is mozgatják őket. Különben a mezőgazdaságban alkalmazott összes gépek 95%-át állati vagy emberi erő mozgatja.¹

De van még egy más, szintén a mezőgazdasági munka sajátos jellegéből folyó körülmény, mely a gépmunka alkalmazását megnehezíti. Az iparos akkor kezdheti és szakíthatja félbe munkálatait, amikor ő akarja, mert a termelés kizárólag az ő szubjektív életfolyamatával, munkaerejével áll összefüggésben, melynek állapota független az év szakaitól; — a munkatárgyak, melyek élettelenek, hasonlóképpen nincsenek előre meghatározott időbeli változásoknak alávetve. Következőleg az ipar munkatárgyain — ha sok példányban vannak jelen — a termelőfolyamat különböző fázisait elejétől végig egy és ugyanazon időpontban lehet végrehajtani. A mi lehetővé teszi a munka olyan megosztását, hogy a termelés különböző műveletei ne időben, egymás után, hanem térben, egymás mellett következzenek egymásra, így valamennyi szakmunkás egy időben, egész éven keresztül végzi egymás mellett a részműveleteket, amennyiben pedig ezeket gépek végzik: a gépek is egymás mellett egész éven keresztül munkában vannak. Kihasználásuk tehát tökéletes, úgy technikai, mint kapitalisztikus szempontból. Előbb elkopnak, semmint elrozsdásodnának.

Ellenben a földművesnek a növényi — és részben állati — életfolyamatokhoz kell alkalmazkodnia, melyek az évszakok vagy napszakok szerint változnak. Tehát nem foghat valamely munkához akkor, mikor ő akar, hanem csupán akkor, mikor a növényi vagy állati életfolyamat az évszakhoz — vagy a napszakhoz — képest előírja. A mező-

¹ Dávid i. m. 224. 1.

gazdasági termelés részművelei tehát nem következhetnek térben egymásra, hanem csak időben. Nem csupán oda vezet ez, hogy a mezőgazdaságban a munkamegosztás, s a munkások specializálása csak szűk korlátok között mozoghat: de egyszersmind magával hozza, hogy a mezőgazdasági munkagépeket, melyek valamely részműveletet végeznek, nem lehet egész éven át foglalkoztatni, hanem csak bizonyos, a növényi élet követelményei szerint előre meghatározott időszakokban. Sok mezőgazdasági gép csak 2—3 hétig áll használatban, az év többi részében haszontalanul hever és roszdásodik. A mezőgazdasági gépek kihasználása egyáltalán hiányos.

A termelés sokoldalúsága azonban — mely annál erősebb, minél inkább szaporodnak a mezőgazdasági üzemben a természaporító javítások — megköveteli, hogy a gépek specializálódjanak; azonban minél különlegesebb célra készült valamely mezőgazdasági gép: annál rövidebb az az időszak, melyben az év folyamán alkalmazni lehet; annál rosszabb a kihasználása. Ugyanazon specializálódás, mely folyton növeli az ipari gépek termelőerejét: vészthozó a mezőgazdasági gépekre nézve. A gépgyárak tudnak segíteni — egy bizonyos mértékben — ezen a bajon, még pedig úgy, hogy több különféle specializált munkaeszközt alkalmaznak egy és ugyanazon géptörzsrre. Például az úgynevezett egytetemes ekéről le lehet kapcsolni az ekevasat, s a helyébe egy tucat különböző speciális földtúró szerszámot lehet alkalmazni. Az ilyen ekét az évnek aránylag hosszú időszakában lehet használni, csak a hozzávaló speciális alkotórészek hevernek sokat, de ezeknek egyenként nincs nagy értékük.

Ilyen kombinált többoldalú használatra minden bizonynyal inkább lehet alkalmazni az egyszerűbb szerkezetű, kisebb és könnyebb gépeket, melyeket az egyéni elszigeteltségben élő kisparaszt is használhat, mint a bonyolódottabb szerkezetű és nagyobb gépeket.

Egyáltalán: a kisebb, egyszerűbb gépeket, melyeknek mozgatása nem kíván nagyobb igáserőt: a kisparaszt is alkalmazhatja; — viszont maguk a gépgyárak mindinkább számot vetnek a kisgazda szükségleteivel, úgy, hogy ez a

neki való gépeket mindegyre előnyösebb alakban szerezheti meg. Ellenben épen azok a gépek, melyek az ő számára túlságosan nagyok (pl. a szóróvetőgép, trágyaszórógép, burgonya, répaművelő és aratógépek, nagy kapálógépek stb.) részben hiányosan dolgoznak, részben túlságosan specializáltak és az év folyamán csak nagyon rövid ideig használhatók: munkájuk határozottan drágább a kézimunkánál. Hogy mégis el vannak terjedve a nagygazdaságokban, ennek oka nem valami technikai előny, hanem egy kényszerítő körülmény: *a munkáshiány*.

A hasznosabb és valóban munkamegtakarító gépeket a kisgazda kicsiny alakban is megszerezheti. Nem szenved azonban kétséget, hogy földjének területe túlságosan kicsiny lévén, még ezeket a kis gépeket sem használhatja ki úgy, mint a nagygazda az ő nagyobb gépeit. Ez a hátrány azonban nem oly nagy, mint első pillantásra látszik. Gustav *Fischer* (egy német szakíró, ki Dáviddal egy időben de eltérő módszerrel vizsgálta meg a mezőgazdasági gépek jelentőségét és ugyanolyan eredményekhez jutott, mint Dávid) számításokkal kimutatta, hogy ha a kisgazda évente 10 napig használ valamely gépet, míg a nagygazda ugyanezt 20 napig tudja használni: azért 1 napi géphasználat a kisgazdának nem kerül lényegesen nagyobb költségébe.¹

Azt éppen nem lehet állítani, hogy a gépek használata által a nagygazdaság ne élvezne bizonyos előnyöket a szövetkezést nem ismerő, egyéni elszigeteltségben élő kisgazdaság fölött. De ezek az előnyök távolról sem olyan nagyok, hogy a nagyiparosnak a kisiparossal szemben való előnyeire lehetne őket hasonlítani. Egyáltalán: a gépekkel dolgozó mezőgazdasági üzem csak kevéssel áll *a gépeket egyáltalán nem alkalmazó* gazdaság fölött. A termést a gépek nem szaporítják, a költségmegtakarítás pedig, mely velük jár, nem oly jelentékeny, hogy nagy súlylyal esnék a mérlegbe. Egyéb, fontosabb szempontok mellett, amelyek a nagybirtok és a kisbirtok harcának eldöntésére vannak hivatva,

¹ Gustav Fischer: Die sociale Bedeutung der Maschinen in der Landwirtschaft. Leipzig, 1902. 29—30. 1.

a gépmunka nyújtotta előny szempontja nem nagy jelentőségű.

Minél több a földművelésben a természaporító javítás, minél inkább előtérbe jut a haladó intenzitás: aránylag annál kisebb szerepet játszanak a gépek a mezőgazdasági üzemben. Az a tény például, hogy az Egyesült-Államoknak és főképp ezen ország nyugati részeinek földművelésében a gépmunka oly nagy szerepet játszik: abban leli magyarázatát, hogy ott a földművelés még nem jutott túl a rablógazdaságon.

A valóban munkamegtakarító mezőgazdasági gépek közül különösen azok szárnyalják túl — szaporaság és tökéletesség dolgában — az ember keze munkáját, melyek a már learatott terményeket dolgozzák föl valami módon. Ilyenek: a cséplőgépek, a különféle répavágók, burgonyaszárítók, kukoricamorzsolók, stb. Ezek a gépek holt tárgyakat dolgoznak föl, s ehhez képest nem őket viszik a munkatárgyakhoz, hanem a munkatárgyakat hozzájuk. Az a munka, melyet végeznek, tulajdonképpen már kívül áll a mezőgazdasági termelésen, már nem egyéb, mint ennek ipari folytatása. Ha ezek a gépek nem kapcsolódnának be szervesen a mezőgazdasági üzembe: az ipari gépekhez lehetne őket számítani.

Kisebb mértékben áll ugyanez a kaszáló, aratógépekre, melyeknek munkája már nem valamely életfolyamat támogatásában, hanem inkább ennek megszakításában áll. Az aratógépek a mezőgazdasági és az ipari termelés határvonalán működnek.

Mіндеzen gépek közül igen sokat — kisebb alakban — a kisgazda is megszerezhet; cséplőgép, kukoricamorzsoló egészen kicsiny alakban, járgányra, sőt kézierőre berendezve is létezik és a kisgazdaság szükségleteinek elég jól megfelel; létezik olyan kicsiny és olcsó fűkaszáló is, mellyel a kisgazda egyszersmind a gabonáját is learathatja.

Ha igaz is, hogy a kisebbitett kiadású gépek nem takarítanak meg annyi munkát, mint a nagyobb alakúak: azért

a kisparaszt szükségleteit mégis kielégítik. Az általános gazdasági fejlettségnek mai állapotában, a mai munkabérek mellett az a terület, melynek terméséből egy dolgozó földműves család megélhet, oly kicsiny, hogy ugyanezen család munkaereje az összes gazdasági munkák elvégzésére nagyobb munkamegtakarítások nélkül is elegendő. Egyelőre így van; miért van így és miképen alakul a helyzet a fejlődés menetével: ez egy későbbi lapra tartozik. Nem lehet azonban épen a jövő fejlődés szempontjából e helyen elhallgatnunk azt a fontos körülményt, hogy a kisparasztbirtokon az egészen nagy alakú gépek alkalmazása — tisztán technikailag — korántsincs kizárva. Ha például valamely vállalkozó fölállít a faluban egy nagy gőzcseplőgépet és sorban egymásután kicsépli a falu kisgazdáinak gabonáját, kik aztán a cséplés díját mennyiség szerint fizetik: ez a vállalkozás semmiféle technikai nehézségre nem fog bukkanni. De a nagy vető- vagy aratógépeket is lehet kisebb földtáblákon használni, anélkül, hogy ez különös technikai hátrányokat okozna.

E szabály alól, melyet valamennyi mezőgazdasági gépre lehet alkalmazni, van egy kivétel: a gőzeke, mely különben oly nagyméretű eszköz, hogy még a nagygazdaságok közül is csak a legnagyobbak, a latifundiális gazdaságok képesek teljesen kihasználni; a kisebbméretű nagygazdaságoknak rendszerint nincs is saját gőzekéjük, hanem amennyiben használják: bérelt gőzekével dolgoznak vagy többen szövetkezve vásárolnak egyet. A kisbirtokon a gőzekét egyáltalán nem lehet használni. Hogy a gőzeke munkája gazdaságos legyen: ennek alapelve, hogy a nagysúlyú mozdonyok minél kevesebb hely változást csináljanak. Legjobbak a gőzeke számára a 200 öl szélességű táblák, párhuzamos oldalakkal, melyeken a két mozdony halad; ilyen táblákon egészen ki lehet eresztetni a gőzeke 200 öl hosszú vontatókötelét, s a mozdony csak minden 200 öl hosszú barázda után lép egy barázda-szélességnyit. Egyetlenegy ilyen tábla felér két-három egész kisparasztbirtokkal és tízszer-húszszor akkora, mint egy kisparaszt egész burgonya- és répa földje. Sokszor még ez a csekély terület sincs egy darabban; a gőzekét apró földek között kellene ide-oda hurcolni.

Szóval a kisparaszt még csak nem is gondolhat a gőzeke használatára.¹

A gőzeke munkája valamivel jobb az igás mélyszántó eke munkájánál, mert gyorsabban haladván a földben, a hantokat jobban összetöri. De amennyivel jobb: annyival drágább is.

Magyarországon a bérgőzekék használatáért kataszteri holdanként átlag 20 koronát kell fizetni, s emellett még a szenet is a gazdálkodó adja; ezzel szemben az igás mélyszántó eke munkája kataszteri holdanként körülbelül 12—14 koronába kerül.

Cserhádi szerint az igás mélyszántó eke aránylag nem kíván túlságos nagy vonóerőt; 4 jól táplált ökör 30—35 centiméter mély barázdát képes húzni, csupán akkor kell hat ökör az eke elé, ha kötött talajt kell 35—40 centiméter mélyen szántani.²

Tehát az igás mélyszántó eke (melynek a kisbirtokon való alkalmazása technikai akadályba nem ütközik), elég jó és emellett olcsó munkát végez, olcsóbbat, mint a gőzeke. Tényleg ez tűnik ki a Cserhádi közölte adatokból is.³

Más munkaeszközt, mint a mélyszántó ekét, eddig még nem tudtak a gőzeke-mozdony kötelére akasztani, úgy hogy munkája csak megközelítően is gazdaságos lett volna. Már a sekélyebben szántó közönséges eke vonásához, mely kisebb

¹ Még ez alól is van kivétel ott, ahol a kisbirtokosok dülönként nyomásos gazdálkodást üznek, mint helyenként a magyar Alföldön. Ilyen falvak határának gumósnövények vagy tengeri alá szánt dülőjét a gőzeke egy darabban megmunkálhatja. V. ö. Forster Géza: Javaslatok az alföldi gazdálkodás javítására. Budapest, 1907. 38. 1.

² Alexander Cserhádi: Die Ergebnisse der Tiefkultur in Ungarn. Wien, 1892. 59. 1.

³ 48 esetben való igás mélyszántás és 30 esetben való gőzszántás költségei a következőképpen alakultak:

	Igás mélyszántás költségei	Gőzszántás költségei
	hektáronként az esetek százalékában	
13 forinton alul	64%	30%
13 és 17 1/2 fnt között	23%	37%
17 1/2 forinton felül	13%	33%

Kiszámítva Cserhádi i. m. 60. és 80. lapján található adatokból.

erőt kíván, nem érdemes a súlyos mozdonyokat mozgásba hozni; az állati erő össze nem hasonlíthatóan olcsóbb. Németországban a munkáshiány nyomása alatt itt-ott alkalmazzák a gőzeke mozdonyával kapcsolatos gőzrépaemelőt, de negatív eredménnyel.¹

Tehát azon egyetlenegy gép, melynek a kisbirtokon való alkalmazása technikailag is ki van zárva: a nagybirtokra nézve nem jelent semmiféle számba vehető gazdasági előnyt.

A gazdasági udvar célszerű elhelyezése

Ha egy földművesnek benn a községben van egy gazdasági udvara és künn a határban, három kilométernyi távolságban van egy tizenöt holdas földdarabja: akkor ezen földdarab megmunkálása az év nagy részén keresztül úgy magának, mint igásállatainak naponként (oda és vissza) hat kilométernyi útjába fog kerülni, s azonkívül a trágyát és a termést — nagyterjedelmű és aránylag csekély értékű dolgokat — három-három kilométernyire kell fuvaroznia a földdarab és a gazdasági udvar között. Ha azonban gondol egyet és eladja falubeli házát, helyette pedig künn a földjén új házat épített: akkor a földje közvetlenül a gazdasági udvar körül fog elterülni, és még a legszélsőbb darabja sem lesz 150—200 méternél messzebb a gazdasági épületektől. Tehát e javítás évente több ezer kilométernyi útnak, illetve több száz kilométernyi fuvarnak megtakarítását jelenti, amihez még azon előny járul, hogy a gazda soha sincs messze az udvartól; istállózott állatainak napközben is gondját viselheti és viszont a baromfiak, sertések kijárhatnak a learatott földekre, s az ott maradt hulladékot értékesíthetik.

A gazdasági udvar célszerű elhelyezése annál fontosabb, minél nagyobb a gazdálkodás agronómiai fejlettsége. Ugyanis minél több a termésszaporító javítás: annál több munka, annál több trágya fordul meg minden egyes darab földön,

¹ A gőzrépaemelő munkája hektáronként 27 márkába kerül. E kiadásokkal szemben a szedőmunkások rovására menő bérmetakarítás csupán 6 márka. A gép tehát 21 márkával drágítja meg a répaszedést. Paul Gutknecht: Studien über die technische Organisation der Landwirtschaft etc. Berlin, 1907. 139. 1.

annál nagyobb az elszállításra váró termés, s a földön annál több hulladék marad belőle vissza.

Oly gazdaságban, melynek épületei a megművelt földdarabon vannak: aránylag belterjesebben lehet gazdálkodni és pedig *annál inkább, minél kisebb a gazdaság*, míg túlságos nagy gazdaságoknál ez az előny csak az udvarhoz közelebb eső, belső földekre vonatkozik. A külső földek annál távolabbra esnek az udvartól, minél nagyobb a gazdaság.

A birtok szabályos köralakját és a gazdasági udvar központi fekvését feltételezve: a legkülső földeknek a gazdasági udvartól való távolsága,

ha a	birtok	területe	5 hektár,	körülbelül	125 méter,
» »	»	»	20	» »	250 »
» »	»	»	80	» »	500 »
» »	»	»	320	» »	1000 »
» »	»	»	1280	» »	2000 »
» »	»	»	5120	» »	4000 »

A megművelt földdarab közelebbi vagy távolabbi fekvése erősen befolyásolja a munka eredményességét. *Thünen* — a földjáradék szempontjából — úgy számította, hogy 4980 méter távolságra már a legkitűnőbb szántóföld sem ad járadékot, úgy hogy szántóföld gyanánt használva, teljesen értéktelenné válik a birtokosra nézve, míg ha a föld rosszabb: ez az állapot már 2062 méter távolságban bekövetkezik. *Thünen* még a múlt század közepének alacsonyabb munkabéreihez, magasabb terményáraihoz és aránylag extenzívebb gazdálkodásához alkalmazta számításait; azóta mind a három irányban változtak a viszonyok. Ma már a távolság okozta veszteségek jelentékenyen nagyobb súllyal esnek a mérlegbe. *Werner* azt mondja,¹ hogy a Németországban ma uralkodó terményárak és munkabérek mellett a jó földeket sem lehet modern fogalmaknak megfelelő belterjességgel művelni, ha 1000 méternél távolabb esnek

¹H. Werner: Zeitgemässer Landwirtschaftsbetrieb. Berlin, . 1906. 20. l.

az udvartól, míg gyengébb földeken a belterjességet csak 750 méter távolságban lehet fönntartani. Eszerint a gazdasági udvar körül elterülő földeket — minőségükhöz képest — csak 180—320 hektár területű körben lehet belterjesen művelni; ha ennél nagyobb a birtok, vagy amennyiben alakja nem szabályos: e körön kívül eső földjeit már csak extenzívebb és kevésbbé eredményes módon lehet kezelni. Hacsak azt nem teszi a birtokos, hogy a külső földekre önálló majorokat építtet, amely rendszabállyal birtokát úgyszólván kisebb üzemekre tagolja, de ez viszont megnehezíti az egységes kezelést, az áttekintést és az ellenőrzést. *Werner* nem ajánlja a birtokosoknak e rendszabály alkalmazását. (Ő ugyan a túlságosan nagy épület-befektetések miatt helyteleníti a szóban forgó rendszabályt: de hiszen ezek a befektetések bőven kifizetődnének, ha hasonló birtokok kezelése más tekintetben kielégítő lehetne.)

A legtöbb nagygazdaságban a major — vagy majorok — elhelyezése távolról sem felel meg a belterjes gazdálkodás követelményeinek. Nem csupán Nyugateurópában, de ott is, ahol a belterjességet sokkal szerényebb mértékkel mérik, mint pl. Magyarországon. A kisgazdaságok azonban e tekintetben sokszor még hátrább vannak a nagyoknál. Udvaruk a faluban, földjeik a nem ritkán több ezer holdas határban széjjelszórva, a külső földek gyakran 3000—4000 méternyire vannak az udvartól. Sőt nálunk, a nagy magyar Alföldön, gyakran 20.000—50.000, sőt a 100.000 holdat is meghaladja a községi határ területe, úgy hogy néha 20—30 kilométer távolság választja el az udvart és a külső földeket. El lehet képzelni, milyen nyomorult, felületes módon művelik ezeket és milyen silány terméseket nyernek rajtuk.

Az óriási nagy parasztközségekben való telepedés, s a gazdasági udvarok velejáráó szélsőségesen célszerűtlen elhelyezése a nagy magyar Alföldön a török uralom idejéből maradt vissza. Kevésbbé szélsőséges alakban, kisebb mértékben nem csupán itt, de Magyarország többi vidékén és egész Európában lehet tapasztalni a célszerűtlen elhelyezkedés hátrányait, melyek — a falvakban való telepedés folyamánként — a kisbirtokra nehezdednek. A faluban való telepedés, mihelyt a község határa 1000—1500 holdnál

nagyobb, már sok felesleges munkapazarlással jár, különösen, ha ezenfelül még a földek is erősebben széjjel vannak darabolva. Nem kevésbé, mint a nagy Alföld parasztvárosai: ez a telepedésmód is történelmi maradvány. A középkor gazdaságrendszere, a hármasszerű gazdálkodás követelte így, melynek keretében évente a föld harmadrésze ugarnak maradt és legeltetés céljára szolgált. Aratás után a tarlón legeltették az állatokat; a legelő állat trágyázta a földet, a gyakran ismétlődő ugarolás pedig konzerválta a föld erejét. Más úton — a talajra és a növényekre vonatkozó ismeretek az időben való állása szerint — a föld erejét fenntartani nem tudták, de az állatokat sem igen tudták eltartani másképp, mint legeltetéssel. A legeltetés azonban, mely abban az időben oly fontos szerepet játszott, csak nagy arányokban történhetik gazdaságosan, hiszen ötven-hatvan állat őrzésére nem kell több pásztor, mint ötnek-hatnak az őrzésére. Következésképpen valamely elszigetelt, különálló, egy tagban fekvő kisbirtok tulajdonosa a maga csekély ugarterületén a maga néhány állatát csak nagy munkapazarlással tudta volna legeltetni. Hogy tehát a legeltetés nagy arányokban történhessen: a kisbirtokokat összerakták faluhatárrá, udvaraikat pedig faluvá; az egy darabban fekvő nagy ugarterületet, s aratás után az egész egybefüggő tarlót most már könnyen és gazdaságosan le lehetett legeltetni. Az így keletkezett faluhatár megművelt földjei aratás előtt egyéni kisbirtokokra oszlottak, aratás után pedig — legeltetés céljára — egyetlen kollektív nagybirtokká olvadtak össze.

Igy a mai falvak a hármasszerű rendszer maradványai, keletkezésük olyan időbe esik, mikor egy kisbirtokot egy darabban, önálló elszigeteltségben csak nagyon gazdaságtalanul lehetett volna megművelni. A gazdaságrendszer megkövetelte, hogy a kisbirtok földje több darabban a faluhatár több részében feküdjék; legalább is három darabban a faluhatár három harmadában.

Azonban az utolsó évszázadok folyamán egy új gazdaságrendszer keletkezett és terjedt el az európai népek körében. Ez a rendszer — a váltógazdaság rendszere — éppen ellenértben a hármasszerű rendszerrel, azt kíváná, hogy a kisbirtok földje egy darabban legyen, de megköveteli (amint

ezt már előző helyen említettük) azt is, hogy a kisgazda ne lakjék messze a földjétől. Legjobb azonban, ha épen magán a birtokán áll a háza. Ezért a váltógazdaság elterjedésével — különösen ott, ahol a falvak határa nem épen kicsiny — a telepedés régi módja összeütközésbe jut az új gazdaságrendszer követelményeivel.

Nem volna nehéz e konfliktus megoldása, ha a házakat, istállókat, csűröket szállítani lehetne: akkor, felosztván a falu határát egy tagból álló kisbirtokokra, széjjel lehetne szedni a falut és minden gazda földjére oda lehetne állítani a maga házát. Csakhogy a házak oda vannak növe a földhöz, s ezenfelül még a földműves nép elméje is a régi hagyományokhoz. Európában egyelőre még a falu a kisbirtokosok elhelyezkedésének uralkodó módja. S éppen ezért, mert helyéből nehezen mozdul el: hátráltatja is, a faluhatár terjedelméhez és a talaj minőségéhez képest kisebb vagy nagyobb mértékben, nemcsak a váltógazdaságnak, de minden ehhez közelebb álló, fejlettebb, modernebb gazdaságrendszernek a kisbirtokon való meghonosodását.

Am azért van mód arra, hogy a faluban való telepedés hátrányait mérsékelni lehessen, és pedig *tagosítás* útján. A tagosítás abban áll, hogy a határt felmérik és újból felosztják, még pedig úgy, hogy minden gazda lehetőleg egy darabban, vgy legalább is kevés darabban kapja ki földjét. Ezenfelül a jó tagosítás oda irányul, hogy a nagyobb birtokokat a határ külső szélén, a távolabb eső dűlőkben hasítsák ki, az apróbb birtokokat pedig a falu közelében.¹ Mert a nagyobb birtokú parasztgazda, ha földje a falutól messzebbre kerül: könnyebben kitelepedhetik rá, ami ugyan költséggel, de egyszersmind nagy előnyökkel jár, amely földjét — rajta élvén — közvetlen közelből, nagy megtakarításokkal, észszerűbben művelheti. Minden egyes kihelyezett nagy parasztbirtokkal kisebb és kisebb lesz a határ; a kisebb birtokok egy belső körben helyezkednek el, s ezzel a kicsiny gazdák közelebb kapják földjüket és a faluból is elég jól megművelhetik.

¹ V. ö. Hensch Árpád: Mezőgazdasági üzemtan. Kassa, 1906. 81. 1.

Hogy a tagosítás egyelőre még olyan lassan terjed: ennek két oka van. Egyik, hogy az európai társadalom szervezete még nem eléggé demokratikus; a kisparasztnak nincs sok befolyása a közügyekre, tehát az ellenőrzésre sincs elég módja. Gyakran kell visszaéléseket túrnie; nem csoda, ha még mindig él benne az évszázadok alatt felgyülemlett bizalmatlanság, mely érvényre jut a tagosítással szemben is. Nem ok nélkül, mert ez a művelet tényleg gyakran jár visszaélésekkel.

Másik, nem kevésbé nyomós, s az előbbivel egybefüggően a társadalom mai gazdasági állapotából folyó ok: hogy a munkabérek ma még aránylag alacsonyabbak, s egyszersmind a kisparasztbirtok terjedelme is aránylag csekély. Ezen okból — mellyel már előző helyen, a gépek tárgyalása alkalmával is találkoztunk — a kisparasztgazda ma még nem érzi annak közvetlen szükségét, hogy nagyobb munkamegtakarításokra törekedjék.

Különösen az utóbbi körülménynek kell tudnunk, hogy Északnyugat-Európa sok vidékének parasztnépe át tudott térni a váltógazdaságra anélkül, hogy akár tagosítást, akár egyéb munkamegtakarító javításokat kitérjedtetten alkalmazott volna. Azért mindenestre nehezebben jut el az európai kiskgazdaság a váltógazdasághoz, mint a kisebb nagygazdaságok. Százötven éve, hogy a váltógazdaság terjeszkedőben van, és térhódítása, mely északnyugatról délkelet felé irányul, még távolról sincs befejezve; Közép-Európában még csak most terjed, Kelet-Európában pedig még egészen a hármastermelésű rendszer uralkodik, mely legfeljebb még csak az első lépést tette meg a váltógazdaság felé, átalakulván — az ugar egyszerű kiküszöbölése által — gabonatermelő rablógazdasággá. Különben a váltógazdaságot mindenütt, ahol fellép, átmeneti alakok előzik meg és ilyenek előzték meg történelmi kifejlődését is. Azonban úgy maga a váltógazdaság, mint átmeneti alakjai: a hova eleddig eljutottak, a nagybirtokon, azaz hogy inkább a kisebb nagybirtokon honosodtak meg először és csak azután a kisbirtokon. Történelmileg is a nagygazdaságokban fejlődtek ki és csak azután jutottak el a kiskgazdák közé. Hogy így van és nem másképp: ezt egye-

bek között leginkább az a körülmény magyarázza meg, hogy a nagybirtok, mint a hatalom birlalója, könnyebben kibújt a hagyományos telepedés következményei alól; területét — a jobbágy telkek rovására — könnyen tagosította és a hármasyomású gazdálkodás egyéb korlátozó rendszabályait is könnyen lerázta magáról. Itt is érvényre jutott az az igazság, hogy a történelmi hagyományok nem a nagyokra súlyosodnak, hanem a kicsinyekre; az európai kisgazda mai napig tömérdek munkapazarlással áldoz a történelmi hagyományoknak.

Ám azért a hagyományok — az európai társadalom mai fejlettsége mellett — csak hátráltathatják a fejlődést, de gátat neki nem vethetnek.

Az amerikai kisgazda mindenesetre szerencsésebb európai osztályosorsosánál. Ott már a tizenkilencedik század folyamán történt a telepedés, és pedig az újkori gazdálkodás követelményei szerint nem falvak, hanem tanyák alakjában. Az amerikai gazda birtoka — akár kicsiny, akár nagy — egyetlen szabályos négyszög alakú darabban fekszik, s a gazdag lakása és a többi épületek rendszerint a négyszög közepén állanak. Ilyen viszonyok között a birtok területi kicsisége közvetlen előny, melyet a nagybirtokos nélkülözni kénytelen.

Eredmények

A gazdaságterület kis mérete nem akadályozza lényegesen a haladó mezőgazdasági technika vívmányainak alkalmazását. A kisbirtok csak lényegtelen technikai hátrányokat rejt magában, a gépek alkalmazása körül, mely hátrány azonban technikailag épen nem legyőzhetetlen, és még ezenfelül szemben áll vele azon előny, hogy a gazdaságterület kicsisége már magában véve munkamegtakarító tényező. Európai viszonyok között történelmi maradványokból, hagyományos telepedési viszonyokból folyólag ez az utóbbi előny többé-kevésbé eltűnik, de megfelelő rendszabályok által egy bizonyos mértékben helyre lehet állítani.

A gazdaságterület kis mérete azonban — nagyterületű gazdasággal szemben — egyéb előnyöket is rejt magában, melyek az állat- és növénybetegségek terjedésének könnyebb

megakadályozásában, a könnyebb áttekintésben és a részletekhez tökéletesebben való alkalmazkodásban rejlenek. Mind-ezen előnyök annál fontosabbak, minél fejlettebb a földművelés rendszere, minél több munkaeredményt kell minden egyes földdarabon produkálni.

Egyébiránt az általános gazdasági fejlettség mai állapotában a kisgazdaság nagy mértékben nélkülözhet sok olyan munkamegtakarító javítást, melyet a nagygazdaság nem nélkülözhetne, ami ezidőszerint eltünteti a kisbirtoknak a munkamegtakarítás terén mutatkozó hátrányait is.

Az utóbbi körülményt figyelembe véve: *a kisbirtoktípus ma az agronómiai vívmányok alkalmazásának ugyanakkora technikai lehetőségét rejti magában, mint a nagybirtok, tehát az utóbbival technikailag egyenlő versenytárs gyanánt képes szembeszállni.*

Nincs azonban feltétlenül kizárva, hogy az általános gazdasági fejlődés ne hozhasson olyan változásokat, melyek a kisbirtoknak technikailag ugyan legyőzhető, de tényleg meglévő hátrányait kiélezi és e birtok-típust a nagybirtokkal való versenyben meggyöngítik.

Tehát a jövőre nézve a kisbirtokot csak annyiban tekinthetjük a nagybirtokkal technikailag egyenlő versenytársnak, amennyiben megvan és meglesz az a képessége, hogy technikailag legyőzhető hátrányait valami úton-módon eltüntesse.

Amennyiben' ez a feltétel megvan és meglesz: a kisbirtok nemcsak a jelenben, de a jövőben is mindvégig technikailag egyenlő, sőt fölényes versenytárs gyanánt képes a nagybirtokkal szemben fellépni.

Mindezen következtetések tisztán csak a gazdaságterület méreteiben rejlő technikai lehetőségekre vonatkoznak, eltekintve a munkaszervezet sajátosságaitól, melyekkel még csak ezután fogunk megismerkedni.

III. FEJEZET

A munka szervezetének általános elvei a mai társadalomban

A kisgazdaságban és a nagygazdaságban nem ugyanazon elvek szerint történik a termelő munka szervezése. A kettő között meglevő különbség annál inkább érdekel bennünket, mert rajta fordul meg, milyen mértékben képes akár az egyik, akár a másik szervezet-típus a változó viszonyokhoz alkalmazkodni. De még egyéb szempontból is érdekel bennünket úgy a kisbirtok, mint a nagybirtok sajátos munkaszervezete. Bármely társadalomban a földművelés szervezete határozza meg az egész termelés szervezetét, ha tehát a két vetélkedő birtok-típus közül a kisbirtoké lesz a diadal: a termelés mai szervezete, — a fönnálló társadalmi rend — egészen más irányban fog továbbfejlődni, mint a nagybirtok győzelme esetén. Ezt tudva: közelről érdekel bennünket, hogy viszonylanak a munka szervezésének akár a nagybirtokon, akár a kisbirtokon uralkodó elvei azon elvekhez, melyek a fönnálló társadalomban a termelő munka szervezését általánosságban irányítják, s amelyeket a fönnálló jogrend kifejez. Amit ismét csak úgy tudhatunk meg, ha előbb ezen általános elvekkel jövünk tisztába, melyeken a mai társadalom munkaszervezete — s így egész rendje — fölépül.

A fönnálló gazdaságrend leginkább szembevetendő sajátossága, hogy keretében a termékek — szabály szerint — csere (vétel, eladás) útján jutnak el a fogyasztókhoz. A csere: kétoldalú szolgáltatás. Ahol a csere uralkodik, ott bárki, bárminő terméket vagy másféle szolgáltatást szerez meg: nem ingyen jut hozzá (mint pl. valami adóhoz, járandósághoz vagy más egyoldalú

szolgáltatáshoz) hanem kénytelen valami más terméket vagy szolgáltatást adni érte.

Kapcsolatban a csere általános uralmával: a fennálló társadalomban élő fogyasztó kevés olyan terméket fogyaszt el, mely az ő saját közreműködésével termelődött; — hogy valaki saját munkájának termékét fogyasztaná, anélkül, hogy ez előbb cseretárggyá, *árúvá* alakult és forgalomba került volna: ez aránylag kevésszámú esetben fordul elő. Sőt vannak termelők, kik olyan jószágok termelésén fáradoznak, amelyekből ők soha életükben semmit nem fognak elfogyasztani. A termelés nem oda irányul, hogy közvetlen, természetben való elfogyasztásra szolgáló jószágokat hozzon létre, hanem oda, hogy elcserélni, eladni való tárgyakat, vagyis *árúkat* állítson elő. A fennálló társadalomban a termelés: árútermelés; a mai társadalmi gazdaság: cseregazdaság.

Marx Károly óta az árútermelésnek két alakját különböztetjük meg: az egyszerű- és a kapitalisztikus árútermelést. A kettőnek különbsége abban áll, hogy míg az egyszerű árú termelésben minden termelő saját tulajdonát alkotó termelő-eszközökkel rendelkezik és nem munkaerejét, hanem termékeit viszi piacra: addig a kapitalisztikus árútermelésben a termelő meg van fosztva termelőeszközeitől és mint bérmunkás, nem termékeit, hanem munkaerejét árúlja a piacon.

A mai társadalomban a bérmunkás termelők mellett igen sok olyan termelőt is találunk, aki saját termelőeszközeivel dolgozik és ezzel kapcsolatban nem munkaerőt, hanem munkaterméket viszi a piacra. Sőt az utóbbiak száma a legtöbb civilizált országban egyenesen fölülmúlja a bérmunkások számát. Mégis fenntartás nélkül kapitalisztikusnak szokták nevezni a mai gazdaságrendet; és tényleg el kell ismerünk, hogy a tőke vezet és uralkodik benne. Maguk az egyszerű árútermelők (kisiparosok, kisparasztok), kik a mai társadalomban élnek — bár éppen nem hiányoznak közülük a teljesen önállóak, — nagyobbára a tőkésektől függő helyzetben vannak. Mindamellet nem hanyagolhatjuk el az egyszerű árútermelés elveit; mert ha ezekkel nem vagyunk tisztában, akkor a kapitalisztikus árútermelésben

uralkodó elveket sem érthetjük meg. A kapitalizmus: komplikáció az egyszerű árútermelés szervezetében; — a komplikációt nem érthetjük meg, ha előbb nem ismerjük a szervezetet, melyben előállott. Egyelőre tehát — a következő lapokon — csak az egyszerű árútermelésről lesz szó.

Egyszerű cseregazdasági munkaszervezet

Feladatunk abban áll, hogy az árútermelésnek, mint munkaszervezetnek, sajátosságait megállapítsuk. Legegyszerűbb módja lesz ennek, ha előbb azokat a gazdaságsszervezeteket vesszük szemügyre, amelyek az árútermelést nem ismerik, amelyek úgyszólván minden csere kizárásával funkcionálnak. (Mert a történelem és az etnográfia ismer ilyeneket is.) Milyen sajátosságok jellemzik az ilyen közösségek munkaszervezetét? Nyilván olyanok, amelyek a cseregazdasági munkaszervezetből hiányzanak.

Képzeljünk el valamely kommunisztikus társadalmat, például valamely ősi faluközösséget, mely a cserét nem ismeri, mely azonban e körülmény dacára bizonyos mértékben differenciált termelést folytat, amennyiben a tápszereken kívül egyebet is, például ruhákat, bútorokat és fegyvereket is termel.¹ Mindezen jószágokból a társadalom minden egyes tagja részesül, és pedig ellenszolgáltatás nélkül, pusztán azon a jogcímen, hogy ő a társadalomnak tagja. De mindezen jószágok nem kerülnek elő a levegőből, termelni kell őket, ez pedig munkába kerül. A munka azonban fáradtságérzéssel jár, s a fáradtság kellemetlen érzés; legyőzése energiát

¹ Kautsky Károly hoz fel egy könyvében az árútermelés sajátosságainak könnyű megértésére szolgáló példa gyanánt egy ilyen kommunista falut. Átvesszük tőle a magyarázat e módszerét az ő alkalmazott példájával együtt, megjegyezvén, hogy az ú. n. őskommunizmus a maga történelmi valóságában nem az itt szereplő, hanem egy egészen más, komplikáltabb és módosult alakban állott fenn. (V. ö. Félix Somló: *Der Güterverkehr in der Urgesellschaft*. Bruxelles und Leipzig, 1909.) Nekünk azonban a lehető legegyszerűbb példára van szükségünk, mely ezen a helyen nem szolgál egyéb, mint a fogalmak genetikus kifejtésére, történelmi realitásra való igény nélkül.

igényel. A fogyasztásra nem kell kényszeríteni senkit; a fogyasztás örömmel jár, s az örömeztetéseket mindenki keresi. Ellenben a kellemetlen érzéseket mindenki lehetőleg elkerülni igyekszik, s ezért senki sem hajlandó arra, hogy dolgozzék, hacsak valamely ki nem elégített szükséglet nem háborgatja; hacsak az a kellemetlen érzés, melyet az illető szükséglet ki nem elégítése okoz, nem erősebb, mint az a kellemetlen érzés, mellyel a munka jár. Ily esetben az egyén hajlandó lesz arra, hogy magát a termelő munka fáradtságának alávesse.

Am a szóban forgó társadalom jószágainak termelői: a földművesek, valamint a takácsok, fazekasok és egyéb iparosok közül egyetlen egyet sem bánt az éhség vagy más ki nem elégített szükséglet, mert hiszen mindegyikük tagja a társadalomnak, s így—részes lévén a társadalom jószágai-
ban — biztosítva van az ő egyéni szükségleteinek kielégítése felől. Hogy mégis mindegyikük dolgozik és fárad az összesség jóvoltáért: ennek az az oka, hogy ellenkező esetben, mint dologtalan élőködők az egész társadalom erkölcsi megvetését vonnák magukra, ami oly kellemetlen volna nekik, hogy inkább dolgoznak, semhogy magukat annak kitegyék. Tehát egyéni szükségleteiken kívül álló erkölcsi kényszerűség az, mely őket arra indítja, hogy magukat a munka fáradtságának alávegyék. Föltéve különben, hogy az erkölcsi eszközök a munkában való buzgalom fenntartására nem elegendők, a kommunisztikus szervezetű társadalom nem kerülheti el, hogy ne alkalmazzon fizikai kényszerítő eszközöket a dologtalanok ellen, mert ha ezt elmulasztaná: saját fennmaradását veszélyeztetné.

De arról is gondoskodnia kell az ilyen szervezetű társadalomnak, hogy egyesek a telhetetlenebbek közül ne markoljanak bele túlságosan a társadalom józágaiba, megrövidítvén a többiekét és békétlenséget támasztván a társadalom kebelében. Amennyiben a szokás ereje ilyen esetekben az egyesek megfélemlítésére nem elegendő: a társadalom kénytelen a békesség érdekében gondoskodni a jószágok méltányos szétosztásáról, s azok megbüntetéséről, kik a szétosztás szabályait áthágják.

Rossz termékek alkalmával, ősleges időkben, mikor

nincs mindenki számára elegendő eleség, s amikor nem arról van szó, ki mennyit élvezzen, hanem arról, hogy ki mennyit nélkülözzön: szinte lehetetlen, hogy a fogyasztási közösségben élő egyének között a jó egyetértés fennmaradjon. Mivel ilyen időszakok primitív termelőmód mellett gyakoriak: előbb-utóbb minden kommunisztikus közösségben kialakul egy különálló társadalmi szerv, mely a termékek szétosztását tervszerűen végrehajtja és a dologtalanokat munkára kényszeríti.

Ha azonban a szétosztás tervszerűen megy végbe: tervszerűen megy végbe a termelés is. Mert aki ismeri a társadalom tagjainak szükségleteit és — legalább nagyjából — a különféle szükségleti tárgyak termelésének lehetőségeit: azt is megmondhatja, hány ember kell ennek, hány ember kell amannak a szükségleti tárgynak termelésére. Ilyen társadalomban nem fordul elő, hogy ebből vagy amabból a jószágból többet termeljenek, mint amennyi szükséges, de ha előfordulna: rögtön módosítanák a termelés beosztását, elvonván az illető termelőágból néhány munkást, kiket aztán más termelőágakba helyeznének át. Ha pl. valamely agronómiai javítás következtében több a kenyér, mint kellene: a község elvon néhány embert a földműveléstől és ékszeres vagy más iparcikkek készítésével bizza meg őket. Föltéve, hogy minden jószágból több volna, mint kellene: egyszerűen megrövidítenék az általános munkaidőt.

Az előadottakkal rokon jelenségeket találunk minden gazdaságrendszerben, melyből a csere hiányzik, sőt valamely, a cserét nagy mértékben alkalmazó társadalom minden olyan alkotórészében, melynek határain belül a cserét kizáró viszonyok uralkodnak, így az antik társadalmakban az egyes polgárok háztartásai (a háztartásba a termelő üzemet is beleértve) sok jószágot cseréltek ki egymás között, de a háztartáson belül, habár ez nem ritkán a rabszolgák tízezreit foglalta magában, hiányzott minden csere viszony. Az úr eltartotta a rabszolgát, mert egy ilyen értékes háziállatot nem hagyhatott éhen pusztulni; a rabszolga pedig, biztos lévén szükségleteinek kielégítése felől, semmit sem dolgozott volna, ha nem kényszerítették volna külső erőszak által munkára. A termelés tervszerűségét is megtalál-

juk minden antik háztartásban, mely, ha elég nagyterjedelmű volt, a tápszerektől kezdve úgyszólván a műipari termékekig majdnem mindent maga állított elő. Volt olyan gazdag római, ki csupán építéssel állandóan ötszáz kőműves-rabszolgát foglalkoztatott. A termelés tervszerűtlensége a társadalomban csak az egyes háztartások között volt észlelhető, a csereviszonnal együtt, melyben ezek egymással szembenálltak. Amely ponton a csere megszűnt: ott elkezdődött a széjjelosztás kiszabottsága, a termelés tervszerűsége és a külső munkakényszer.

A jobbágy viszony szintén nem volt csere viszony, személyi viszony volt ez, bizonyos hagyományos tartozásokkal és kötelezettségekkel. Ehhez képest a középkori nagybirtokon is megtaláljuk ugyanazon három sajátságot, melyekkel a kommunisztikus társadalomban vagy az antik háztartásban találkoztunk, s amelyek általában mindenütt megvannak, ahol több egyént minden csereviszony kizárásával termelésre egyesíteni látunk.

E három sajátság elseje: a fogyasztásbeli közösség, mely a résztvevő egyének egyikét sem zárja ki a termékek élvezetéből. Ott, ahol az egyének száma nagyobb és a termelés differenciáltabb: az egyének (legfeljebb egy elenyésző kisebbség kivételével) nem saját tetszésük szerint, önkényesen kivett részt élveznek a termékekből, hanem annyit, amennyit széjjelosztás útján kapnak. Amennyiben a széjjelosztás tervszerű: személy szerint, vagy bizonyos személyi minőség szerint van megállapítva, ki mennyit kap ebből vagy amabból a termékből. A részt élvező egyén minden bizonnyal kötelezve van bizonyos munkaszolgáltatásra; de az egyén munkája és a termékből való részesedése között nincs közvetlen összefüggés; ha ugyan le is mondana a munkás az órá eső részről: ez korántsem vonná maga után a munka kötelezettségétől való szabadulást, amint viszont a részesedésre való jogát sem vesztené el, ha valamely akadály a munkában való részvételtől visszatartaná.

Második sajátság: hogy a munka és a termékből való részesedés között hiányozván a közvetlen kapcsolat, a munkást nem egyéni szükségletei kényszerítik a dologra, hanem valamely erkölcsi vagy fizikai kényszerítő eszköz.

Harmadik sajátság: hogy a széjjelosztással együtt a termelés is tervszerű; a termelés vezetője ismervén a kielégítendő szükségleteket és a termelés erőit, tudja a mennyit kell vagy lehet ebből vagy amabból a jószágból termelni.

Ahol ez a három sajátság megvan: ott nincs csere, ott a cseregazdaság elemeit hiába keressük. Azaz, hogy még sincs egészen így; a három sajátság egyike, a termelés tervszerűsége nem áll okvetlenül ellentétben a cseregazdasági szervezet alapelveivel. Éppen nem képtelenség egy olyan, az árútermelés alapján nyugvó gazdaságszervezet, melyben a társadalmi termelés tervszerűen, a szükségletek figyelembevételével s a termelőágak egymás között való arányának a szükségletekhez alkalmazkodó tudatos beosztásával megy végbe. Viszont tény, hogy ilyen cseregazdasági szervezetet a múltban nem ismerünk; a történelmi fejlődés azon módon, amint a munkakényszert, s a személy szerint való jószágelosztást kiküszöbölte: megszüntette egyszersmind a termelés tervszerűségét. Ámde éppen a legújabb idők jelenségei között találunk olyanokat, melyeket olybá kell vennünk, mint a tervszerűség csiráit az árútermelés szervezetében. Egyebek között a fogyasztószövetkezetek sikerei azt bizonyítják, hogy tisztán cseregazdasági alapon is lehetséges olyan termelés, mely tervszerűen alkalmazkodik a fogyasztás igényeihez, és hogy ez a sajátság éppen nem összeférhetetlen a cseregazdasággal.

Az említett három sajátság másik ketteje azonban: a személy szerint való jószágelosztás, s a munkakényszer, ki nem egyenlíthető ellentétben áll az árútermeléssel. Úgy az egyik, mint a másik egyoldalú szolgáltatást föltételez, holott a csere: kétoldalú szolgáltatás. *Cseregazdaság, árútermelés: azon munkaszervezet, melyben a dolgozó egyént csupán saját egyéni szükségletei kényszerítik munkára, s amelyben viszont a munkásnak senkitől sincs olyan követelni valója, melyet valamely szolgáltatással meg nem váltott.*

Hasonlítsuk már most össze egymással az egyoldalú és a kétoldalú szolgáltatás elvén nyugvó munkaszervezetet, — hasonlítsunk össze például egy kommunista községet egy olyan faluval, melyben csupa önálló, egymástól független kisparaszt és kisiparos lakik. Az összehasonlításból mindenekelőtt az

fog kitűnni, hogy a két ellentétes elvű szervezetnek egy közös sajátsága is van. A kommunista község minden egyes lakója részesül — egyszerű széjjelosztás útján — minden egyes fajta jószágból, melyet a közösség termelt vagy megszerzett. De épígy a másik falu kisparaszt és kisiparos lakói közül és mindegyik meg fog kapni — csere útján — egy-egy részt mindazokból a jószágokból, melyeket a faluban termelnek. Tehát itt is van széjjelosztás, éppúgy, mint amott; — tehát maga a csere sem egyéb, mint széjjelosztás.

De különbség a széjjelosztás e két alakja között, hogy míg a kommunista községben minden egyes termék széjjelosztását az összesség, vagy ennek nevében az előljáráóság intézi: a csereviszonyban álló termelők maguk végzik el a széjjelosztást, minden központi vezetés nélkül. A széjjelosztás folyamata egymástól elszigetelt csereesetekre bomlik. Két-két egyén összetalálkozik és cserél. Mindegyik kínál valamit és mindegyik kap érte valamit — de egyik sem fogad el cserébe a maga kínált árújáért olyan fajtájú és minőségű jószágot, amilyent nem használhat, vagy amilyen neki magának is van. Ahol csizmadiának csizmát kínálnak: ott aligha lesz vásár. A cserélő csak olyan árút fogad el cserébe, melynek minősége az ő kínált árújától eltér, s emellett valamely ki nem elégített szükségletének fedezésére alkalmas.

A cserének ebből a sajátságából (hogy t. i. a jószágok minősége körül forog) felismerhetünk még egy másik különbséget a szóban forgó két fajta gazdaság szervezetben lefolyó széjjelosztás között. Ha a kommunista község valamely nagyobb széjjelosztást foganatosít: raktára kiürül, mert úgy adta oda a termékeket, hogy semmit sem kapott értük. Ha ellenben egy árútermelő bármilyen nagy vásárt csapott — habár az összes birtokában levő termékeket széjjel is cserélte: azért kamarája még mindig tele van, csak fajta és minőség dolgában történtek benne változások. A fogyasztási közösségben lefolyó széjjelosztás *mennyiségbeli*, ellenben a csereviszonyban álló termelők között *minőségbeli* széjjelosztás megy végbe.

Ugy látszik, mintha a csere kizárásával működő gazdaság szervezetekben, hol a széjjelosztás mennyiségbelileg

történik, igen nagylelkű elbánásban részesülne az egyén. Mert lám, a közösség vagy ennek vezetője ellenszolgáltatás nélkül adja neki oda azokat a jószágokat, melyeket szükségletei megkövetelnek. Ám ez a nagylelkűség épen nem esik nehezebbre az ilyen közösségnek, vagy vezetőségének, mert hiszen módjában áll, hogy az egyént, ha nem dolgoznék, munkára kényszerítse. Az egyén nem független az összességtől, s a dologra hívó parancsnak engedelmessé tartzik.

Ellenben az egyszerű árútermelés, melyről most szó van, olyan termelők szerveződése, kik szabadok és függetlenek úgy egymástól, mint az összességtől. E csere viszonyban álló termelőknek nem áll módjukban, hogy egymást munkára kényszerítsék. Ehhez képest aztán nem is ad egyik a másiknak semmi olyan jószágot, ami neki munkájába került, hacsak nem kap érte egy másik jószágot, amelynek előteremtése hasonló munkába kerül, így cselekedvén, akárhány fajtájú és minőségű árút kap cserébe az ő saját termékeiért: ezeknek összessége nem kevesebb emberi fáradságot fog tartalmazni, mint amennyibe az ő saját, cserébe adott termékeinek előteremtése került. Ilyenformán azt a munkamennyiséget, amelyet teljesített: önmagáért, önmagának teljesítette.

Munkájának terméke: az ő magántulajdona. Ha nem ez volna, akkor nem kívánhatna érte ellenszolgáltatást, akkor ellenszolgáltatás nélkül kellene odaadnia. Csere csak ott lehet, ahol magántulajdon van; — a cserélő felek kölcsönösen magántulajdonosoknak — tehát egymástól függetleneknek, egymás irányában semmivel sem tartozóknak — ismerik el egymást.

S az egyszerű árútermelés uralma alatt a cserélő felek tényleg ilyenek is. Mindegyik számára megvan, másoktól függetlenül, a termelés lehetősége; egyik sem szorul termelőeszközök dolgában a másikra. Mindegyik munkás egyszerűs mind tulajdonosa a termelőeszközöknek, melyeket használ. Ami természetes, mert a termelőeszközök is munka termékei, tehát csak a munkás tulajdonát alkothatják ott, ahol a munka egész terméke a munkásé.

Az egyszerű árútermelés: olyan egymástól személy sze-

rint független termelők társadalmának munkaszervezete, akik saját munkájuk gyümölcsét magántulajdon gyanánt bírják és egymás között nem személy, hanem tárgy szerint, termék termék ellenében osztják széjjel. Mennyiségileg kiki önmaga számára termel, s a termék csak minőlegesen kerül széjjelosztásra.

Mivel az egyes — munkája mennyiségét tekintve — önmaga számára dolgozik: azt, hogy *mennyit* dolgozzék, saját egyéni szükségletei határozzák meg. De hogy *milyen* munkát végezzen — csizmadia-, takács-, vagy inkább lakatosmunkát-e: efelől az ő egyéni szükségletei homályban hagyják. Mert munkája minőségét tekintve az összesség számára dolgozik, melynek szükségleteit nem ismeri. Hogy a társadalom összes tagjainak hány vég vászon kell: ezt az egyes takács nem ismeri; ő csak termel abban a reményben, hogy akad vásárlója. A termelés tervszerűtlen, anarchikus.

Ha valamely kommunista közösségben a lakatosmunka termékei iránt való szükséglet csökken, a vászon iránt való szükséglet pedig emelkedik: az összesség, illetőleg a termelés vezetősége ki fog vonni egy bizonyos számú egyént a lakatosiparból és áthelyezi őket a szövőiparba. Az összességnek módjában áll, hogy az egyén számára ne csupán azt írja elő, *mennyi* munkát végezzen, de azt is, hogy *milyent*, ami állandóan könnyűvé teszi a termelőágak olyan beosztását, mely a társadalmi szükségletnek megfelel.

Ellenben az árútermelőt senki sem kényszeríti; sem arra, hogy mennyit dolgozzék, sem arra, hogy milyen munkát végezzen. De azért itt sem hiányzik a rend, itt is olyan arányban termelik a jószágok különböző fajtáit, amint az összesség szükségletei megkívánják. A rendet *az érték alakulása* teremti, melyhez a termelők úgy alkalmazkodnak, mint valamely természeti törvényhez. Ha több a takács mint kell: akkor kisebbedik a vászon értéke és akkor azután azok száma, kik a szövőiparra adják magukat, csökkenni fog mindaddig, míg a takácsok száma a társadalom szükségletével összhangba nem jutott.

Valamely jószág értékének alakulása attól függ, hogy az illető jószág társadalmi mennyisége miképen viszonylik az

iránta való társadalmi szükséglethez. Ha valamely jószág nagy mennyiségben van jelen, értéke aránylag csekély lesz; minél kisebb a mennyisége, annál nagyobb az értéke. A fogyasztás állandóan csökkenti a jószágok mennyiségét; ezeknek értéke tehát folyton emelkednék, úgyszólván a végtelenségig, ha a fogyasztás-szülte hiányokat a termelés helyre nem pótolná. Hogy a termelés mennyit pótol helyre, ez függ attól az áldozattól, mellyel a jószág valamely adott egységének termelése jár. Ha a termelés semmiféle áldozattal nem járna: akkor a jószágok összes fajtái oly óriási mennyiségben termeltetnének, hogy teljesen értéktelenné válnának (amint például a mesebeli Eldoradóban, ahol minden korlátlan bőségben magától terem, bizonyára nincs is semminek értéke). Mivel azonban tényleg áldozattal jár a termelés: a jószágok mennyiségét nem szaporítja a végtelenségig, hanem föl hagy vele ott, ahol a jószág egy adott egységének értéke már nem nagyobb, de még nem is kisebb annál az áldozatnál, amelybe termelése kerül. A jószágok mennyiségét és értékét a termelésükkel járó áldozat szabályozza.

Hogy miben áll az a termeléssel járó áldozat, mely a jószágok mennyiségét s értékét szabályozza: erre nézve a nemzetgazdák körében eltérők a vélemények. Mi úgy véljük, hogy mindenekelőtt a termelés munkájának fáradtságában kell ezt az áldozatot keresnünk. Ha a társadalmi termelést a maga egészében szemügyre vesszük: nem tagadhatjuk, hogy az emberi munka az a cselekvő erő, mely a jószágokat létrehozza; ez teremt meg a levegőt, a vízen és a napsugáron kívül mindent, amit élvezünk. Fölteve, hogy a munka semmiféle fáradtsággal vagy más kellemetlenséggel nem járna: a jószágok minden fajtáját oly nagy mennyiségben hozná elő, hogy mind valamennyinek értéke 0-ra süllyedne. Tényleg azonban a munka fáradtsággal jár, s a termékek értéke nem lehet tartósan alacsonyabb, mint a fáradtság, mely termelésükkel jár.

Ezt figyelembe véve: tisztán a munka fáradtságát kellene azon áldozatnak tekintenünk, mely a jószágok mennyiségét s értékét szabályozza, s azt kellene hinnünk, hogy valamely jószág átlagos értékét pontosan és megbízhatóan

lehet mérni azon munkamennyiséggel, melybe termelése kerül; azt kellene továbbá hinnünk, hogy két különböző fajta jószág-egység rendszerint egyenlő értékű és egymással maradék nélkül kicserélhető, ha termelésük egyenlő fáradtsággal jár. Tényleg azonban csak ott van így, ahol a munkának a jószágok szaporítására irányuló törekvését nem zavarja semmiféle gátló körülmény. Valamely egyszerű árútermelő társadalomban, hol minden munkásnak van annyi földje és termelőeszköze, amennyi kell, hol továbbá a termelt jószág maradék nélkül a munkásé, úgy, hogy csupán a munkás szükségleteinek és munkahajlandóságának arányától függ, mennyi jószág termeltesék: itt minden bizonnyal addig a határig fogják szaporítani a jószágokat, amelyen értékük még épen elég nagy ahhoz, hogy a termelésükkel járó fáradságot jutalmazza; itt minden bizonnyal akkor lesz két különböző jószág egyenlő értékű, ha termelésük egyenlő fáradtságba kerül. Más azonban a helyzet abban a társadalomban, melyben élünk, s amelyet kapitalisztikus társadalomnak nevezünk.

A kapitalisztikus árútermelésre nézve ki van mutatva, hogy itt a jószágok értéke nem alakul úgy, ahogy a termelésükre fordított munkához képest alakulnia kellene. Ha például két különböző fajta jószág termelése egyenlő mennyiségű munkába kerül, de az egyikhez több tőke szükséges, mint a másikhoz: akkor már nem lesz egyenlő az értékük. Látjuk továbbá, hogy a földművelés termékeiért rendszerint több munka termékét kell odaadni, mint amennyi munkába ezek maguk kerülnek. Itt tehát rendellenességek vannak, melyek nehézségeket okoznak, ha a jószágok mennyiségének és értékének alakulását a szaporításukkal járó munkaáldozatra akarjuk visszavezetni.

Ezek a rendellenességek már sok különféle magyarázatra és állásfoglalásra szolgáltattak alkalmat. A mi véleményünk szerint ott van a dolog nyitja, hogy a jószágok mennyiségét s értékét végső instanciában mégis csak a szaporításukkal járó munka fáradsága határozza meg, s amennyiben ettől eltérések vannak, ezeket termelésben körülmények okozzák, melyek a munkát nem engedik szabadon érvényesülni.

Kapitalisztikus árútermelés

Mondtuk már, hogy az egyszerű árútermelésben a jószágok értéke a termelésükkel járó fáradsághoz igazodik és két kicserélt jószág rendszerint egyenlő munkamennyiséget tartalmaz. Ilyen viszonyok között egyik cserélő sem szolgáltat a másiknak meg nem fizetett munkát; a szolgáltatás maradék nélkül kétoldalú; a termeléssel járó munkának mennyisége nem kerül szétosztásra, csak a minősége.

Az egyszerű árútermelésben rendszerint, átlagosan előforduló csereesetek: tiszta csereesetek; tisztán minőleges széjjelosztás esetei. A csereesetek azonban nem okvetlenül és nem mindenütt ilyen tiszták, mint az egyszerű árútermelésben. Előfordulhat, hogy a kicserélt tárgyak egyikének értéke nagyobb annál a fáradságnál, melybe termelése kerül. Tegyük föl például, hogy kicserélődik egymással két egyenlő értékű tárgy, melyek közül az egyiknek termelése 3, a másiknak termelése 2 munkaegységbe került. Ilyen csere keretében megtörténhetik, hogy a cserélő felek egyike 3 munkaegységet kitevő munkateljesítménnyel vásárol meg egy jószágot, mely a másiknak csupán 2 munkaegységbe került. Vagyis a 3 munkaegység közül egyet úgy ad oda, hogy semmiféle munkaszolgáltatást nem kap érte. Ez a csereeset csak $\frac{2}{3}$ részében kétoldalú szolgáltatás, $\frac{1}{3}$ részében egyoldalú. Csupán minőleges szétosztásnak csak $\frac{2}{3}$ részében lehet nevezni, $\frac{1}{3}$ részében mennyileges széjjelosztás. Tehát ez nem tiszta csereeset.

Nem tiszta csereesetek — általános társadalmi jelenség gyanánt — csupán akkor fordulhatnak elő, ha a jószágok valamely fajtájának vagy csoportjának nagyobb az értéke, mint amennyi munkába kerül.

Az egyszerű árútermelő társadalomban, mint már az imént megállapítottuk, a jószágok mennyisége és értéke a termelésükkel járó munkaáldozathoz igazodik. Itt csak az árhullámzással kapcsolatban fordulhatnak elő nem tiszta csereesetek; valamely jószág termelői nyerni fognak olyankor, midőn termékük értéke nagyobb az érte hozott munkaáldozatnál és viszont veszíteni fognak, ha kisebb nála. A veszteségek szabályosan fölváltják a nyereségeket

és kiegyenlítődnek emezekkel, mert az érték eltérése a munkaáldozattól csak hullámzásszerű lehet ott, ahol a termelőknek mindenük van, ami a termeléshez kell és ez csupán személyes munkába kerül nekik; s ahol a termelés fokozásában vagy csökkentésében misem akadályozza őket.

Az önmagát kiegyenlítő árhullámzástól mindig el lehet tekinteni. Ezt előrebocsátva, elmondhatjuk, hogy az egyszerű árútermelésben szabály szerint *csak tiszta csereesetek* fordulhatnak elő. Itt tehát nem fordulhat elő, hogy valaki tartósan oly jószágokat fogyasszon, melyekért munkaszolgáltatást nem adott. *Oppenheimer* helyesen nevezi az egyszerű árútermelést »tiszta cseregazdaság«-nak.

A mi mai társadalmunk gazdasága szintén cseregazdaság. De tiszta cseregazdaságnak, egyszerű árútermelésnek nem nevezhetjük. Mert hiszen azt látjuk, hogy a benne élők egy csoportja a jószágok egy nagy tömegét meg tudja szerezni, anélkül, hogy munkaszolgáltatást adna érte. Látunk egyéneket, kik semmit sem dolgoznak és mégis nagy jövedelmet — *munkátlan jövedelmet* — élveznek földjük, vagy tőkéjük után.

A jószágok azon tömege, melyet a föld és a tőkejövedelem élvezői elfogyasztanak, nyilván nem eredhet máshonnan, mint a dolgozó, termelő néptömegek munkájából. Szóval e néptömegek az ő munkájuk termékének egy részét átadják a föld és a tőke birtokosainak, anélkül hogy bárminő termék- vagy munkaszolgáltatást kapnának ezektől. Viszont azonban nem tapasztaljuk, hogy a birtokosok és a tőkésék a munkatermék azon részét, melyet ők élveznek, erőszakkal vennék el a dolgozóktól. Nem; a dolgozók önként adják át nekik csereügyletek keretében. Ezek a csereügyletek nyilván *nem tiszta csereügyletek*. Nyilván úgy áll a helyzet, hogy a dolgozók a maguk munkaszolgáltatásaival — vagy a jószágokkal, melyeket munkájuk termelt — olyan jószágokat váltanak meg a birtokosoktól és a tőkésektől, amely jószágok értéke nagyobb, mint a termelésükkel járó munkaáldozat.

Hát lehetséges, hogy ilyen jószágok állandóan létezzenek? Igenis lehetséges és pedig két¹ esetben.

¹ Állami hatalmon, gyártási titkokon, művészi kiválóságon stb. alapuló monopóliumoktól eltekintünk.

1. A jószágok valamely fajtájának vagy csoportjának értéke állandóan nagyobb a termelésével járó munkaáldozatnál, ha szaporítása a természet nyújtotta termelőalkalom korlátozottságánál fogva akadályokba ütközik.

Az értéknagyobbodásnak ezen a lehetőségén alapul a földjövedelem létezése. Ha valamely társadalomnak kevesebb művelésre alkalmas földje van, mint amennyire szüksége volna: a legszükségesebb tápszerek értéke magasabb lesz azon munkaáldozatnál, amelynek árán — átlagos jószágú földön, átlagos jószágú termelőeszközökkel — meg lehet őket termelni. Következésképp, akinek földje van és tápszereket termel, ezekért nagyobb munkaszolgáltatást kaphat cserébe, mint amennyi munkájába neki magának kerültek és az így származó munkátlan jövedelmet, a *földjára-dékot* azon esetben is megkaphatja, ha földjét nem maga műveli, hanem másokkal művelteti.

A termelőmód adott fejlettsége mellett a földjára-dék annál nagyobb, minél kevésbé elegendő a termőföld a népesség táplálására és viszont minél inkább elegendővé válik a termőföld (pl. agronómiai fölfedezések vagy kolonizáció következtében): annál kisebb a földjára-dék.

Ebben az értelemben szól *Ricardo* ismert járadék-elmélete,¹ melyet még eddig senki meg nem cáfolt.

2. Az összes jószágok értéke nagyobb a termelésükhöz szükséges munkánál, ha a fogyasztás rövidebb idő alatt hajlandó őket fölemészteni, mint amennyi idő pótlásukhoz szükséges, és ha ennél fogva kisebb mennyiségben vannak jelen, mint amilyen mennyiségben — a termelésükkel járó munkaáldozatot tekintve — jelen kellene lenniök.

Az értéknagyobbodás e másik lehetőségén alapul a tőkés által élvezett jövedelem, a *tőkenyereség*² létezése. Miért van tőkenyereség és miképpen jő létre: ennek magya-

¹ Ricardo Dávid: A közgazdaság és adózás alapelvei. Budapest, 1899. II. fejezet. V. ö. továbbá szerzőtől: Zur Kritik der Marxischen Grundrententheorie. Zeitschrift für Sozial Wissenschaft, 1909. július—augusztus.

² E kifejezéssel (mint az angolok) együttesen jelöljük a vállalkozói nyereséget és a kamatot, melyeket nem választunk el egymástól.

rázatát — azzal a vázlatossággal, melyre a térszűke kényszerít — a következő néhány lapon adjuk. Egyelőre csak annyit jegyzünk meg, hogy a nyereség létezését ugyanaz okozza, ami a földjáradék létezését: az a körülmény t. i., hogy a társadalomnak nincs annyi termőföldje, amennyire szüksége volna. Ennélfogva a nyereség ott, ahol nincs földjáradék, nem léphet föl tartósan.

Képzeljünk el valamely árútermelő társadalmat, mely egymillió dolgozó egyént és másfél millió eltartottat foglal magában. Azon tápszermennyiséget, melyet egy dolgozó egyén eltartottjaival együtt egy év alatt termel és elfogyaszt, íó métermázsa gabonában fogjuk kifejezni, hasonlóképen azon iparcikk mennyiséget, melyet termel és elfogyaszt, loo méter vászonban. Az egész társadalom évi termelése, illetőleg fogyasztása együtvéve 10 millió q gabona és 100 millió méter vászon. A termőföld mennyisége nagyobb, mint amekkorára a társadalomnak szüksége van, tehát nincs földjövedelem; tőkenyereség szintén nincs. Ez egy egyszerű árútermelő társadalom, melynek minden egyes dolgozó tagja önálló.

Tegyük föl azonban, hogy ezen társadalmat egy alkalommal, épen aratás idején, valamely természeti csapás látogatja meg, amely csapás elpusztítja az összes jószágok húsz százalékát, míg emberéletben csodálatosképen nem esik számottevő kár. Ez a katasztrófa új helyzetet teremt; most már nem 10, hanem csak 8 millió q gabona és nem loo, hanem csak 80 millió méter vászon található a társadalomban, s a jószágok ezen összege is a népesség $\frac{4}{5}$ részének tulajdonában van, míg 200.000 dolgozó eltartottjaival együtt mindenét elveszítette.

Mihez fogjon egy ilyen szerencsétlen, kit a katasztrófa koldusbotra juttatott? Élete megmaradt, de hogy tovább is föntarthassa: jószágok kellenének, melyeket fogyaszt-hasson. Ilyeneket lehetne termelni, földje is volna hozzá, munkaereje is: ámde a termeléshez idő kell, a termékek csak egy bizonyos idő múlva lesznek készen, amely idő alatt éhen kell pusztulnia. A munkás nem termelhet, ha nem álla-

nak rendelkezésére már a termelés megkezdésekor kész jószágok, melyeket fogyasztasson azon idő alatt, míg termel. Ha ilyen jószágai vagyis *termelőeszközei* nincsenek: akkor mindaz, amit különben termelhetne, elérhetetlen messzeségben van számára.

Tehát a szóban forgó társadalom összes tagjai, ha élni akarnak, azokra a jószágokra vannak utalva, melyek tényleg, kész állapotban léteznek. Mivel e jószágok társadalmi mennyisége kisebb, mint a katasztrófa előtt volt: társadalmi értékük egységenként nagyobb lesz. Az értékelkedés arra fogja bírni a társadalom azon szerencsés tagjait, kiknek vagyonát a katasztrófa nem érintette, hogy előzőleg megszokott élelmiszereik egy részét megvonják maguktól és átadják — jó magas ellenszolgáltatás fejében — olyanoknak, kik mindenüket elvesztették.

Az értékelkedés azonban, mely itt végbement, igen különös formában jut kifejezésre. Az élelmiszereket¹ olyanok vásárolják meg, akiknek semmijük sincs. Mivel fizessenek ezek? A felelet nem nehéz, — ne felejsük el, hogy az átadott élelmiszerek: termelőeszközök. Midőn a munkás elfogyasztja őket, képessé válik arra, hogy új termékeket, új élelmiszereket hozzon létre. Ezzel a képességével, a *munkaerejével* fizet a munkás azokért a jószágokért, melyeket vásárolt. S ez utóbbiaknak értékelkedése abban nyilvánul, hogy több munkaerőt kell értük cserébe adni, mint amennyi termelésükhöz szükséges.

Tehát egy munkás kevesebb jószágot kap munkaerejéért, mint amennyit ez termel. Máskép — az adott körülmények között — nem is lehet, mert ha annyi élelmiszert adnának a munkaerőért, amennyit ez termel: akkor a népesség egy részének nem jutna élelmiszer. Mert akkor a munkásnak, ki a piacon egész munkaerejét kínálja, 10 métermázsa gabonát kellene fizetni, holott a tényleges készletből, 8 millió q-ból egy dolgozóra és eltartottjaira legfeljebb 8 q juthat. Nélkülözhet len jószágok társadalmi értéke nem lehet kisebb, mint amekkorának lennie kell,

¹ »Élelmiszer« kifejezés alatt nem csupán tápszereket értünk, de értjük alatta az összes fogyasztási cikkeket (ruhát, bútort stb.)

hogy minden vásárlónak jusson a létező készletből; és mint amekkorának lennie kell, hogy a népesség ne fogyassza el a készleteket azon idő előtt, mely újra-termelésükhöz szükséges.

Ha a munkaerő kevesebb jószágért kapható, mint amennyit termel: azok, kiknek vannak nélkülözhető józsaik, s ezekért munkaerőt vásárolnak: ezzel megszerzik a jószágok azon többletét, melyet a munkaerő létrehoz, mint *nyereségei*.

Minél több ilyen kész jószágja, *tőkéje* van valakinek, melyért munkaerőt vásárol: annál több munkaerőt vehet rajta, s egyszersmind annál nagyobb lesz a nyeresége. A nyereség arányos a tőke összegével.

A munkaerő az új terméket, mely a nyereséget magában foglalja, egy bizonyos idő alatt hozza létre. Tehát a nyereség nem csupán a tőkeösszeghez, de egyszersmind időhöz van kötve. Adott tőke adott idő alatt adott nyereséget hoz.

Az előző példában egy természeti csapás hozta létre a jószágok kevesbedését, s értékük emelkedését, mely aztán nyereségben jutott kifejezésre. Természeti csapások hatása azonban nem maradhat meg állandóan; a társadalom előbb-utóbb kiheveri őket; tehát az olyan nyereség, mely természeti csapás következtében állott elő, nyilván csak múló jellegű lehet. Ámde a mai társadalomban nem múlóan, nem pillanatnyilag föllépő nyereségeket látunk, hanem azt látjuk, hogy állandóan, évszázadokon át létezik tökenyereség és meg nem szűnő létalapot szolgáltat a kapitalista osztálynak és a kapitalizmusnak. Tehát a mi társadalmunkban nyilván állandóan megvan az az állapot, mely a nyereséget okozza; nyilván állandóan úgy van, hogy az összes jószágok mennyisége kisebb annál, amelyet a munka hajlandó volna létrehozni, s ennél fogva értékük fölülemelkedik azon fáradságmennyiségen, mely termelésükhöz szükséges.

Hogy ez az állapot tartósan fönnáll, ennek az az oka, hogy a fogyasztás rövidebb idő alatt hajlandó a jószágokat fölemészteni, mint amennyi idő újra-termelésükhöz szükséges. Aminek oka ismét — amint azonnal látni fogjuk —

abban rejlik, hogy a megművelt föld mennyisége kisebb, mint amekkorára a társadalomnak szüksége volna.

Primitív népek, melyeknek nincs elég energiájuk a kiadós munkához és elég előrelátásuk a takarékosághoz, állandóan hiányt szenvednek termelőeszközökben azon esetben is, ha bőségesen elég föld áll rendelkezésükre. Másképp áll a dolog fejlett kultúrnépeknél, melyeknek átlaga dolgozni és takarékoskodni hajlandó. Egy ilyen nép munkása, ha van annyi földje, amennyi kell neki, bizonytalán gondot fordít arra, hogy amit egy év alatt termel, egy évnél rövidebb idő alatt el ne fogyassza, és hogy ezenkívül az eszközöket és anyagokat, melyeket termelés közben elkoptat vagy másképpen elfogyaszt, hiánytalanul helyreállítja jövedelméből, sőt hogy még szaporítsa is termelő felszerelését. Ez a kedvező helyzet a dolgozó nép többségére nézve nem állhat fenn azon esetben, ha a kultúrtársadalomnak kevesebb a termőföldje, mint amennyire szüksége van. Ebben az esetben a dolgozó földművesek legtöbbször vagy kisebb földdarabra szorul, mint amennyire szüksége volna, vagy pedig olyan földet művel, melynek termékéből járadékot kell fizetnie a föld tulajdonosának. A dolgozó iparos jövedelme szintén kisebbedik, mert munkája termékéből sokat kell odaadnia mezőgazdasági terményekért, melyeknek értéke aránylag magas. Minél kisebb a jövedelem és minél kedvezőtlenebb arányban áll a szükséglethez: annál nagyobb lelki terhet van szüksége annak, ki takarékosan be akarja osztani. Midőn a termőföldben való hiány csökkenti a munka termelőképességét s ezzel a dolgozó nép jövedelmét: a munkás egyre kevésbé képes a maga jószántából úgy beosztani munkáját, hogy az új termék létrehozásához szükséges egész időn át élhessen belőle. Ilyen viszonyok között az összes jószágok állandóan kisebb mennyiségben vannak jelen, mint amilyenben a munka termelni tudja őket, s értékük magasabb a termelésükkel járó fáradtságnál. És mivel a dolgozó nép tagjai nem egyenlő mértékben emésztik föl jövedelmüket: akadnak olyanok, kiknek semmijük sincs, és viszont olyanok, kik emezeknek élelmiszereket tudnak adni, termelőeszköz gyanánt, nyereség fejében. Ez utóbbiaknak jövedelme a nyereséggel nagyobbodik, tehát

inkább tudnak takarékoskodni és így a kész termékek nagy tömegét halmozzák föl, melyből mint tőkéből munka nélkül is megélnék. Viszont a munkás, kinek semmije sincs és munka-erejét adja cserébe élelmiszerekért, most még kevésbé képes takarékoskodni, mert munkája termékéből nem csupán földjáraadékot kénytelen szolgáltatni, de nyereséget is. Földjáraadékot azért, mert a gabona termelését a földben való hiány korlátozza, nyereséget pedig azért, mert tényleg még annyi gabona sincs, amennyit az adott természeti korlátok között termelni lehet.

Van azonban egy pont, amelyet tisztáznunk kell, s ez a következő:

A földben való hiány csupán a mezőgazdasági nyerstermelést korlátozza, ellenben érintetlenül hagyja ¹ a nem mezőgazdasági termelést, amennyiben a nem-földműves népesség száma és munkájának termelőképessége nem kisebb, mint azon esetben volna, ha a mezőgazdasági termelést misem korlátozná. S így noha gabona és egyéb mezőgazdasági nyerstermékek dolgában a termelés csekélyebb, mint ha korlátozatlan volna: viszont az ipar, a bányászat, a kertészet ² stb. termékei bőségesen termeltetnek. Midőn tehát azt mondjuk, hogy a termőföldben való hiány korlátozza a gabonatermelést és hogy ennél fogva egy dolgozó egyénre kevesebb gabona jut, ki aztán e gabonát kevésbé tudja úgy beosztani, hogy egész évre elég legyen: ezt meg lehet érteni, mert a gabona termelését a földben való hiány tényleg szűkössé teszi. Ámde az iparcikkek termelése ennek dacára bőséges lehet. Mégis azt látjuk, hogy a dolgozó ember nemcsak gabonával, de iparcikkekkel is szűkösen van ellátva és hogy általában az iparcikkek is, csak épen úgy, mint a gabona, több munkaerő ellenében cseréltetnek ki, mint amennyi termeli őket, — lehetetlen tehát, hogy társadalmi mennyiségük ne lenne kisebb annál a mennyiségnél, melyet termelésük fáradsága meghatároz. Tehát kell léteznie

¹ Bizonyos határon belül, mely gyakorlatilag nem fontos, s amelynek kijelölésétől térszűke miatt eltekintünk.

² A kertészet technikailag a földművelésbe számítódik ugyan, de társadalom gazdaságilag iparágak tekinthető, mert föltételeit — úgy, mint az iparét — a gabonatermelés eredménye szabja meg.

a kapitalista társadalomban valamely olyan tényezőnek, mely az iparcikkeket erősen, rohamosan elfogyasztja, s ezzel hatástalanná teszi termelésük bőségét.

Ez a tényező: a nagybirtokos, s a nagytőkésosztály. Ezen osztályok tagjai jövedelmük túlnyomó részét *iparcikkek alakjában* fogyasztják el, mert *nagy jövedelmeket más alakban nem is lehet elfogyasztani*. Minél nagyobb jövedelme van valakinek: annál kisebb részt ad ki ebből tápszerekre, s annál nagyobbat iparcikkekre, egyéb luxus-termékekre, személyi szolgálatokra. Szóval a járadék, s a nyereség élvezői a társadalmi termelés órájuk eső részét főleg iparcikkek alakjában veszik ki. Ezen improduktív osztályok erős fogyasztása csökkenti az iparcikkek mennyiségét oly mértékben, hogy ezek, munkaerő ellen kicserélve, épúgy nyereséget adnak, mint a gabona.

Nézzük azonban, segítene-e valamit a dolgozó nép sorsán, ha az improduktív osztályok iparcikk-fogyasztása nem léteznék? Képzeljük el azt az esetet, hogy az összes nagybirtokosok és tőkésék azon egész iparcikk-mennyiséget,¹ melyet ők rendszerint fogyasztanak, a jótékonyág valamely szent hevületében szétosztanák a dolgozó nép tagjai között; — úgy, hogy a szétosztás után egy-egy munkás három-annyi iparcikkal rendelkezne, mint előzőleg. Mi volna az eredmény? A munkások azon volnának, hogy a kapott iparcikkeket tápszerekre cseréljék be, mert hiszen nyilvánvaló, hogy valaki, kinek három szoba bútora van, de csak annyi és olyan tápszere, mint egy napszámosnak: minden bizonnyal szívesen odaadja a bútorok egy részét tápszerekért. Szóval a mondott esetben a munkások elárasztanák a piacot iparcikkokkal, melyekért tápszereket keresnének. Ám a tápszerek mennyisége nem lett nagyobb, mint előzőleg volt; ehhez képest az iparcikkek értéke a tápszerekéhez viszonyítva rendkívül alásüllyedne. Szóval a munkások azokat az iparcikkeket, melyeket kaptak, tápszerekért adnák oda anélkül, hogy fejenként több tápszert tudnának szerezni, mint előzőleg: mert nincs több tápszer. S a kiosz-

¹ Ideértve a közönséges tápszereken kívül eső összes fogyasztási cikket, sőt a személyes szolgálatokat.

tott iparcikk-mennyiség csakhamar összegyűlne a tápszerek tulajdonosainál, kik mesés üzletet csinálnának: a társadalom egész munkátlan jövedelmét maguknak szereznék meg.

Az előadott példának két tanulsága van. Egyik az, hogy a dolgozó nép sorsán csupán olyan rendszabályok segítenek, melyek a tápszerek mennyiségét növelik. Fényűzési adók, progresszív adók csupán akkor javítanak a dolgozó nép helyzetén, ha ezen adók jövedelme a földművelés fejlesztésére (talajjavításokra, agronómiai fölfedezések díjazására, a földműves nép gazdasági oktatására, földművesgyarmatok képzésére stb.) fordítatik; ¹ ellenkező esetben csak egyik kézből a másikba viszik át a munkátlan jövedelmet. Mert a munkabér, a dolgozó ember jövedelme nem lehet nagyobb (vagy kisebb) azon tápszermennyiségnél, mely a társadalom összes tápszerekészleteiből átlag egy keresőre és eltartottjaira esik, hozzáadva azon iparcikk-mennyiséget, mely ezen tápszerekészlettel harmonikus fogyasztási arányban áll. Mindazt, amit a munka ezen fölül termel, odaadja a munkás a tápszerek értékelkedése fejében.

Ebből a megismerésből folyik az előadott példa másik tanulsága. Láttuk, hogy a szétosztott iparcikkokat a munkások újból visszaadták, a tápszerek értékelkedése fejében. De vajjon nem ugyanígy, a tápszerek értékelkedése fejében adták-e oda már eredetileg azokat a munkaszolgáltatásokat, melyek a szóban forgó iparcikk-tömeget létrehozták? Nem származik-e vajjon minden munkátlan jövedelem a tápszerek értékelkedéséből? A földjáradékra vonatkozólag ez világos és szembeötlő. De ha jól meggondoljuk: a tőkenyereség sem származik egyébből, mint a tápszerek értékelkedéséből. Tegyük föl, hogy a mai napon a nyereség eltűnnék, s a munkások megkapnák a termék azon részét is, mely eddig a tőkésnek jutott. Az eredmény az volna, hogy a gabona ára hirtelen felszökkenne és azon iparcikk-tömeget, mely eddig a tőkésnek jutott, ezután a gabonakészletek tulajdonosai, illetőleg a föld-

¹ Vagy pedig ha úgy, mint adott körülmények között a progresszív földadó, a földművelés szervezetét kedvező irányban módosítják.

birtokosok kapnák meg: mert a gabona nem lett több, s a munkás ugyanazon reá eső gabonarészért, melyért előbb munkaerejét adta oda, most munkája kiegészített termékét is kénytelen lesz odaadni, mert különben elviszik előle még azt a részt is más munkások, kik szintén tápszereket keresnek. A nyereség szintén a gabona értékelkedéséből ered, mely folytatása azon első értékelkedésnek, mely a földjádékot adja; a különbség az, hogy az első értékelkedés az árúpiacon jelentkezik, hol a gabonát más árúkkal cserélik ki, a második értékelkedés pedig a munkapiacon, hol a gabonát — egyéb jószágokkal egyetemben — munkaerő ellenében cserélik ki. A tőkés megveszi a gabonát az árúpiacon, átviszi a munkapiacra és ott eladja munkaerőért. A munkaerő termékében jelentkező különbözet alkotja aztán az ő nyereségét.

E különbözetet a birtokosok hiába akarnák a maguk 'számára elhódítani, hiába akarnák az árúpiacon a gabona árát emelni, míg a tőkéseknek módjukban áll, hogy a fel-emelt árnál olcsóbb költséggel termeljenek gabonát. Viszont a munkások hiába akarják emelni munkaerejük árát, ha egyszer a tényleg meglevő gabonakészletekből egy-egy munkásra nem jut több gabona, mint amennyit a nyereséggel kibebiztosított munkabéréből vásárolhat.

Ahol tőkenyereség van: ott a jószágok értéke nem a termelésükkel járó fáradság arányában alakul, hanem ezen aránytól eltérések vannak.

Az egyszerű árútermelésben, mint tudjuk, a kész termékek mindig abban a mennyiségben találhatók, melyben a munka termelni hajlandó őket, s értékük egyenlő a termelésükhöz szükséges fáradsággal. Itt tehát mindegy, vajon az új termékért eleven munka vagy kész munkatermék áldoztatik-e fel, mert a kettő között nincs semmi érték-különbség.

Másképp van a kapitalisztikus árútermelésben. Itt a kész termékek mennyisége kisebb annál, amelyet a munka termelni hajlandó, s értékük *nagyobb* a termelésükhöz szükséges fáradságnál. Itt tehát nem mindegy, vajjon az új tér-

mékért kész munkatermek vagy eleven munka áldoztatik-e fel, mert a kettő között értékkülönbség van. Tehát két jószág értéke csupán azon esetben lesz egyenlő, ha termelésükhöz egyenlő mennyiségű eleven munka és egyszersmind egyenlő mennyiségű kész termék szükséges.

Hozzá kell ehhez még tennünk az értékalakulás azon módosulásait, melyek a földjáradék létezésével járnak együtt.

Tőkenyereség — mint már említettük — nem létezhetik, ha nincs földjáradék, vagyis ha a föld korlátlan mennyiségben áll a munka rendelkezésére. Mert az átlagos munkás életigénye nem terjed túl azon tápszermennyiségen, melyet munkája korlátlan mennyiségű földön termelhet; már pedig egy olyan tápszermennyiséget, mely neki egész évre elegendő, nem fog egy évnél rövidebb idő alatt elfogyasztani. Világosan következik ebből, hogy a jószágok tényleges mennyisége annál inkább megközelíti a termelhető mennyiséget, minél inkább elegendő a termőföld a népesség számára, és viszont annál inkább elmarad mögötte, minél nagyobb szükség van termőföldben. Szóval a nyereség alakulása szoros összefüggésben áll a föld és a népesség mennyiségi viszonyával, s így egyszersmind a földjáradék alakulásával. Ez a gondolat nem új; eddig ugyan még csak egy nemzetgazda vallotta, de ez az egy épen a legkiválóbb: Ricardo Dávid. Ricardo a nyereség létezésének okát nem kutatta; csupán alakulásának törvényeivel foglalkozott, s eközben folyton a földre terelődött figyelme. Főművében félre nem ismerhetően jut kifejezésre, hogy ő a termőföld relatív mennyisége és a nyereség alakulása között szoros összefüggést látott.

Egy helyen ¹ azt mondja:

»A társadalom különböző fokain . . . a tőke felhalmozódása nagyobb vagy kisebb gyorsasággal történik és minden körülmények között a munka termelő erejétől függ. A munka termelő ereje rendszerint a legnagyobb akkor, ha bőség-

¹ A közgazdaság és adózás alapelvei. Budapest, 1899. 89. 1.

ben van termékeny föld.¹ Ilyen időszakokban a felhalmozódás gyakran oly gyors, hogy a munkásokat nem lehet oly hamar szaporítani, mint a tőkét.»

Tőke alatt Ricardo az összes kész termékek azon részét érti, melyet a munkások fogyasztanak (közönséges élelmiszerek) s amelyeket munkájuk elhasznál (munkaeszközök, nyers- és segédanyagok), szóval a jószágok azon részét, mely *produktív fogyasztás* tárgyát alkotja. Ellenben a kész termékek azon másik részét, mely az improduktív osztályok fogyasztására szolgál, nem tekinti tőkének.

A tőke felhalmozódása (akkumulációja) abban áll, hogy a társadalmi munkaerő egy része elvonatik az improduktív osztályok számára dolgozó termelőágból és produktív fogyasztás tárgyainak termelésére fordítatik, úgy hogy ez utóbbiak mennyisége növekszik.

Ha a termőföld mennyisége hirtelen nagyobb lesz: akkor mindenekelőtt a tőke nyeresége fog növekedni, mert a tőke mennyisége nem lett nagyobb, s ehhez képest a munkabér sem: ellenben nagyobb lett a munka termelőképessége, s ezzel egyszersmind a termékmennyiség, melyet a munkás a tőkésnek szolgáltat. A nagy nyereség azután arra ösztönzi a tőkészeket, hogy jövedelmük egy részét, ahelyett, hogy elfogyasztanák, tőkévé alakítsák és a munkapiacra vigyék. A tőke így beálló szaporodása azután a munkabérek emelkedésére vezet.

Hozzá kell még tennünk e megismerésekhez a következőt: Ha a termőföld mennyiségének relatív nagyobodása huzamos ideig tart, és ha a beálló erős tőkészaparodás a munkabérek állandó emelkedésére vezet: akkor maguk a munkások is mindinkább képesek lesznek arra, hogy jövedelmük egy részét félretegyék és felhalmozzák. Amint ezt például napjainkban a legfejlettebb kulturországok munkásainak milliárdokra menő takarékbetétei bizonyítják.

Midőn mi a termőföld relatív mennyiségéről, relatív nagyobodásáról vagy kisebbedéséről beszélünk: a népességhez viszonyítjuk a termőföldet. A népesség szaporodásra

¹ A ritkítás tőlem való.

hajlandó. A termőföld relatíve akkor nagyobbodik, ha a mezőgazdasági termelés lehetősége (agronómiai javítások következtében, vagy más okokból) gyorsabban növekszik, mint a népesség száma. Ellenkező esetben a termőföld relatíve kisebbedik.

Nyilvánvaló, hogy azon esetben, ha a termőföld huzamos ideig relatíve nagyobbodik, más szabályok szerint alakul a nyereség, mint ha huzamos ideig kisebbedik. A nyereség alakulásának ezen utóbbi lehetőségét Ricardo élesen megvilágította. Ha a termőföld — a népesség szaporodása következtében — relatíve kisebbedik: akkor mindenké előtt a tőke fölhalmozódása lassúbb és lassúbb lesz, mert a munka termelőképessége hanyatlott. Lassabban szaporodván a tőke, mint a munkások: a munkabér hanyatlik. A nyereség azonban szintén hanyatlik, mert a munkabér kisebbedett ugyan, de még nagyobb mértékben kisebbedést a munka termelőképessége, mert a népesség mindig rosszabb és rosszabb földekre kénytelen kiterjeszteni a művelést, hogy kenyere legyen. Van azután a munkabérnek egy minimuma, melyen alul már nem sülyedhet. A munkás csak addig szolgáltathat nyereséget, míg ennél a minimumnál többet képes termelni. Mikor a termelés már oly rossz földekre terjeszkedik ki, melyeken a munka eredménye semmivel sem nagyobb a munkás létminimumánál: a nyereség megszűnik. A népesedés ilyen magas fokán

»... az ország minden terméke, mely a munkások kifizetése után megmarad, a földbirtokosok, s az adószedők kezébe kerül.«

Tehát a kapitalisztikus gazdaság csak azon esetben lehetséges, ha a mezőgazdasági termelés lehetősége — a népességhez viszonyítva — egy bizonyos fokon fölül áll, és ha ennél fogva nincs szükség oly rossz földek művelésére, amelyeknek termése nem ad ki többet a minimális munkabérnél. Történelmileg a kapitalisztikus gazdaság a feudális gazdaságból alakult ki. Közelfekvő gondolat, hogy a feudális gazdaság akkor alakult át kapitalisztikussá, mikor a társadalom élelmi köre (az agronómia és a közlekedés fejlő-

désénél fogva) maradandóan elég tág lett ahhoz, hogy a tőkenyereség létezhessék.

Lássuk azonban, miképen alakul Ricardo szerint a tőkenyereség azon esetben, ha a termőföld nem kisebbedik, hanem nagyobbodik — huzamos időn át — a népességhez viszonyítva.

Ricardo azt mondja, hogy azon esetben, ha a föld mennyisége relative növekszik és ha ennek következtében a tőke szaporodik: a munkabérnek emelkednie kell, amely emelkedés a nyereség rovására megy. Ricardo szerint azonban a nyereség e csökkenése, melyet földben való bőség mellett a tőke szaporodása okoz, nem maradhat meg huzamos ideig, mert a magasabb munkabér a munkásokat gyors szaporodásra ösztönzi, ami aztán növeli a munkaező kínálatát és újból leszorítja a munkabért. Ricardo szerint a munkabér nem lehet tartósan nagyobb azon minimumnál, melyből a munkás csak éppen hogy fönntarthatja életét, munkához való erejét és fáját. Ez a híres mely alatt a régi malthusi népesedésmélet lappang. Ezen elmélet szerint a népesség természetes szaporodása rendkívül gyors és egyszersmind szükségszerű, el nem kerülhető; ehhez képest ha ki is tágul a társadalom élelmi köre: a népesség gyorsan ki fogja tölteni a támadt bővületet.

Ez a pesszimiztikus népesedésmélet, melyet Ricardo magáévá tett, meglátszik az ő nyereségelméletén is, *épen azért*, mert ő a nyereség alakulását a föld és a népesség mennyiségi viszonyára vezeti vissza. Ricardo egy percig sem vonja kétségbe, hogy a termőföld relatív nagyobbodása a munkabér emelkedését, s a nyereség hanyatlását vonja maga után, csak nem tulajdonít fontosságot a nyereség ilyen természetű, a földbőségből, s a munkabér emelkedéséből eredő hanyatlásának, mert ez ő szerinte csak múló, ideiglenes hanyatlás, melyet a beálló gyors népszaporodás csakhamar korrigál. De ha olyan esetekre utal, melyekben a mezőgazdasági termelés lehetősége huzamos ideig gyorsabban növekszik, mint a népesség: nem habozik beismerni, hogy ily esetben a munkabér emelkedése, és a nyereség hanyatlása állandó jellegű lesz.

Így idézett könyve 85. lapján azt mondja, hogy egy haladó társadalomban a munkabér »beláthatlan időkig« nagyobb lehet a munkás létminimumánál. Egy más helyen¹ azt mondja:

»Kiszámították, hogy kedvező körülmények között a népesség megduplázódhatik huszonöt év alatt. De ugyanazon kedvező körülmények között egy ország egész tőkéje, meglehetősen rövid idő alatt is megduplázódhatik. Ebben az esetben a munkabér az egész idő alatt emelkedésre fog hajlani, miként a munka kereslete gyorsabban nő, mint annak kínálata.

Új telepeken,¹ a hová a művelődés dolgában messze előrehaladt országok mesterségeit és ismereteit bevezették, nagyon valószínű, hogy a tőke hajlandó gyorsabban növekedni, mint a lakosság. És ha a népesebb országok nem fedeznék a munkások ezen hiányát, ez az irányzat nagy mértékben emelné a munka árát.«

Ricardo idejében még nem voltak olcsó és hatásos óvószerek a fogamzás korlátozására; azóta, hogy ilyenek keletkeztek és elterjedtek: kitűnt, hogy a népszaporodás szabályozása nem olyan valami, ami kívül esnék az ember hatalmán. Franciaország népessége — amint ismeretes — egy emberöltő óta úgyszólván nem fogyott és nem szaporodott. Képzeljük el, hogy a mai naptól fogva a kétgyermekrendszer az egész világon általánossá válik, s a társadalom fejlődése olyan irányt vesz, hogy a népesség szaporodása megáll, míg a mezőgazdasági termelés lehetősége tovább növekszik. Miképp fog fejlődni ebben az esetben — Ricardo elmélete szerint — a nyereség alakulása?

Minden bizonnyal úgy, hogy a munkabér emelkedik és a tőkenyereség hanyatlik, mert növekszik a földművelés termelő ereje s ennek megfelelően a tőke gyorsan szaporodik, a munkások száma ellenben változatlan marad. Tehát a munkabér magas lesz és a tőkenyereség alacsony, amint

¹ I. m. 89. 1.

² T. i. az Újvilág gyérnépességű országaiban.

Ricardo mondja egy helyen.¹ Egészen megszűnni nem fog a tőkenyeresség, ezt Ricardo nem engedi meg; őszerinte a tőke megszűnik szaporodni, ha a nyereség túlságosan kicsiny, mert a kapitalisták nem raknak félre jövedelmükből, ha takarékoságuk egy bizonyos jutalmára nem számíthatnak. Ennélfogva a társadalomban levő összes tőke, miután egy bizonyos összegre fölszorodott, nem fog tovább szaporodni, hanem változatlan mennyiségben fog fönmaradni egy bizonyos minimális tőkenyeresség mellett. Nyilvánvaló azonban, hogy e minimális nyereség, mely éppen elegendő a tőke mennyiségének továbbbszorítás nélkül való fönntartására, kisebb a történelmileg ismert legkisebb nyereségnél, amely mellett még tovább szaporodott a tőke.

Ricardo tehát nem tartja lehetségesnek a nyereség tökéletes visszafejlődését, aminek az az oka, hogy ő csupán a tőkés takarékoságát vette figyelembe, ellenben a munkásokét nem. A tőkés minden bizonnyal azért takarékoskodik, hogy megtakarításait nyereségesen elhelyezhesse, s így jövedelmét még nagyobbá tegye. Ellenben a munkás, ha jövedelme elég nagy ahhoz, hogy félre rakhasson belőle, abban az esetben is gazdálkodni, takarékoskodni fog, ha megtakarításai nem hoznak nyereséget: mert maga az a vágy, hogy jövőjéről, utódairól gondoskodjék, hogy előre nem látott eshetőségekkel szemben vértelve legyen és hogy a másoktól való függést elkerülje: elég ahhoz, hogy takarékoságra serkentse őt.

Ha a föld mennyisége huzamos ideig gyorsabban növekszik, mint a népesség száma: a munkások jövedelme állandóan emelkedik, tehát szaporodnak megtakarításaik is. Minél inkább süllyed a földjáradék és a nyereség, — minél inkább emelkedik a munkások jövedelme: annál nagyobb szerepet játszanak a népesség összes vagyonában a munkások megtakarításai. Ha a tőkenyeresség már annyira süllyedt, hogy a tőkés már nem tesznek félre jövedelmükből: a munkások még mindig folytatják a takarékoskodást, s ez a körülmény biztosítja a tőke továbbbszorodását egészen addig, a hol már nincs tőkenyeresség.

¹ I. m. 329. 1.

Ha a földben való bőség oly nagy, hogy a földjáradék és a tőkenyereség megszűnik: akkor az összes kész terméket a dolgozó nép fogyasztja el, tehát ezek valamennyien produktív fogyasztás tárgyai; — termelőeszközök. Amint visszafejlődik a munkátlan jövedelem: egyszersmind összezugsorodik az iparcikkek és egyéb luxus-termékek azon tömege, mely improduktív osztályok fogyasztására szolgál. A kész termékek azon része, mely tőke gyanánt szerepel, fokozatosan kiterjed, végül magába nyeli a termékek összességét, s ugyanakkor megszűnik tőke lenni, mert nem hajt többé nyereséget.

Fokozódó földben való bőség a kapitalisztikus árútermelést egyszerű árútermeléssé, tiszta cseregazdasággá alakítja át, melyben minden munkás maga teszi félre a termelőeszközöket, melyekkel dolgozik.

Ricardo megoszlástanán az a gondolat húzódik végig, hogy a jövedelem eloszlása a föld és a népesség mennyiségi viszonyától függ. Ha aránylag kevés a föld a népesség számára: akkor a munkabér kicsiny és a munkátlan jövedelem nagy; — ellenkező esetben megfordítva. Csak a tőkenyereség alakulásáról szóló tanításában tér el Ricardo ettől a vezérgondolattól, csak itt alkalmaz bizonyos fönntartásokat, amit arra lehet visszavezetni, hogy ő a nyereség belső természetét, létezésének okát egyáltalán nem kutatta.

Kapitalisztikus munkaszervezet

Midőn a kapitalista a munkásoktól megveszi a munkacserét: ezen árút, melyet megvett, úgy használja föl, hogy a munkásokat dologra szervezi és dolgoztatja. Ezzel előáll a kapitalisztikus munkaszervezet. Lássuk, mi a különbség e között és az egyszerű cseregazdasági munkaszervezet között.

A szembeötlő különbség annak rendjében és módjában van, amint a munkás a termelés eredményéből részesül. Amott — az egyszerű árútermelésben — a termék a munkás

tulajdonát alkotja. Emitt, a kapitalisztikus munkaszervezetben, a munka terméke a munkaeszközök tulajdonosáé. Amott maga a munkás adja el, emitt a munkaeszközök tulajdonosa, ki a munkástól különálló személy. Maga a munkás nem munkatermékeit, hanem munkaerejét adja el a kapitalistának. A munkaerő azonban nagyon különös árú. Látni, hallani, tapintani nem lehet; — nem esik érzékeink alá. Hogy létezik: ezt csupán termékeiből látjuk — ép úgy, mint a gyümölcsből a növény tenyésző erejét. A munkaerő a munkás tenyésző ereje, melyet munkatermékek képzésére lehet fordítani. Hogy a munkás tényleg erre fordítja-e: ez az ő egyéni akaratától függ. A kapitalista nem azért veszi meg a munkaerőt, hogy magáénak tudja; — neki nem a munkaerő kell, hanem a munka terméke; — ő nem a munkást akarja dolgozni látni: ő a munka termékét akarja látni. A munka azonban — különösen a sok munka — nem tartozik a kellemességek közé. A munkás — mivel a munka termék úgysem az övé — szívesen kivonja magát alóla; — munkaerejét eladja ugyan, de nem liferálja, ha nem ellenőrzik és nem kényszerítik rá. Tehát a kapitalista ellenőrzi és dologra kényszeríti a munkást; ha ezt következetesen elmulasztja, akkor soha sem fogja látni a munka termékét, pedig ő ha nem is jogi forma, de lényeg szerint ezt vette meg a munkástól; — a munkaerő maga nem használati tárgy; — ki nem fejtett, termékképzésre föl nem használt munkaerőn ugyan nem tudna túladni.

A kapitalisztikus munkaszervezetben tehát munkakényszer van. De ez a munkakényszer nem olyan természetű, mint a kommunisztikus, a rabszolga, vagy a jobbágy szervezetben fönnálló munkakényszer. Az árútermelés: a társadalmi munka azon szervezete, melyben a dolgozó egyén szabad és csupán saját egyéni szükségletei kényszerítik őt munkára. A kapitalisztikus munkaszervezet: árútermelő munkaszervezet; benne a munkást csak saját egyéni szükségletei kényszeríthetik munkára, úgy arra, amellyel saját élelmiszereit termeli, mint arra a többletre, melyet nyereség gyanánt szolgáltat a kapitalistának.

Tényleg úgy áll a dolog, hogy a kapitalisztikus társadalomszervezetben a munkás szükségletei már magukban

foglalják a munkakényszert. Mert a munkás csupán azon esetben elégítheti ki szükségleteit, ha valamely kapitalisztikus üzem munkafegyelmének aláveti magát; — ha ezt nem teszi: elbocsátják és ínséges állapotba jut, amelyben még munka által sem elégítheti ki szükségleteit, mert nincsenek termelő eszközei.

A kapitalista kezébe untig elegendő kényszerítő eszközt ad az a körülmény, hogy módjában áll a munkást elbocsátani, s ezzel ínségbe taszítani. Fölösleges tehát a munkás minden személyi alárendeltsége, minden formális függése a munkáltató akaratától. Fölösleges, hogy a munkáltató és a munkás viszonya más alakban jelentkezzen, mint áruik viszonyában, a pénz és a munkaerő viszonyában. Pénz cserélődik ki munkaerő ellen; két tulajdonos áll egymással szemben, kik formaliter kölcsönösen megtartják függetlenségüket. Amerikában és Ausztráliában, (hol a cseregazdasági principium aránylag a legtisztább alakban érvényesül) a munkás még csak nem is köszönti munkaadóját, ha a gyárban vagy másutt találkozik vele.

Természetes, hogy a munkakényszer annál erősebb, minél nagyobb a társadalomban az a tartaléksereg, amelynek már nem jutnak termelőeszközök. Ha kicsiny ez a tartaléksereg: akkor a munkásra nézve az elbocsátás kevésbé fenyegető, mert nagyobb valószínűséggel számíthat rá, hogy újból kap munkaalkalmat, s így az elbocsátás nem fosztja meg annak lehetőségétől, hogy szükségleteit munka által kielégíthesse. Nagy tartaléksereg ellenben fenyegetővé teszi az elbocsátás eshetőségét.

A tartaléksereget azon egyének alkotják, kiknek már nem jutottak termelőeszközök, s akik ennél fogva alamizsnából vagy más segélyből tengetik — úgy ahogy — életüket. Ha tehát aránylag sok élelmiszer és munkaeszköz áll készen a társadalomban, akkor a tartaléksereg kicsiny, s akkor egyszersmind gyöngébben jut érvényre a kapitalisztikus munkaszervezetben a munkakényszer; — ez viszont annál erősebb, minél kevesebb a termelőeszköz és minél nagyobb a tartaléksereg. Tudjuk, hogy a termelőeszközök mennyisége aránylag annál kisebb, minél szűkebb a föld a népesség számára és viszont annál nagyobb, minél nagyobb bőség

van földben: — következőleg a kapitalisztikus munkaszervezetben levő munkakényszer gyöngül, ha a termőföld mennyisége a népességhez viszonyítva nagyobbodik — és viszont erősödik, ha a termőföld relatíve kisebbedik.

A kapitalisztikus szervezet munkakényszerere két irányban érvényesül. Egyrészt arra törekszik a tőkés vállalkozó, hogy a munkást addig, míg munkában áll, minél intenzívebb munkára kényszerítse, amit a munkás teljesítményének ellenőrzésével, s a hiányosan dolgozó munkás elbocsátásával ér el. Másrészt arra törekszik, hogy a munkást naponta minél hosszabb időn át kényszerítse munkára. Föltéve, hogy a munkás azon jószágokat, melyek az ő bérével egyenlő értékűek, napi 8 óra alatt produkálja és a munkaidő 10 óra: a tőkés 2 munkaóra termékét kapja nyereség fejében. Ha ellenben a munkaidő 12 óra: a tőkés 4 munkaóra termékét kapja, tehát kétszer annyit. Már most a kapitalista minden biztonnal azon van, hogy minél nagyobb legyen az ő reá eső rész, amit — adott munkabér mellett — a munkaidő lehető legnagyobb meghosszabbításával ér el.

Minél nagyobb a tartaléksereg és minél fenyegetőbb a munkanélküliség, annál nagyobb napi munkaidőt hajlandó vállalni a munkás. Amennyiben tehát a föld mennyisége a népességhez viszonyítva kisebbedik: nem csupán a munkabér lesz kisebb, de a napi munkaidő is nagyobb lesz. Ellenkező esetben megfordítva.

A kapitalisztikus munkakényszer csökkenésének jó példáját látjuk ez idő szerint Új-Zélandban, hol termőföldben aránylag bőség van és a bevándorlás csekély. Itt nem csupán a munkaidő rövidebb, de a munkások fegyelme is kisebb és munkájuk is aránylag kevésbé eredményes, mint másutt.

A kapitalisztikus munkaszervezet másik sajátja, hogy t. i. a munkás nem saját munkaeszközeivel dolgozik és a termék nem az ő tulajdonát alkotja: a jövedelem és vagyoneloszlás kapitalisztikus állapotával függ össze. Elkerülni csak úgy lehetne, ha a kapitalista, meghagyva a munkás önállóságát, kamat fejében kölcsönöznék neki a termelő-

eszközöket. Ámde a munkás nem hitelképes, mert nincs vagyona; ha vagyona volna, volnának termelő eszközei és nem szorulna a kapitalistára. Ha tehát a kapitalista biztosítani akarja magát afelől, hogy befektetett tőkét a nyereséggel együtt visszakapja, akkor le kell foglalnia a munkaterméket.

A termék a vállalkozó tulajdonát alkotván, a munkás nem azért végzi munkáját, hogy egy bizonyos munkaterméket produkáljon, hanem azért, hogy munkabért kapjon. Ha kivonhatja magát a munka alól anélkül, hogy ezzel munkabérének, vagy munkaalkalmának elvesztését kockáztatná, megteszi. Közvetlenül nem az ő saját szüksége kényszeríti őt munkára, hanem a munkavezető parancsa.

A kapitalisztikus cseregazdaság — mint tudjuk — nem tiszta cseregazdaság, mert egyoldalú szolgáltatások is vannak benne. A munkás az ő munkaszolgáltatásainak egy részét úgy adja oda, hogy semmiféle munkaszolgáltatást nem kap érte. Ezzel az egyoldalú szolgáltatással függenek össze a kapitalisztikus munkaszervezet azon sajátosságai, melyek az egyszerű cseregazdasági munkaszervezethez megkülönböztetik.

Ezzel függ össze mindenekelőtt, hogy a munkás nem saját termelő fölszerelésével dolgozik: mert munkája egy részét egyoldalúan adván oda, nem marad annyi jövedelme, hogy félretehesse belőle a munkaeszközökre valót.

Mivel azonban nem tud semmit félrerakni, s ennek megfelelően vagyontalan: a munka terméke sem lehet az övé, mert a vagyontalan munkástól a kapitalista a maga költségeit és nyereségét csak úgy kaphatja meg biztosan, ha mindjárt a munka termékét magának foglalja le.

Az egyoldalú szolgáltatás jelenlétével függ össze továbbá, hogy a munkást külső eszközökkel kényszerítik a dologra. Kényszereszközökkel vált-jak ki a munkásból a hatásos munkát: mert a munka terméke nem lévén a munkásé, ez nincs érdekelve a munkafolyamatban és nem dolgozik magától. És mivel a kapitalista egyoldalúan megkapja a

munkás napi teljesítményének egy részét: azon van, hogy ez az óreá eső rész minél nagyobb legyen; tehát olyan hosszú napi munkaidőre kényszeríti a munkást, amilyenre csak tudja.

Az egyszerű árútermelésben, hol a munkaeszköz és a termék a munkásé, ki senkinek sem teljesít egyoldalú szolgáltatást, s önmagáért, önmagának dolgozik: semmiféle, a munkás személyén kívül álló tényezőnek nem áll érdekében, hogy őt dologra kényszerítse. Persze hatalmában sem.

A kapitalizmust az egyszerű cseregazdaságtól elválasztó sajátságok — a munkakényszer, s a munkásnak a munkaeszköztől és a terméktől való elválasztottsága: — ezek nem csupán a kapitalizmust jellemzik, de *közös sajátságai ezek mindazon gazdaságszervezeteknek, amelyek egyoldalú szolgáltatáson alapulnak.* Főltaláljuk őket úgy a kommunisztikus községben, mint a rabszolga- vagy a jobbágy szervezetben. Tehát a kapitalisztikus társadalom mindazon vonatkozásokban, melyek a benne végbemenő egyoldalú szolgáltatásokkal kapcsolatosak: elmúlt, a fejlődésben túlhaladott, egyoldalú szolgáltatásokon alapuló gazdaságrendekkel áll rokonságban. Ezeknek visszamaradt elemei azok, melyeket a kapitalisztikus árútermelésben főltalálunk.

Ha azonban a kapitalisztikus munkaszervezet több tekintetben rokon is a történelmileg túlhaladott, csere nélkül funkcionáló munkaszervezetekkel: viszont épen olyan jelentékeny különbségek választják el ezektől, mint az egyszerű cseregazdasági munkaszervezettől.

A különbséget a munkakényszerben is föl lehet ismerni. Kétségtelen, hogy a kapitalisztikus üzemben munkakényszer van; a munkást dologra ösztökélik, ellenőrzik, munkaidejét kiszabják. De míg a rabszolga vagy a jobbágy *főltétlen munkakényszer alatt áll*: a bérmunkás csak *főltételes munkakényszer* alatt. A rabszolga semmi szín alatt sem vonhatja ki magát a munkakényszer alól; a jobbágy — ha megvan a szabad költözködése — csak korlátozott mértékben, különben sehogy sem. Ellenben a bérmunkás ott hagyhatja munkáltatóját, amikor akarja; ha lemond a

munkabérről: egyszersmind a munkakényszert is lerázta magáról. A rabszolgát és a jobbágyot testi fenytéssel, sőt az előbbit halálos fenyegetéssel is lehet munkára kényszeríteni. Ellenben a bérmunkás személyére nézve szabad és csupán az ő egyéni szükségleteinek parancsára lép be a kapitalisztikus üzembe és veti magát alá az ott uralkodó munka kényszernek. Munkabér ellenében, szabad csere alakjában történik a munkakényszer elvállalása és habár nem is tiszta csereaktus megy ez alkalommal végbe, amennyiben a munkabér kisebb a munka termékénél: a csere szabadsága mégis érvényre jut a munkás mozgási szabadságában. S ehhez képest, noha benn a kapitalisztikus üzemben esetről-esetre elő is írják számára, milyen munkát végezzen: azért mi sem áll annak útjában, hogy a munkás, ha kedve van hozzá és módját ejtheti, más termelőágba menjen át. A munkásoknak termelőágak szerint való elosztása ugyanúgy megy végbe, mint az egyszerű árútermelésben.

De a mennyileges széjjelosztásban is mutatkoznak különbségek. Míg az antik és a hűbéri társadalomban a földbirtokosok — nagyjából véve — egyszersmind az összes termelőeszközök tulajdonosai voltak: addig a kapitalisztikus társadalomban a föld birtokosa és a termelőeszköz tulajdonosa többnyire két különböző személy.

Míg amott csak egyféle munkátlan jövedelem van: emitt a munkátlan jövedelemben két egymástól elválasztható, s a gyakorlatban többnyire el is választott részt különböztetünk meg: a földjáraadékat és tőkenyereséget.

Úgy a nyereségben, mint a földjáraadéokban jószágok értékemelkedése nyilatkozik meg; e kétféle munkátlan jövedelemnek egymáshoz és a munkabérhez való arányát a termőföldben való szükség foka szabályozza, szabad áralakulás útján. Minden bizonnyal az antik és a középkori társadalomban is úgy volt, hogy a rabszolga, illetőleg a jobbágy sorsa, munkája termékében való részesedése javult, mikor a földben való szükség engedett és rosszabbodott, mikor a társadalom élelmi köre összeszorult: de a változások burkoltan és nehézkesen mentek végbe, nem pedig oly simán, szabad áralakulás keretében, mint a kapitalizmus uralma alatt.

Mindent összevéve: a kapitalisztikus cseregazdaság annyiban különbözik a rabszolga- és a jobbágy gazdálkodástól, amennyiben *cseregazdaság*, — viszont az egyszerű, tiszta cseregazdaságtól, amennyiben *kapitalisztikus*, amennyiben csereellenes elveket tartalmaz. Tehát a kapitalisztikus gazdaságszervezet átmeneti képződmény egyrésztől a tisztán mennyileges szétosztással és munkakényszerrel, másfelől a tisztán minőleges széjjelosztással és önfelelőséggel szervezett gazdaságrend között.

Minél nagyobb hiányt szenved a kapitalista társadalom termőföld dolgában: annál nagyobb a munka termékének azon része, melyet a munkás egyoldalúan szolgáltat a föld és a tőke birtokosainak, s egyszersmind annál inkább előtérbe lép a munkakényszer. Tehát annál inkább kidomborodnak a mai gazdaságrend azon jellemvonásai, melyek az antik és a középkori gazdasággal közösek. Viszont minél inkább növekszenek — a népességhez viszonyítva — a mezőgazdasági termelés lehetőségei: annál kisebb lesz a munkatermék azon része, melyet a munkás egyoldalúan szolgáltat be munkáltatóinak s egyszersmind annál gyöngébb a munkakényszer. Tehát a kapitalista gazdaságrend annál közelebb jut az egyszerű árútermeléshez.

Ha a földben való hiány oly erőssé válik, hogy olyan rossz földek is művelés alá kerülnek, melyek már nem adnak ki többet a munkás létminimumánál: akkor a tőkenyerességnek és vele a kapitalizmusnak és vele a cseregazdaságnak egyáltalán meg kell szűnnie, s egy olyan gazdaságrendnek kell föllépnie, mely tisztán egyoldalú szolgáltatásokon és külső munkakényszeren alapul.

Viszont ha földben való abszolút bőség áll be: akkor teljesen megszűnnek a munkás egyoldalú szolgáltatásai a munkakényszerrel együtt, s akkor a tiszta cseregazdaság lép föl, melyben a termeléssel járó kooperáció kényszer nélkül, a munkások önkéntes szövetkezése útján történik.

A termőföld és a népesség mennyiségi viszonya nem csupán a jövedelemeloszlást határozza meg, de ez határozza meg egyszersmind, milyen mértékben szorítja ki a munkaszervezetben az egyéni önfelelőség a külső munkakényszert

és a jószágok forgalmában a tiszta csereaktus az egyoldalú szolgáltatásokat.¹

A kapitalista gazdaság itt vázolt fölfogása, mely a ricardói megismerésekben gyökerez, egyelőre nem egyéb, mint munkahipotézis; — hogy elmélet rangjára tarthasson igényt: ehhez még ki kell dolgozni. E föladatot azonban a jelen munka szűk keretében nem lehet megoldani; — ehhez külön könyv szükséges.

¹ V. ö. szerzőtől: Kommunizmus és individualizmus. Huszadik század, 1910. március, 312—321. 1.

IV. FEJEZET

A nagygazdaság és a kisgazdaság munkaszervezete

A munkás ellenőrzésének föltételei a mezőgazdaságban

A mezőgazdasági munka azon sajátossága, hogy növényi és állati életfolyamatokat támogat, két irányban fontos a társadalmi gazdaságra nézve. Fontos egyrészt azért, mert belőle nő ki a csökkenő földhozadék törvénye, mely az emberi táplálék termelésének lehetőségét kiszabja, már pedig, a mint az előző fejezetben láttuk, a társadalom szervezete a tápszerek termelésének lehetősége szerint alakul. Másrészt pedig azért, mert benne vannak megadva a mezőgazdasági munkás ellenőrzésének föltételei, amelyek szintén hatással vannak a földművelés munkaszervezetére és így közvetve az egész társadalmi termelés munkaszervezetére is.

Mindenütt, ahol munkakényszer van, nem lehet nélkülözni a munkás ellenőrzését, mert ha a munkás észreveszi, hogy őt valamilyen okból nem ellenőrzik vagy nem ellenőrizhetik: akkor hiába fenyegetik őt akármilyen megtorló eszközzel, mégsem fog kielégítően dolgozni. A kapitalisztikus munkaszervezetben szintén van munkakényszer, tehát itt is nagy szerep jut az ellenőrzésnek, sőt nagyobb, mint bármely más munkaszervezetben, mert a munkakényszer nem föltétlen, hanem csak föltételes s így a munkást, ha egyszer kitöltötte munkaidejét és fölvette az érte járó bért, többé nem lehet felelősségre vonni.

A kapitalisztikus mezőgazdasági üzemben a munkás ellenőrzése általában nehezebb, mint a nagyipari üzem-

ben. David főleg a következőkben kifejtendő három körülménynek tulajdonítja ezt a különbséget.

1. Leghathatósabb az ellenőrzés, ha a munka eredményéből állapítja meg a munkás pontosságát és lelkiismeretességét. Az iparban mi sem könnyebb ennél, mert a munka tárgyai élettelen testek, s a munka elvégzése után minden további közbeeső folyamat nélkül mutatkozik az eredmény is. Ha pl. a munkás bizonyos hosszúságú és átmérőjű fémhengert esztergályoz: ott a körző és a méter, vagy az előre elkészített minta, amellyel azonnal a munka elvégzése után meg lehet állapítani, csakugyan olyan-e a henger, amilyennek lennie kell.

Ellenben a sajátlagos földművesmunka hatását elvégzése után azonnal észlelni nem lehet, azonnal csak a támogatott életfolyamat érzi meg, az ember csak később észlelheti a támogatott élő szervezet tenyészetén. Itt tehát nehéz a munka jóságát eredményéből ellenőrizni.

2. Az ipari termelőfolyamat bármely műveletét (csekély kivétellel) tetszés szerint bármikor lehet félbeszakítani vagy újra kezdeni. Ennélfogva azon sok különböző részművelet közül, melyre a munkamegosztás fölbontja a termelőfolyamatot: egyik sincs időhöz kötve, s így nem kell időbelileg következniök egymás után, hanem sok, a fejlődés különböző állapotában levő munkatárgyon valamennyit egy időben lehet végrehajtani. A termelés folytonos láncolat; a munkás, ki állandóan egy részműveletet végez, csak láncszem a nagy munkafolyamatban, mely rögtön megszakad, ha a munkás ereje lazul. Ha például nem végzi el az ő részműveletét idejében a kellő mennyiségű munkatárgyon: esetleg több száz, a munkafolyamatban ő utána következőnek kell a munkát abbanhagynia. A munkafolyamat maga ellenőrzi a munkást. Ahol gép van, még fokozottabb ez az ellenőrzés; a gép aszerint, amint lassabban vagy gyorsabban jár, maga határozza meg, mennyit kell dolgoznia a munkásnak, ki a géphez kénytelen alkalmazkodni.

Ilyen automatikus ellenőrzés nincs a mezőgazdaságban. Itt az élő munkatárgy különböző állapotát saját életfolyamata határozza meg, ez szabja meg, mikor kell ezt

vagy amazt a műveletet végezni. A termelőfolyamat rész-műveleteit nem lehet térbelileg egymás mellé helyezni; azok időbelileg következnek egymás után.

3. Az ipar élettelen munkatárgyait el lehet helyükről mozdítani, sőt a legtöbbször nagy távolságokra lehet őket szállítani. Tehát az ipari vállalkozó a földolgozni való összes munkatárgyakat egy helyre koncentrálhatja; a termelés a munkások nagy tömegeit egy gyártelep csekély területén foglalkoztatja. A helyi koncentráció könnyűvé teszi az ellenőrzést. Ellenben a földművelés munkatárgya, a növény röghöz van kötve, nem mozdulhat, tehát a munkás a növénytermelés műveleteit csak a föld minden pontját bejárva, nagy területen végezheti. Az ellenőrzésnek nagy területen kell történnie, ami sokkal nehezebb és nagy ellenőrző személyzetet kíván.

Hozzávehetünk ehhez a három ponthoz még egy negyediket. A kapitalisztikus üzem szervezésének nem csupán arra kell kiterjeszkednie, hogy a munkást dologra kényszerítse, de arra is, hogy a terméket a munkáltató számára lefoglalja. A munkás alkalmilag egyéni oppozíciót fejt ki a kapitalista tulajdonbavétel módja ellen, magyarul mondván: ellopja, ami a kezeügyébe esik. Természetesen nem a szervezett és bérharcokat vívó, jobban fizetett, fejlettebb értelmiségű és erkölcsi érzékű munkásról lehet ezt elmondani, hanem főleg a szervezetlen, rosszul fizetett, értelmileg és erkölcsileg fejletlen munkásról.

Az ipari munkások inkább az előbbi típushoz tartoznak. De ezenfölül az ipari munkás nagyobbára olyan jószágokat termel, amelyeneket ő maga nem használ és nem is tudna egykönnyen értékesíteni. De különben, ha a vállalkozó ellenőrizni kívánja a munkásokat: könnyen végrehajthatja ezt, mert hiszen a gyár rendszerint körül van kerítve és a munkás nem távozhatik máshol, mint a kapun keresztül. Kezdetlegesebb kapitalisztikus viszonyok között gyakran előfordul, hogy a távozni készülő munkásokat a gyár kapujában megmotozzák. Előbbrehaladott viszonyok között a munkásnép fejlettebb önérzete kiküszöböli az ilyenmű ellenőrzést, mely ilyen viszonyok között tényleg tárgyaltalan is.

A nagygazda helyzete ebben a tekintetben is egészen más, mint a nagyiparosé. A mezőgazdasági proletárok minden országban a munkásságnak értelmileg és erkölcsileg egyaránt legfejletlenebb részét alkotják. Továbbá a mezőgazdaság főleg embernek és állatnak való táplálékot produkál: tehát olyan jószágot, melyet maga a munkás is használhat saját maga és családja, vagy állatai részére, de emellett — mivel mindenki használhatja — értékesíteni is könnyen lehet. Ezenfelül a gazdaságban használatos szerszámok között is sok olyan van, ami a földműves nép körében általánosan használatos és forgalmas. Végül a nagygazdaságban nincs gyárkapu, sokszor még körülkerített udvar sincs; a munkás akárhányszor a közvetlen közelben, ha nem épen az udvaron lakik. Az ellenőrzés tehát rendkívül nehéz.

Pedig tényleg szükség van rá. Nincs ezen mit szépíteni. A mezőgazdasági proletár embertelen gazdasági és társadalmi elnyomatás alatt sínylődik. Egy uradalmi cselédétől, ki nyolcadmagával lakik egy szobában, aki leányának szüzessége, feleségének hűsége dolgában akárhányszor megalkudni kénytelen és gyermekkorától fogva a legnagyobb megaláztatásnak van kitéve: ilyen embertől nem lehet azt kívánni, hogy tetteiben a szabad ember nyíltsága és önérzete vezérelje. Hiszen, ha szabad ember módjára érezne, akkor nem lopna, hanem fellázadna.

Az iparban a munkás ellenőrzése minden tekintetben tökéletes lehet; a munka elvégzése után azonnal mutatkozván az eredmény, könnyen meg lehet állapítani, mennyit végzett a munkás, valamint hogy jól vagy rosszul dolgozott-e. A könnyű ellenőrzés lehetővé teszi, hogy az iparban a kapitalisztikus munkaszervezet teljes következetességgel jusson érvényre. Szombaton délután a vállalkozó a munkások hetibérért kifizetvén: tudja, mennyi és milyen munkateljesítményt kapott azért a bérösszegért. És ha a munkás hétfőn már nem jönne munkába: a vállalkozó biztos lehet afelől, hogy a munkás nem kapott több bért, mint ameny-

nyíért tényleg megdolgozott. Az iparban kiadott munka azonnal látható, mérhető alakba kerül; fölösleges, hogy a vállalkozó szorosabb viszonyban legyen a munkással, kitől hat napi munkateljesítményt vásárol, mint a kereskedővel, akitől hat waggon szenet vásárol. Én adok pénzt, te adsz munkaerőt. A munkáltató és a munkás viszonya a pénz és a munkaerő viszonyában jut kifejezésre; tisztán tárgyi viszonyban.

Fölösleges továbbá, hogy a vállalkozó a munkást bizonyos időre lekösse, hogy pl. testi büntetést kívánjon ellene, ha. vállalatát egy bizonyos határidőn belül elhagyná. Az ipari termelőfolyamatot tetszés szerint félbe lehet szakítani és újra kezdeni; a nyersanyagok a legtöbb esetben nem romlandók, a termelést akár hónapokig félbe lehet hagyni minden számbavehető technikai kár nélkül. Semmi természeti körülmény nem áll annak útjában, hogy a munkás az ő mozgásszabadságával a termelés technikai károsodása nélkül tetszése szerint élhessen, és hogy munkaerejét annak és akkor adja el, akinek és amikor akarja.

Vájjon lehetséges-e a mezőgazdaság terén hasonló tisztaságban érvényre juttatni a kapitalisztikus munkaszervezetet? Nagyon meg kell gondolnunk. Mert a kapitalisztikus munkaszervezetben csak feltételes munkakényszer van, melynek a munkás — saját kényszerítő szükségleteinek önálló mérlegelése után — akkor veti magát alá, mikor ő akarja. Holott a mezőgazdasági termelőfolyamatot nem lehet tetszés szerint félbeszakítani és újra kezdeni: az élet természetes fejlődése szabja meg minden művelet elvégzésének idejét. És minden részműveletet okvetlenül el kell végezni; az elmulasztás az egész előző munka eredményének, vagy legalább is ezen eredmény nagy részének elvesztését vonja maga után. Ha egyszer a magot elvetették: az aratást elmulasztani nem lehet, mert különben az egész termés odavész. Ha a barom ápolását, etetését csak néhány napig is elmulasztják: az állat elpusztul.

Ezenfölül a kapitalisztikus munkaviszony: tárgyi viszony, pénz és munkaerő viszonya. Holott a gazda, mikor a napszámot kifizeti, nem tudja biztosan, mennyi és milyen

teljesítményt kapott, mert a munka hatása nem mutatkozik azonnal. És ha később kitűnnék, hogy a munkás kárt tett: nem lehet őt felelősségre vonni, ha már odébb állott és a tárgyi viszonyból folyólag különben is személyére nézve szabad ember; ha rá is lehetne bizonyítani, hogy szándékosan kárt okozott, testi büntetéssel nem lehetne őt sújtani. Csak vagyoniilag lehetne őt felelősségre vonni, vagyona pedig nincs — hiszen különben nem volna proletár.

Ha mindezeknek a mezőgazdasági munka sajátos természetéből folyó tényeknek következéseit szigorúan le akarjuk vonni: arra az eredményre kell jutnunk, hogy a kapitalisztikus munkaszervezetet a mezőgazdaságban nem lehet alkalmazni. Holott tényleg azt látjuk, hogy alkalmazzák. Kiindulásunk tehát nem lehet helyes, legalább is nem egészen. Tényleg így is van, amennyiben figyelmen kívül hagyjuk, hogy vannak a mezőgazdasági termelésben olyan műveletek és művellet-csoportok is, melyekre a mezőgazdasági munka imént előadott jellemzését csak módosításokkal lehet alkalmazni.

Ellenőrzésük könnyebb vagy nehezebb volta szerint a mezőgazdaságban előforduló munkákat nagyjából a következő csoportokra lehet osztani:

A növénytermelésben

a) Talaj előkészítő és növényápoló munkák. (Szántás, ültetés, kapálás, metszés stb., továbbá kártékony állatok és növények irtása). Elvégzésük jószágának vagy hiányosságának hatása csak hetek, hónapok múlva mutatkozik a növények jobb vagy rosszabb fejlődésében. De ez ismét más tényezőktől is függ: a talajtól és az időjárástól. A munka — ha ugyan felelősségre vonnák — ezekre tolhatná a hiányt. Ellenőrzésük tehát csak közvetlenül a művellet tar-tárna alatt, a munkásoknak és munkájuknak folytonos szemmel tartásával lehetséges. Tekintve a nagy és folyton változó területet, melyen a munkálatok folynak: az ellenőrzés feladata épen nem könnyű. Nagykiterjedésű gazdaságokban, hol a munkások több, egymástól messze eső cso-

portban dolgoznak, minden csoporthoz külön felügyelő kell, ami nagyszámú improduktív és emellett (hogy megbízható legyen) jobban fizetett felügyelő személyzetet igényel. Ős még így sem tökéletes az ellenőrzés.

b) Szintén nagy területen történik az *arató- és szedőmunkák* ellenőrzése, mégis sokkal könnyebb az előbbiekéénél. Ezen műveletek ugyanis nem a fejlődő növény életfolyamatának támogatásában, hanem ellenkezőleg, annak megszakításában állnak, illetve az érett termés összegyűjtésében. Eredményük tehát a végrehajtásnál közvetlenül mutatkozik. Ellenőrzésüket csak a nagy terület nehezíti meg, amelyen végbemennek.

c) Még könnyebb a *szérű- és magtármunkák* (cséplés, rostálás, kazalrakás, vermelés stb.) továbbá a trágya- és takarmánykezelés) ellenőrzése: mert nemcsak a munkatárgy élettelen, de végrehajtásuk sem történik nagy területen, hanem a gazdaság bizonyos pontjára koncentrálódik.

Az állattenyésztésben

a) Legeltetés. Nem nehéz munka; a barmok maguk tevékeny részt vesznek benne; a pásztort kutyája segíti. Az ellenőrzés csak hosszabb időközönként történik és nem terjed tovább annak megállapításánál, vajjon az állatok számszerint megvannak-e, egészségesek-e és milyen a szaporodásuk?

b) Ápolás. Főképp az istállóban történik; igás jószágnál kiterjed arra a bánásmódra is, melyben az állat iga vonás közben részesül. Eredményét napról-napra csak úgy lehetne ellenőrizni, ha a barom beszélni tudna. Hosszabb időközökben az állat jobb-rosszabb állapota nyújt támaszpontot a munka eredményének megítéléséhez. A munkás akkor is átháríthatja a felelősséget az állat fajára, betegségekre vagy más élettani tényezőkre.

Alig van mezőgazdasági üzem, melyből a felsorolt különböző munkanemek bármelyike is hiányoznék. Valamennyi képviselve van valamennyi gazdaságban, de korántsem egyenlő mértékben.

Extenzív gazdaság, mely nagy területet aránylag cse-

kély munkával művel meg, nem nagy súlyt helyez a talaj - előkészítő, növényt és állatot ápoló műveletekre. Ilyen viszonyok között a gazdaság munkálataiból aránylag nagy részt foglalnak le az arató, legeltető, szérű- és magtármunkák. Extenzív gazdaságban a munkás ellenőrzése és a kapitalisztikus munkaszervezet alkalmazása nem ütközik nagy nehézségekbe.

A mezőgazdaság technikai haladása azonban mindenütt az extenzitás kiküszöbölésére irányul; — oda irányul, hogy bizonyos változatlan területen abszolúte nagyobb, de aránylag kisebb munka árán tudjunk úgy abszolúte, mint aránylag nagyobb terméseredményeket produkálni. *Haladó intenzitás* fejezi ki a mezőgazdaság technikai haladását. Minél fejlettebb technika nyer alkalmazást: annál több nemesített állat- és növényfaj jelen meg a mezőgazdasági üzemben, s egyszersmind annál finomabbá és tökéletesebbé válik ezek ápolása. Tehát annál inkább szaporodnak s egyszersmind annál nagyobb figyelmet és pontosságot követelnek épen azon műveletek, amelyeket a legnehezebb ellenőrizni. Továbbá annál nagyobb kárral jár minden egyes részművelet elmulasztása vagy helytelen végrehajtása.

Következőleg minél előbbre tör a mezőgazdaság a haladó intenzitás útjain: annál nehezebbé válik a kapitalisztikus munkaszervezet alkalmazása. Ha ma még a mezőgazdasági termelés túlnyomó része eléggé extenzív mederben folyik is ahhoz, hogy a kapitalisztikus munkaszervezet alkalmazható legyen: a 'technikai haladás előbb-utóbb olyan állapotot teremt, amelyben ez lehetlenné válik.

A modern kapitalisztikus nagygazdaságszervezetnek tehát előbb-utóbb el kell tűnnie a föld színéről. De minek kell utána következnie? Vagy a mai nagygazdaságból fejlődik ki olyan nagyüzemi szervezet, mely a magasabbrendű agrártechnika követelményeinek megfelel, vagy pedig a kisgazdaság lép a mai nagygazdaság helyébe és ebből alakul ki a fejlettebb technikához mérten szükségessé vált munkaszervezet.

Egy bizonyos: ha a jövő földművelésének munkaszervezete a mai nagygazdaságból fejlődik ki, egészen más

elvek lesznek benne uralkodók, mint ha a mai kisgazdaság szolgál kiindulásul. És mivel a társadalom rendje a földművelés munkaszervezetéhez fűződik: az egész jövő társadalom képe más lesz ebben és más lesz amabban az esetben.

Ismerve a kérdés jelentőségét, most már lássuk, milyen szervezeti elvek csiráját rejti magában a mai nagygazdaság és milyenekét a mai kisgazdaság.

A kapitalisztikus nagygazdaság munkaszervezete

A modern nagygazdaságszervezet kapitalisztikus jellege kétségbevonhatatlan, sőt egyenesen szembeötlő. A nagygazda a termelőeszközök tulajdonosa; a munka terméke közvetlenül a termelés által az ő tulajdonába kerül; a munkaerőt bérmunkás szolgáltatja munkabér ellenében, melynek megállapítása, mint bármely csereügyletnél, a felek szabad egyezkedése útján történik. Mindamellettt vannak a modern nagygazdaság munkaszervezetében olyan sajátságok is, melyek nem állnak összhangban a kapitalisztikus szervezet sajátságaival, sőt ezekkel épen ellentétesek.

A kapitalisztikus munkáltató a bérmunkással nem személyi, hanem tárgyi viszonyban áll; viszonyuk nem az úr és a szolga, hanem a pénz és a munkaerő viszonya. A munkás átadja munkaerejét és átveszi érte a pénzt: de különben szabad ember, aki azt tesz, amit akar; keresményét olyan árúkra cseréli be, amilyenekre akarja; az önként vállalt munkán kívül semmivel nem tartozik munkáltatójának; semmiféle alárendeltség nem köti őt ehhez; okozott károkért csupán vagyoniilag felelős, testileg nem; a munkaviszonyt bármikor fölbonthatja és szabadon távozhat.

Mint már említve volt: a mezőgazdasági munka természetete lehetetlenné teszi a nagygazda-osztályra nézve, hogy saját létérdekeinek veszélyeztetése nélkül a kapitalisztikus munkaviszony ezen összes következtéseit levonja. S ez a körülmény hozza létre a nagygazdaság szervezetében a tárgyi munkaviszonnyal ellentétes elemeket, amelyek főleg a munkás díjazásának s a munkaviszony fölbonthatá-

sának módjában nyilvánulnak, továbbá a munkás kisebb-nagyobb testi alárendeltségében, a munkással való bánásmódban és ennek kiegészítő ideológiáiban.

A díjazás módja úgy alakul, hogy a munkásnak minél kevesebb alkalmat legyen eltulajdonított terményt értékesíteni. Ha pénzben kapná egész díjazását: közel esnék az a csábítás, hogy élelmiszereinek egy részét jogtalan úton szerezzék meg, a pénzt pedig egyéb célokra fordítsa. Tehát természetben kapja élelmezését; s ennek is legalkalmasabb módja, ha a gazda konyháján főznek a cseléd számára, ami persze ennek nötlenségét vagy hajadonságát tételezi föl. Nős cselédek bizonyos mennyiségű gabonát, hüvelyest stb. kapnak konvenció gyanánt, s a gazda azon van, hogy a konvenció sem túlságosan kicsiny, sem túlságosan nagy ne legyen; előbbi esetben a cseléd kísért étbe jönne, hogy lopással pótolja a hiányt, utóbbi esetben alkalmat nyílnék a fölösleg eladására, amivel aztán esetleg lopott termény eladását is takarhatná. Tehenet tartaniok rendszerint nem szabad, sertést, baromfit is csak korlátozott számban, nehogy alkalmuk nyílják eltulajdonított takarmány fölhasználására.

Ezzel tehát ki van kezdve a kapitalisztikus munkaviszony azon elve, hogy a munkás a maga keresményét tetszése szerint való árúkra cserélheti be, és hogy a fogyasztásban független a munkáltatótól. Az utóbbi — amennyiben természetbeli díjazást kényszerít rá a munkásra — meghatározza, hogy ez mit fogyasszon és amennyiben korlátozza a munkás háztartását: megakadályozza, hogy a munkás minden tekintetben arra fordíthassa keresményét, amire ő akarja.

A természetbeli díjazáshoz járul egy darab részes munkára kiadott föld. Nemcsak az állandó munkások, a nős cselédek és zsellérek kapnak ilyent, de igen gyakran az aratásra, kapálásra, szedésre fölfogadott időszakos munkások is. Ez az intézkedés már egy további célra irányul: a munkás megkötésére. Ha egyszer a munkás a maga részes földjét művelés alá vette: nem hagyhatja el a munkaviszonyt, míg a termést le nem aratta; különben kárba vész minden előző munkája, melyet a részes földre fordított.

A munkás megkötésére nagy súlyt helyeznek az összes nagygazdaságok. Olyan munkás, aki ma jön és holnap mehet, nem érez olyan felelősséget, mint az, aki tudja, hogy neki még több hónapig kell helyben maradnia és a gazda — amennyiben valamely hiányosságra rájönne — könnyen kellemetlenné tehetné számára a még hátralevő időt. Már pedig a mezőgazdasági munkánál az ellenőrzés nehézségei nagyon hasznossá teszik a munkáltatóra nézve, ha a munkás minél nagyobb felelősséget érez, de meg avégett is meg kell kötnie a munkást — mint már szó volt róla — hogy a természet szabta munkaidőben ne hiányozzék. Tehát a gazdák lehetőleg arra iparkodnak, hogy munkásaik egy nagy részét egész esztendőre fogadják föl; a cseléd és a zsellér a mezőgazdasági munkás igazi típusa. Az időszakos munkást, az aratót is, ha lehet, már a télen szerződtetik. Ahol pedig sok kapásnövényt művelnek: a tisztán külső munkákkal (kapálással, aratással stb.) foglalkoztatottakat is tavasztól ősziig egyfolytában lekötik.

Így a munkaviszony hosszabb időre szóló szerződés alakjában jó létre. S ami a dologban a legérdekesebb: e szerződés betartásáért *a munkás nem csupán vagyoniilag felelős, de testileg is*. Ha a szerződés lejárta előtt föl akarja bontani a munkaviszonyt: csendőrök jönnek érte és börtönbe viszik. Megtörténik ez mindazon országokban, ahol a nagygazdáknak befolyásuk van a törvényhozásra; a törvény fogságbüntetéssel torolja meg úgy a cselédek, mint egyéb mezőgazdasági munkások szerződészegését.

Ahol ez az eset fönnáll, ahol a munkás saját személyével felelős a munkaviszony fölbontásáért: ott a munkás a szerződés megkötése alkalmával nem munkaerejét adja el, de eladja saját személyét egy bizonyos időre. S ezzel kapcsolatban, habár a szerződés megkötésére saját szükségletei kényszerítik is: ha egyszer már megkötötte a szerződést, nem az elbocsátással való fenyegetés kényszeríti őt munkára, hanem a börtönnel való fenyegetés. Míg azonban az elbocsátás oly munkakényszer eszközt alkotja, mely alól a munkás — amennyiben a munkaviszonyt önként fölbontaná — kivonhatja magát: a börtön olyan kényszereszköz, mely elől a munkás semmi föltétel alatt nem menekülhet. Ha egyszer

megkötötte a szerződést: hiába tenné le a munkaszerszámot azzal a kijelentéssel, hogy neki nem kell munkabér, — a börtönt el nem kerülheti. *Vagyis a föltételes munkakényszer helyét a szerződés tartamára föltétlen munkakényszer foglalja el.*

A föltétlen munkakényszer azonban nyílt ellentétben áll a cseregazdasági munkaszervezet sajátosságaival. Cseregazdaság: azon munkaszervezet, melyben a munkást csupán saját egyéni szükségletei kényszerítik munkára. S a kapitalisztikus cseregazdaságban, ha van is munkakényszer: ez csak föltételes, melynek a munkás csupán addig veti magát alá, míg saját egyéni szükségleteiben az erre kényszerítő erőt föltalálja. Tehát a modern európai nagygazdaság, midőn a dolgozni nem akaró munkás ellen börtönt alkalmaz kényszerítő eszköz gyanánt: a munka szervezésének oly módjához folyamodik, mely idegen a cseregazdaságtól. Idegen, de épenséggel nem új; a börtön a kalodával és a deressel együtt a régi jobb ágyszervezetben szerepelt, mint azon kényszerítő eszköz, melyet a dolgozni nem akaró munkás ellen alkalmaztak. Ilyenformán a modern európai nagygazdaság munkaszervezetében — kapitalisztikus külső alatt — tisztán föl lehet ismerni a régi jobbágyszervezet elemeit.

A régi jobbágyszervezetre emlékeztet az a *patriarchalisztikus* szellem is, mely a modern európai nagygazdaságot betölti s a munkáltató és a munkás érintkezésének külső formáit kiszabja. A régi jobbágyvilág szelleme ez. A klaszszikus ókorban ismeretlen volt; a rabszolgatartó római a kegyetlen erőszak modorában érintkezett rabszolgájával, kivel úgy bánt, mint valamely állattal, amelynek semmihez sincs joga, még az élethez sem. A rabszolgatartónak és rabszolgájának viszonya egy személy és egy tárgy viszonya volt. Ellenben a jobbágnak megvolt az élethez való joga, voltak ezenfelül egyéb jogai is, s a viszony, mely közötté és földesura között fönnállót, két személy viszonya volt. Igaz, hogy nem két egyenlőjogú személy, hanem két olyan személy viszonya volt, kik közül az egyiknek inkább csak jogai, a másiknak inkább csak kötelességei voltak. De azért a jobbágy nem volt minden jog nélkül, s a földesúr minden kötelesség nél-

kül; a földesúr alkalomadtán gondoskodni tartozott a jobbágyról. A jobbágy úgy viszonylott a földesúrhoz, mint egy kiskorú személy egy teljeskorú személyhez, ki atyai hatalmat gyakorolt fölötte. Noha a jobbágy nem is volt annyira kiszolgáltatva ura kényének, mint a rabszolga: az atyai hatalom mégis kiterjedt annyira, hogy a jobbágnak nem igen voltak magánügyei, — a földesúr majdnem mindenbe beleszólhatott.

E kor szelleme nem halt meg, sőt él és virul a modern európai nagy gazdaságban. A cseléd a gazda háztartásának tagja, aki fölött ez a házi fegyelem jogát gyakorolja. Több európai állam cseléd törvénye a házi fegyelem fönntartása végett testi fenyíték vagy becsületsértő leszidás alkalmazását is megengedi. És nem csupán a cseléd, de bármely mezőgazdasági munkás levett süveggel áll a földesúr előtt; amaz »te«-nek szólítja őt. Nem egy felsőbbrendű lény érintkezik itt egy közönséges, alacsonyrendű halandóval? Nem kell épen Magyarországra gondolnunk; Angliában is csak foghegyről beszélnek a földművelő munkással,¹ pedig ott az ipari munkás t élj és jogú gentleman, s a munkáltatójának még egy köszönéssel sem tartozik. Hiába: a mezőgazdasági munkáltató nem állhat a munkásával olyan viszonyban, mint az ipari. Mit kezdhetne ő munkás-gentlemanekkel, akik gondolkoznak, akik megnézik, mit kaptak, és meggondolják, mit adnak érte? Mikor a mezőgazdaságban oly sok alkalma van a munkásnak, hogy — ellen nem őrizhető módon — lustán és hiányosan dolgozzék, sőt hogy kárt tegyen, ha megboszanthatják. Ha föl akarjuk fogni az ipari és a mezőgazdasági munka lényeges különbségét: képzeljük el a munkások obstrukcióját (amerikázását) valamely belterjesen művelt nagy gazdaságban, kényes állatokkal, növényekkel való dolgozás közben, óriási károkat okozhatnának, valószínű rombolást vihethéneek véghez, s a kártevés hatása csak napok, hetek múlva mutatkoznék!

Mezőgazdasági munkáltatónak olyan emberre van szüksége, akinek cselekedeteit nem a gondolkodás irányítja,

¹ M. J. Landa (London): Die Landflucht in England. Dokumente des Fortschritts. September, 1908. 847. 1.

hanem az örökölt szokás; olyan munkásra, aki hűségesen dolgozik urának, mert magasabbrendű lénynek tekinti és megnyugszik abban a tudatban, hogy neki dolgoznia kell, míg amaz uraskodik, ez lévén a világ sora; saját jogáról pedig fogalma sincs. Ezért domborodik ki a mezőgazdasági munkaviszonyban a munkáltató felsőbbrendűsége és a munkás alsóbbrendűsége; ezért beszél a földesúr oly félvállról a munkással, s amennyiben jóindulatot tanúsít iránta: ezt is bizonyos leereszkedéssel teszi, mint felsőbbrendű lény, aki arra is jogot formál, hogy beleszóljon az alája rendelt, kiskorúságban élő egyén magánügyeibe. Éppen az jellemzi a patriarchális munkáltatót, hogy a munkást nem tekinti egészen állatnak, mint a rabszolgatartó (mert hiszen szükségére van a munkás hűségére) —: embernek tekinti, de kiskorú embernek, akit vezetni kell és pórázon tartani.

Európaszerte azon iparkodnak a nagygazdák, hogy a földműves népet kiskorúságban tartsák; ezért követelnek minél több vallást és minél kevesebb népoktatást.

Az európai nagygazdaság ideológiája a tekintély-elv, mely azt az állítást foglalja magában, hogy bizonyos kiválasztott, a többinél jobb és bölcsőbb egyének szavait követni és parancsait teljesíteni hasznos úgy a parancsot teljesítő egyesre, mint az összességre nézve. Sőt nemcsak hasznos, de épen egyedüli eszköze a boldogulásnak, míg az egyén szabad gondolkodása és cselekvése káros úgy az egyénre magára, mint az összességre nézve. Ez az elv tehát kiskorúaknak és önálló cselekvésre képteleneknek tekinti a társadalom dolgozó tömegeit. Gyakorlati megvalósításában — amint ez másképp nem is lehet — a földesurak szerepelnek azon nemeslelkű és bölcs egyének gyanánt, kik a többinek parancsolni hivatvák. A nagygazdák azon vannak, hogy a tekintély elvét befolyásuk egész körében érvényesítsék; — ahol befolyásuk erős: ott a tekintély elve áthatja az egész politikai és társadalmi berendezkedést és a királyság intézményében csúcsonyúl ki. Semmi esetre sem véletlen, hogy a civilizált államok közül rendszerint azokban találunk monarchikus kormány formát, amelyekben erős a nagybirtok térfoglalása, míg ott, ahol a kisbirtok nyomul előtérbe: köztársaság van és demokrácia.

Amint az előadottakból kitűnik: a modern európai nagygazdaság nem tud kitérni azon nehézségek elől, melyek a mezőgazdasági munka sajátos természetében rejlenek, s a kapitalisztikus munkaszervezet alkalmazása elé tornyosulnak. Mivel a mezőgazdasági termelőfolyamatban a részműveletek időhöz vannak kötve és minden részműveletet el kell végezni a természet kiszabta időben: korlátozni kénytelenek a munkás személyes szabadságát. Az ellenőrzés nehézségei pedig megkövetelik, hogy a munkás egyéni szabadságát a fogyasztás terén is kikezdjék, s egyáltalán kiskorú egyénné degradálják őt. Ezekről a rendszabályokról csak saját osztályuk létének árán mondhatnának le.

A modern európai mezőgazdaság intenzitása elég nagy, s ezzel kapcsolatban a munkás ellenőrzésének nehézségei, mozgásszabadságának hátrányai eléggé kidomborodnak ahhoz, hogy a kapitalisztikus munkaszervezet következetes alkalmazása lehetetlenné váljék. Ámde, amint előző helyen említve volt, extenzív viszonyok között, olyan országokban, ahol aránylag kevés a munkaerő és sok a föld, ahol nagykiterjedésű mezőségek vannak, melyeket csak legeltetéssel, vagy pedig nagyon fölületes, sekély műveléssel lehet kihasználni: ilyen viszonyok között a munkás ellenőrzése is könnyebb és mozgásszabadsága sem fenyegeti — az egyetlen aratástól eltekintve — a munkáltató osztály léte érdekét. Mert hiszen kimaradnak, vagy a minimumra szorítkoznak épen azon munkanemek, amelyeket oly nehéz — eredményük kapcsán — ellenőrizni: kimarad a növények és állatok ápolása, mert az állatok legelőn élnek, a növényekkel pedig alig tesznek egyebet, mint hogy vetik és aratják. A talaj előkészítés munkája is oly fölületes, hogy fölületesebb már nem lehet; tehát az ellenőrzés nem nehéz. Ilyen gazdaságrendszer keretében az úr és a dolgozó viszonya másképpen alakul; kötöttség és patriarchalizmus kisebb szerepet játszik benne, így láthatjuk aztán az Egyesült-Államokban, Kanadában, Ausztráliában, hogy a mezőgazdasági munkás majdnem olyan szabad ember, mint az ipari; viszonya, mely a munkáltatóhoz fűzi, majdnem tisztán tárgyi viszony. A politikai és társadalmi intézményekben is kevesebb a tekintély, több a szabadság, mint európai viszonyok között.

Egyéb okok is közrejátszanak ebben, de a nagygazdaságok szabadabb és a tiszta kapitalisztikus elvtől el nem térő munkaszervezete sem elhanyagolható oka ezen államok szabadabb intézményeinek.

A mezőgazdasági munkaszervezet történelmi fejlődése

Az amerikai és ausztráliai extenzív mezőgazdaság úgy jött létre, hogy magas kultúrájú és anyaországukban intenzív mezőgazdaságot folytató népek vadon területekre költöztek és odavitték a maguk fejlett munkaeszközeit. Ezen fejlett munkaeszközökre támaszkodva, csekély munkával aránylag nagy területet képesek művelni. Egy hektár földön az Újvilág földművese kisebb termést produkál ugyan az európainál, de mivel nagyobb területet munkál meg és arat le: évi munkájával abszolúte mégis nagyobb terméseredményt hoz létre. A művelés agronómiai rendszere fejletlen ugyan, sőt igen gyakran nem egyéb, mint kezdetleges rablógazdaság; — mindamellett a fejlett munkaeszközök nagy termelőképesség és előrehaladott kultúra föltételeit adják meg.

Fejlett munkaeszközöket csak fejlett ipar, fejlett ipart pedig csak fejlett agronómiai rendszerű földművelés teremthet. Az Újvilág földművelése történelmi specialitás, mert fejletlen rendszere dacára fejlett munkaeszközökkel folytatják, amelyeket persze eredetileg Európától, a már magas fejlettségű európai földműveléstől éj ipartól vettek kölcsön.

A földművelés mindenütt az egész világon kezdetleges rablógazdaságból indult ki; egyebet logice föl sem tételezhetünk. De történelmi kezdetén a földműves nem volt abban a szerencsés helyzetben, hogy fejlett munkaeszközöket kérhetett volna kölcsön valahonnét; — a fejlett munkaeszközök szunnyadtak még az emberi agyban, mely hivatva volt arra, hogy évezredek folyamán agronómiai megismeréseket fogadjon be, s ezek nyomán tápszerfölöslegeket és ipart teremtsen. A primitív földművelőnek meg kellett elégednie azokkal a primitív munkaeszközökkel, melyek a földművelés kezdetleges rendszeréből kinőttek. Tehát a földműves évi munkájának eredménye is csekély volt.

Azonban a földművesmunka természetéből folyólag kétségtelen, hogy abban a kezdetleges extenzív mezőgazdaságban, mellyel a történelmi idők megindultak, a munkás ellenőrzése nem lehetett nehezebb, mint a mai kaliforniai búzafarmokban. És ha ez utóbbiakban kapitalisztikus munkaszervezetet látunk, ha azt tapasztaljuk, hogy bennük a munkaerő adásvétel tárgya, s a munkáltatónak a munkással való viszonya tárgyi viszony: valami hasonlót nyilván a történelmi idők kezdetének mezőgazdasági munkaszervezetében is föl kell találnunk.

Aminthogy tényleg föl is találjuk. Elég, ha az antik, görög-római nagybirtokra gondolunk. A római nagybirtokos is vásárolt munkaerővel dolgoztatott, de nem a munkástól vásárolta a munkaerőt, hanem megvásárolta az egész munkást, mint rabszolgát. A római nagygazdát és munkását szintén tárgyi viszony kapcsolta össze, de nem a pénz és a munkaerő viszonya, hanem a pénz és a rabszolga viszonya; a tárgyi viszonyban tehát a munkás maga szerepelt tárgy gyanánt. Amott a munkás szabad személy, jogalany; emitt minden szabadságot és jogot nélkülöző tárgy. Az amerikai búzafarm és az antik nagybirtok munkaviszonyának e szörnyű nagy különbsége megfelel annak a nagy különbségnek, mely a géppel dolgozó amerikai földművesmunkás s az antik földműves-rabszolga munkájának termelőképessége között észlelhető. Ami azonban közös vonása a két munkaviszonynak, a tárgyiság: ezt a kétféle mezőgazdasági rendszer közösen mutatkozó agronómiai fejletlenségére, extenzitására kell visszavezetnünk.

Nem kevésbbé, mint a bérmunkát: a rabszolgamunkát is csak ott lehet alkalmazni, ahol könnyű a munka hatásának ellenőrzése. A rabszolga: tárgy, melyet bizonyos termelő hatás kedvéért a termőföldre helyeznek. A termelő hatást fenyegetéssel kényszerítik ki a rabszolgából; korbácsot, börtönt, halált helyeznek számára kilátásba azon esetre, ha nem dolgoznék. Természetesen: a fenyegetés csak úgy lehet állandóan hatásos, ha a munkást tényleg megbüntetik, ha nem dolgozott, ellenben bántatlanul hagyják, ha dolgozott. Tehát a rabszolgát ellenőrizni kell, nem kevésbbé, mint a bérmun-

kást. Ha a rabszolga azt veszi észre, hogy őt nem büntetik meg, amikor éppen nem dolgozott, vagy pedig hogy akkor is megbüntetik, ha dolgozott, szóval, hogy nem tudják őt kellőképpen ellenőrizni: akkor nem igen fogja magát erőltetni. De nincs is rá oka. Szerezni nem szerezhethet semmit. Képtelenség, hogy tulajdonjoga legyen valakinek, kinek az élethez való joga sincs biztosítva. Föltéve, hogy a rabszolga szerezne is valamit a maga számára: ura, ki őt tetszése szerint bármikor megölheti, halálos fenyegetéssel kényszerítheti őt a szerzett tárgy átadására. Viszont azíránt sem kell aggódnia a rabszolgának, hogy éhen pusztul, ha nem dolgozik; — ura eltartja őt. Ez utóbbi nem mondhatja a rabszolgának: ha nem dolgozol, elbocsátlak, mert hiszen a rabszolga az elbocsátást örömmel fogadná. Éhen sem engedi veszni az ura, mert a rabszolgának értéke van, s értékét éppen urának az a joga hozza magával, hogy azt tehet vele, amit akar, hogy tetszése szerint dolgoztathatja és megölheti, ha nem dolgozik. Csak egy álláspontja lehet a rabszolgatartónak: halálos fenyegetéssel annyi munka teljesítésére kényszeríteni a rabszolgát, amennyire csak lehet. Természetes azonban, hogy kikényszeríteni olyan munkát, amelynek hatását nem lehet megállapítani, igen bajos, sőt huzamos ideig nem is lehetséges.

Azonban egy oly társadalomban, melynek mezőgazdasága rendkívül extenzív, s a földművesmunka jósága nagyobbára könnyen ellenőrizhető: a rabszolgamunkát könnyen lehet termelésre alkalmazni. Ilyen társadalomban rabszolgák urának lenni nagyon kényelmes dolog, mert a rabszolga ott, ahol munkába állítják, minden bizonnyal termel is, mivel pedig több jószágot termel, mint amennyi saját eltartásához kell: a rabszolgatartó munka nélkül jut bizonyos fölösleghez. Emellett a rabszolga rendkívül mobilis: semmije sincs, csak teste-lelke; vagyona, joga nincs; munkája helyéhez semmi sem köti; bármely percben ki lehet őt vonni a munkából, tíz mérfölddel odébb szállítani és ott újra munkába állítani.

Ha valaki a rabszolgát árúvá akarja alakítani és csereforgalomba hozni: ennek semmi akadályja. A rabszolga: szállítható tárgy, oda lehet vinni, ahol rabszolgákra szük-

ség van; — mivel pedig a rabszolgával jószágokat lehet termeltetni és pedig többet, mint amennyit eltartása igényel: olyasvalaki, akinek módjában áll, hogy rabszolgákat termelésre alkalmazzon, szívesen fogadja a kínált rabszolgát és szívesen ad érte cserébe kész munkatermékeket, remélvén, hogy ezeket a rabszolga munkája többszörösen meg fogja termelni az ő számára. A rabszolgát ki lehet cserélni saját munkája termékeivel, csakúgy, mint egyik munkaterméket a másikkal.

E körülménynél fogva ott, ahol a termelés rabszolgamunkával folyik, könnyen lehetséges, hogy egymástól független rabszolgatartók csereviszonyba lépjenek egymással, egymást kölcsönösen magántulajdonosoknak ismervén el. Az egyes rabszolgatartók között való csereforgalom nagy területekre terjedhet széjjel; a rabszolgatartó gazdaságok ezrei, százezerei — rabszolgákat és ezek munkatermékeit cserélvén ki egymással — egyetlen gazdaságszervezetté kapcsolódhatnak össze.

Ilyenek voltak az antik társadalmak; talapzatuk rabszolgatartó gazdaságokból állott, melyeket csereviszony kapcsolt össze egymással. Az antik társadalmak gazdaságszervezetét nem lehet cseregazdaságnak nevezni, mert benne a dolgozót nem saját egyéni szükségletei kényszerítették munkára, hanem külső erőszak. Hiányzott belőle a cseregazdaság egyik lét oka: a dolgozó egyén szabadsága. Hogy a csereforgalom az antik társadalmak életfolyamatában mégis szerepet játszott: ennek okát csupán a termelés nagyszabású területi differenciáltságában kereshetjük. Oly nagy területen, amekkorát az antik társadalom elfoglalt, nem lehetett volna a dolgozók milliói fölött egységes uralgot gyakorolni, tehát az uralom egymástól független rabszolgatulajdonosok ezrei között oszlott meg. De lehetetlen lett volna egyszerre mind a termelés egységes, tervszerű vezetése is; a tervszerű vezetés tehát nem terjedhetett túl kisebb egységek határainál, melyek aztán csere útján közlekedtek egymással.

A csereforgalom rendezett viszonyokat követel: a cserélők békés közlekedésének biztonságát, kölcsönös szabadságuk biztosítását, tehát szervezett közbiztonsági szol-

gálatot, jogszolgáltatást, s ezek ellenőrzésére politikai szabadságot. Tényleg valamennyit megtaláljuk az antik társadalomban, s addig, míg hanyatlásuk be nem állott: az egyéni és közszabadságoknak meglehetősen nagy kiterjedését látjuk bennük. Természetes azonban, hogy a rabszolgák, kik tulajdont nem szerezhettek és a csereforgalomban — mint cserélő alanyok — részt nem vettek: a politikai jogokból is ki voltak zárva. A rabszolgatartók között minőleges széjjelosztás és jog; az egyes rabszolgatartó gazdaságokon belül mennyileges széjjelosztás és jogtalanság.

Különben a csereforgalom egyáltalán nem játszott oly nagy szerepet, hogy a mai áruforgalomhoz lehetne hasonlítani. A gazdaságegységek főképp saját belső fogyasztásuk számára termeltek, nem pedig a piac számára, s amit piacra vittek: inkább csak némely fajtájú terméküknek a belső fogyasztáson túlmenő fölöslege volt. Volt ugyan piac számára való termelés is: de ez leginkább csak a gabonára szorítkozott. A római birodalom gazdasági életében csupán két kereskedelmi ág játszott számbamenő szerepet: a rabszolga- és a gabonakereskedés. A gabona legfőbb vásárlója — egy csekély szabad iparosrétegtől eltekintve — az állam volt. Az államnak azért volt gabonára szüksége, mert ő tartotta el a szabad proletariátust, melyből a légiók zöme kikerült, továbbá magukat a légiókat is. A légiók — végső eredményben — új földek és új rabszolgák szerzésére szolgáltak; ezeket ismét a rabszolgatartó osztály vásárolta. Bizonyos értelemben az antik állam a rabszolgatartók közös vállalata volt.

Az antik mezőgazdasági munkaszervezetben hiába keresük a tekintély-elvet. A rabszolgának nem igen prédikálták, hogy szeresse és híven szolgálja urát; nem igen mondták neki, hogy önmagának használ, ha ura parancsait teljesíti. Egyszerűen agyonverték, ha nem engedelmeskedett. Minden tekintély-elvet fölöslegessé tett a nyílt erőszak. Mivel a rabszolgatartóknak saját gazdaságukban nem volt szükségük a tekintély-elvre: a közéletben sem kellett alkalmazniok. De míg benn a rabszolgatartó gazdaságban a tekintély-elv hiánya nyílt erőszakot fedezett: a közéletben, hol a

rabszolgatartók érintkeztek egymással, úgy jelentkezett, mint köztársasági szabadság. Később, midőn a köztársasági államforma megbukott, s az állam élére monarcha került: a tekintély-elv hiánya a közéletben is a nyílt erőszak uralmában mutatkozott.

A trónus talapzatát nem vallás, jog és hagyomány alkotta, hanem meztelen erőszak; — az uralkodó nem volt Isten kegyelméből való, de cselekvését nem is korlátozta semmiféle vallási vagy világi törvény és hagyomány. A rabszolgatartók maguk az uralkodó rabszolgái voltak. Hogy azokká váltak, hogy a köztársaságban élvezett szabadságukat elvesztették: ennek szintén megvolt a maga oka. Az antik társadalom életfolyamatának szükségszerűen el kellett vezetni egy olyan pontra, melyen a hadsereg vált a társadalom leghatalmasabb tényezőjévé, amely előtt minden másnak le kellett omlania. S a császár, ki a hadsereg élén állott: korlátlan úrrá vált a társadalom egésze fölött, úr és rabszolga fölött egyaránt.

A militarizmusnak ez a mindenben túlnövekedő hatalma tisztán gazdasági okokból eredt. Az antik társadalom fejlődésének bizonyos pontján szükségszerűen elkövetkezett egy olyan állapot, melyben a hadsereg vált a társadalom legfőbb kenyérkeresőjévé. A honi föld kimerült, termése megapadt: a társadalom élelmezése a hadsereg katonai sikereitől vált függővé. Ha sikerült új, termékeny földeket elfoglalni, s azokat új rabszolgatömegekkel benépesíteni: akkor sikerült egy időre biztosítani a társadalom élelmezését; az új földek gazdagabb termése kipótolta azt a hiányt, melyet a honi talaj kimerülése okozott. Természetes azonban, hogy egy társadalom, melynek megélhetése hadseregétől függ: az utóbbinak teljesen hatalmába kerül.

A talaj kimerülése szükségszerű volt azon egyszerű körülménynél fogva, hogy a rabszolgamunka — már előbb kifejtett okokból — nem alkalmas egyébre, mint extenzív rablógazdálkodásra. Mivel az antik mezőgazdasági munkaszervezet — és vele az antik társadalom egész rendje — rabszolgamunkán nyugodott: magában hordozta saját gyors kimúlásának csiráját. Élete csak addig tarthatott, ameddig a talaj ereje.

A rabszolgamunkát alkalmazó földművelés csak mérsékelt továbbfejlődésre képes; azon túl hamar el kell jutnia egy pontra, melyen az az alternatíva tárul eléje: vagy lemondani a továbbfejlődésről és elviselni a talaj kimerülés következményeit, vagy fölcserélni a rabszolgamunkát egyéb munkaszervezettel. Az ókori társadalmak legtöbbszörében nem volt annyi erő, hogy mezőgazdaságának munkaszervezetét, s ezzel saját rendjét át tudta volna alakítani. Az ilyen társadalmak teljesen elpusztultak; haláluk oka: talaj kimerülés. Az asszír-babilon, a zsidó-feníciai kultúra területei ma pusztaságok; Közép-Ázsia sivatagjait ismeretlen városok romjai borítják. Kis-Ázsia gyér népességű pusztaság. Perzsia szintén. A hellének sem voltak arra képesek, hogy társadalmuk forradalmát végrehajtsák. Művészetük termékein, melyek ránk maradtak, valami nagy befejezettség ömlik el; meglátszik rajtuk, hogy olyan kultúra teremtette őket, mely a tetőpontra jutott el és többre már nem volt képes, mint amit alkotott. A görögök mindent létrehoztak, amit a rendelkezésükre álló eszközökkel létrehozhattak; kultúrájuk a maga nemében befejezett és tökéletes volt. De nem maradhatott fenn, mert olyan mezőgazdasági munkaszervezeten nyugodott, mely nem ért össze a talaj erejének fönntartásával. El kellett pusztulnia nyomorultan, kisszerű küzdelmekben. Nagy Sándor hadjárata volt a görögség egyetlen nagyszabású kísérlete, hogy kultúrájának életét meghosszabbítsa. De nem járhatott sikerrel, mert napkelet felé irányult, régi kultúrák tűzhelyei felé, s ahelyett, hogy dúsan termő szűzföldeket tárt volna föl: elaggott népek kiaszott földjei közé, homokba futott.

Annál nagyobb szabású és eredményesebb volt a rómaiak küzdelme, amelyet új földekért folytattak. A római nép nagysága a saját társadalmának fönntartásáért folytatott küzdelem nagyszerűségében áll. Évszázadok során át képes volt arra, hogy azt az élelmezési válságot, mely Itália földjeinek kimerüléséből eredt, folyton elodázza. Újabb és újabb termékeny területeket hódított, kolonizálta és ezzel bekapcsolta élelmi körébe. Természetes, hogy ez a rendszer is csak addig élhetett, amíg voltak meg nem hódított, de telepedésre alkalmas területek. De ezek is elfogytak idővel;

a római birodalom határát nem lehetett tovább terjeszteni, csak ameddig a természeti lehetőségek engedték. Északon a fagyos tél, keleten és délen a sivatag, nyugaton az óceán állottá el a légiók útját. Mikor aztán lassacskán minden, a társadalom rendelkezésére álló föld eljutott a kimerültség állapotába: az élelmezési válság kiéleződött és be kellett telnie Róma végzetének is.

De egy olyan óriási földdarabon szétterülő társadalom, amilyen a római birodalom társadalma volt, nem tűnhetett el nyomtalanul. Egy ilyen sok milliót számláló és differenciált nép különböző tömegei között olyanoknak is kellett akadniok, melyek a mezőgazdasági termelés továbbfejlesztésének követelményét: a mezőgazdasági munkaszervezet és a társadalmi rend átalakítását fölkarolták és diadalra vitték. A római társadalomban volt annyi erő, hogy saját rendjét megváltoztatva, lehetővé tegye egy új, magasabb agronómiai rendszer alkalmazását, mely megszüntette a talaj kimerülését. S ezért a római birodalom összeomlása nem volt egyszersmind a római társadalom elpusztulása; — csak a társadalom rendje omlott össze s a velejáró politikai szervezet, de a népmilliók, melyeket a római birodalom egyesített, nagyobbára ma is élnek azon kultúrával együtt, mely szerves folytatása a római kultúrának.

A római birodalom összeomlása nem volt egyéb, mint egy nagy társadalmi forradalom. Mikor az omlás pora elszállt: új szervezetű társadalom állott a régi helyén.

Mint minden társadalmi forradalom: úgy ez is egyaránt lejátszódott gazdasági és szellemi téren. Úgy a gazdasági, mint a szellemi forradalom föllépett már a római birodalomban s itt nagyjából végbe is ment, a birodalom fölbomlásával párhuzamosan.

A gazdasági élet talapzata, a mezőgazdasági munkaszervezet átalakult. Az antik nagybirtok egyszersmind nagyüzem volt; a rabszolgák csoportosan majorokban laktak és felügyelők vezetése alatt művelték a földet. Az átalakulás abban állott, hogy a nagybirtok egy részét széjjeldarabolták apró telkekre és minden rabszolga egy ilyen telket kapott, hogy azt kisüzemben, önállóan művelje meg. Egyszersmind jogot nyert telke termésének egy meg-

határozott arányrészére, melyet nem vettek el tőle, sőt magára a telekre is, melyet szintén nem lehetett tőle elvenni, amíg kötelezettségeit teljesítette. A telekhez fűződő kötelezettség a termés egy meghatározott arányrészének beszállításából állott, valamint az év meghatározott számú napjain közvetlen munka — robot — teljesítéséből az uraság földjein vagy majorjában. Mert nem az egész nagybirtokot osztották föl jobbágy telkekre, hanem csak egy részét; a másik, kisebb rész megmaradt mint majorsági terület saját kezelésben, nagyüzem alakjában, robotoló jobbágyok által művelve.

Az új szervezet előnye a régivel szemben abban állott, hogy a munkást a munkában érdekeltté tette. Most már a munkás saját egyéni munkájával volt kénytelen kielégíteni az ő egyéni szükségleteit. Telke terméséből e célra meghatározott arány részt kapván, ha többet dolgozott, a nagyobb munka nagyobb eredményéből ő is részesült. Mivel így a munkásnak a termelésben való érdekelttsége biztosítva volt, most már lehetségessé vált a mezőgazdaság intenzívebbé tétele, s azon munkanemek szaporítása, melyekben a munkást kevésbé lehet ellenőrizni.

A robotmunkával művelt majorsági terület terméséből a termelő munkás semmit sem kapott. Itt tehát nem volt biztosítva a munkás érdeklődése. Sokat javított azonban itt is a helyzeten, hogy az új szervezet lényegesen átalakította a nagybirtokos s a munkás egymáshoz való viszonyát.

Midőn a birtokos jogot adott a munkásnak a termés egy részére, ezzel egyszersmind elismerte, hogy a munkás nem tárgy, hanem személy. Joga csak személynek lehet; tárgynak, állatnak nincs joga. Mivel a munkásnak a termés egy részére joga volt, egyszersmind joga volt arra is, hogy ezt tetszése szerint használja föl, hogy annak egy kisebb részét esetleg félrerakja, s így — persze korlátok között — magántulajdont szerezzen. A rendelkezésnek ezt a szabadságát különben az a körülmény is megkövetelte, hogy a jobbágy az ő kisüzemének önálló vezetője volt. Vele járt ez az új rendszerrel; bizonyos csekély jogok biztosítása nélkül a munkás rabszolga maradt volna és a termelésben való érdekelttsége nem ébredt volna föl.

Tehát a munkás személyé lett, s így állott szemben a birtokossal. Szolgáltatásai egy személy szolgáltatásai voltak egy másik személy részére. De egyszersmind egyoldalúak voltak ezek a szolgáltatások. A jobbágy részt adott a földesúrnak a termésből és robotmunkát szolgáltatott neki, nem valami ellenszolgáltatás fejében, hanem azért, mert az illető az ő földesura volt. Viszont a földesúr alkalomadtán megvédelmezte a jobbágyot vagy segítette, ha ínségbe jutott, azért, mert az illető az ő jobbágya volt. Viszonyuk nem egy személy és egy tárgy egymáshoz való viszonya — mint a rabszolgaviszony — nem is két kicserélt tárgy viszonya, mint a bérmunkaviszony, hanem ellenkezőleg, tiszta személyi viszony, két személy viszonya, kik egymással összetartoztak, mint két családtag; egyikük a másiknak tekintélye alatt állván, mint az engedelmes fiú az atya tekintélye alatt. Patriarchalisztikus személyi viszony. Az egyik félnek ugyan túlnyomóan jogai, a másiknak túlnyomóan kötelességei voltak. De a kizsákmányolás már kevésbé lépett föl nyílt és brutális erőszak alakjában; inkább hagyományoszerű korlátok között, a hit és szeretet jelszavával ment végbe.

A tárgyi viszony fölbontható; a rabszolgát el lehet adni, a bérmunkást el lehet bocsátani. Ellenben a jobbágyot jogszerűen nem lehet telkéről elkergetni. A jobbágy viszony maradandó, örökletes jellegű; a jobbágy nem szabadulhat földesurától, de viszont nincs kizárva boldogulása, ha urának kedvében jár. Ebből folyólag a jobbágyi robotmunka is többet ér, mint a rabszolgamunka.

A földművesnek és urának patriarchalisztikus személyi viszonya egészen más gondolkodásirányokat követelt, mint a régi rabszolgaviszony. Tényleg, azon időtájt, mikor a római nagybirtokon az új szervezet első csirái megjelentek: egyszersmind nagyszabású szellemi forradalom, a gondolkodásnak és érzésnek gyökeres átalakulása ment végbe az antik társadalom kebelében. A talaj kimerülésének társadalmi hatásai váltották ki ezt az új irányt: a túltengő katonai, császári hatalom, s a megélhetés lehetőségeinek összeszorulása. Gazdagok és szegények körében egyaránt kíméletlen, s az alávalóság minden eszközével vívott küzdelem folyt a hatalom kegyéért és mindenért, ami a kényelmet vagy meg-

élhetést biztosíthatta. Úgy látszott, hogy a társadalom visszafejlődése, melyet a növekvő tápszerhiány okozott, csak teljes amoralizmussal, a bellum omnium contra omnes-szel érhet véget. A tények logikájának ide kellett vezetnie.

A szörnyű hanyatlás láttára a társadalom jobbjai és értelmesebbjei érezni kezdték a viszonyok tarthatatlanságát és fölismerték, hogy csak a társadalmi rend reformja nyújthat menekülést a pusztulás elől. Az uralkodó osztály körében, mely a császárral szemben szintén jogtalan és bizonytalan helyzetben volt, erőtlenül bár, de felszínre jutott a reform után való vágyódás, s a filozófusok írásaiban jutott kifejezésre, kik azt hangoztatták, hogy a rabszolga is ember és ember gyanánt kellene bánni vele. A másik, hatalmas és győzedelmes áramlat az elnyomottak köréből indult ki, akik az új rendtől tarthatatlan helyzetük javulását remélhették. Ez az áramlat a kereszténység volt.

A kereszténység, mely a rabszolgát fölvette a személyek, tehát a joggal fölruházható lények sorába, magán viseli a rabszolgaság intézménye ellen való oppozíció bélyegét, így is fogták föl a hatalmon levők, üldöztetésének oka főleg ebben rejlik. De téves az a fölfogás, hogy a kereszténység szabadságmozgalom lett volna abban az értelemben, hogy minden osztályuralom kiküszöbölésére törekedett. Sőt inkább egészen világosan és félre nem érthetően látszik az őskeresztény tanításból, hogy az a társadalomszervezet, amely felé gravitált, a jobbágyszervezet volt.¹ Kezdetől fogva nem egyéb a kereszténység, mint a jobbágyszervezet ideológiája, s erre a célra másfél évezreden át tényleg kitűnően alkalmas volt.

Lehet, hogy a jobbágy szervezetre való törekvés az őskereszténységben nem volt teljesen tudatos, sőt kezdetben minden bizonnyal egészen öntudatlan volt. A kereszténység megalapítói egyszerű emberek voltak, kik becsületes

¹ Megfontolásra méltó körülmény, hogy a zsidó vallás is a zsidó társadalom hanyatlásának idején keletkezett. Mózes ötödik könyvét az első jeruzsálemi templomban, nem sok idővel a templom pusztulása előtt »találta« egy élelmes pap. Ebben a könyvben több utasítás van a talaj ugar gyanánt való pihentetésére és a rabszolgákkal való emberséges bánásmódra vonatkozólag.

oppozíciót fejtettek ki a fönnálló rend ellen. Látták, hogy minden rossz, ami van, tehát az ellenkezőjét tanították mindennek, amit láttak. Sok tekintetben a jobbágy szervezet ellentéte volt a rabszolgaszervezetnek, tehát az utóbbinak tagadásából az előbbinek kellett megszületnie. Az osztályuralom reális tagadására és megszüntetésére azonban nem is gondolhattak az őskeresztények; a hatalmak, melyek ezt akadályozták, túlságosan erőseknek látszottak, ezt már — az adott viszonyok között — legfeljebb csodától várhatták volna. Tehát idevonatkozó reménységüket a túlvilágba vetették. Midőn így kialakították és elterjesztették a jobbágyszervezet ideológiáját, jóra való forradalmi munkát végeztek és az emberiséget előbbrevitték egy nagy lépéssel.

A keresztények hirdették ugyan az általános fölszabadsulást, de nem a reális valóságba, hanem a lelkekbe helyezték ezt. Hirdették ugyan az emberek egyenlőségét, de csak Istenben való egyenlőségét. Ami gyakorlatilag kétségtelenül jelent annyit, hogy minden ember személy, tehát jogokkal lehet őt fölruházni, de korántsem jelenti azt, hogy minden ember egyenlő jogokat nyerjen. Sőt azt mondták, hogy a földi javak — s így a rájuk vonatkozó jogok is — hívságosak és a lelket rontják, tehát lényegtelen, kinek mennyi jut belőlük.

Az Őskeresztények — gyakorlati vonatkozásokban — sohasem mondták, hogy ők a rabszolgákat szabad emberekké akarják tenni. Csupán azt, hogy a szigorúság kapcsolatát a szeretet kapcsolatával akarják helyettesíteni. Sőt nyíltan megmondták, hogy a kereszténység célja: jó rabszolgákat nevelni a rossz rabszolgákból.

És hirdették mindenekfölött a tekintély elvét. Erénynek nyilvánították az alázatot és engedelmességet, kötelességgé tették a föltétlen hitet. Az egyház előjáróinak szavában való kételkedés szerintük romlásba és kárhozatba visz. A szabad gondolkodást kipusztították.

Oppenheimer azt állítja, hogy a kereszténység, az emberek egyenlőségét hirdetvén, voltaképen a csere jog ideológiája volna,¹ mivelhogy a csere a felek kölcsönös szabadságát

¹ Grossgrundeigentum und soziale Frage. 263. 1.

és jogegyenlőségét tételezi föl. Ezt az állítást csak bizonyos távoli vonatkozásokban és még így is csak fönntartásokkal lehet elfogadni. Még soha úgy csúffá nem tették a csere elvét és az emberi egyenlőséget, amint ez a kereszténységben történik. A keresztény tanítás türelemre inti az elnyomottakat, mert a másvilágon örök boldogság vár azokra, kik a földön szenvednek. Azt mondja: bocsássunk meg azoknak, kik ellenünk vétettek és utal az isteni igazságszolgáltatásra, mely okvetlenül hatályba lép, ha előbb nem, hát a másvilágon, vagy az ítélet napján. Itt találja majd meg a hívő azt a nagy Clearing House-t, ahol mindennemű földi tartozások és követelések végső elszámolásra kerülnek. Szóval az ellenszolgáltatást elvben elfogadja ugyan, de egy ködös álmovilágba helyezi. Úgy csinál, mint az adós, ki elvben hajlandó ugyan fizetni, de prolongálja tartozását az ítéletnapig. Gyakorlatban az ilyen adós nem a kétoldalú, hanem az egyoldalú szolgáltatás elvét vallja; hasonlóképen a kereszténység is.

Ami a kereszténységben az emberi egyenlőségre vonatkozik, emberileg elérhetetlen messzeségbe irányul. Közvetlen, gyakorlati vonatkozásaiban a kereszténység arisztokratikus, csereellenes ideológia.

Ez a csereellenesség is arra vall, hogy a kereszténység a jobbágyszervezet ideológiája. A rabszolganak urához való viszonya cseréből eredt, a rabszolga tárgy volt és mint ilyent csereberélték. A jobbágy azonban személy volt, ő maga rendszerint nem alkotta csere tárgyát, a tárgyak pedig, melyek urához való viszonyában szerepeltek, nem csere, hanem egyoldalú szolgáltatás útján kerültek a másik félhez. Társadalomban, melynek mezőgazdasági munkaszervezete minden csere kizárásával keletkezett és funkcionált, a csere egyáltalán nem játszhatott lényeges szerepet.

Tényleg, a jobbágyszervezet kifejlődésével egyszersmind lényegesen kisebb lett az a szerep, amelyet a csere a társadalom életében játszott. Ennek a változásnak főleg az az oka, hogy a munkaerő, mely előbb — mint rabszolga — rendkívül mozgékony volt, most megrögződött, mozdulatlanná vált. A rabszolganak semmije sem volt, ami őt helyhez kötötte volna, a jobbágynek volt gazdasági fölszerelése,

voltak meliorációi, melyeket a földben elhelyezett és ezenfelül esetleg még egyéb, nehezen szállítható tulajdona. Helyéből elmozdítani és eladni őt annyi lett volna, mint munkájával szerzett tulajdonától megfosztani; föltéve, hogy ezt a földesúr bármikor megtehetette volna, elmúlt volna a jobbágy-nak a munkában való érdekeltsége. Ilyen körülmények között a földesúrnak inkább az állott érdekében, hogy a jobbágyot helyhez kösse; a kötött jobbágy tudta, hogy csak úgy boldogulhat, ha dolgozik és urának kedvét keresi ott, ahol van, mert az uraság hatalma elől ki nem térhet, hacsak szökéssel nem. Jobbágyot nem is lehetett szerezni máskép, mint földdel együtt.

Piac számára való termeléshez elkerülhet len kellék, hogy a munkaerő mobilis legyen. A piacon anarchikus fogyasztás találkozik anarchikus termeléssel. Az egyes termelő nem képes az összesség fogyasztását szabályozni, hanem ő kénytelen alkalmazkodni a fogyasztó összesség szükségleteihez. Ezek pedig változásoknak vannak alávetve. A termelésnek hol itt, hol amott ki kell tágulnia, vagy összébb kell húzódnia, a fogyasztók szükségleteinek változó aránya szerint. A munkaerőnek hol ide, hol amoda kell áramlania. Világos, hogy kötetlen fogyasztás számára nem lehet termelni kötött munkaerővel, hacsak nagy zavarok árán nem. A munkaerő megkötése tehát magával hozza a fogyasztás megkötését, s a termelés tervszerű irányítását. Nagy területen — különösen kezdetleges viszonyok között — mind a kettő nehézségekbe ütközik. Csak kisebb területen lehet végrehajtani, így is történt; — a jobbágygazdálkodás elterjedésével meglazult a csere kapcsolata, mely az egyes nagybirtokokat egymással és a városi piaccal öszefűzte. Úgy-szólva minden nagybirtok különálló gazdasági egység lett; nagyjából mindent maga termelt, amire szüksége volt és termékeinek csupán egy csekély részét cserélte ki. Míg a régi római társadalom egyetlen nagy, a csere szálaival meglehetősen összefont gazdasági egység volt: a hűbéri társadalom, mely az antikból kifejlődött, ezer és ezer apró, különálló gazdasági egységre oszlott. Területek, melyeknek gazdasági élete régebben egybekapcsolódott, most elszigetelődtek egymástól. Utak, melyek az antik világban országo-

kát, vidékeket összekötöttek, most elpusztultak; vizek, melyeken előzőleg kereskedelmi hajórajok jártak, most elnéptelenedtek. A csere alárendelt szerepet játszott a társadalom életében; a csere forgalom visszafejlődött. Vele együtt visszafejlődött a viszonyok rendezettsége, az egyének szabadságának és magántulajdonának tisztelete, a közbiztonság és a jogszolgáltatás. Mivel a nagybirtokosok nem sok jószágot cseréltek egymással, nem igen merült föl annak szüksége, hogy vitás ügyeiket a békés csere viszony fönntartása érdekében egy jogszolgáltató közhatóság elé vigyék. Elintézték ők maguk, fegyverrel. Az antik köztársaságok politikai szabadságának helyébe ököljog lépett. A nagybirtokosok egymáshoz való viszonya katonai viszony volt: a harc vagy a szövetség viszonya. Az utóbbi nem az egyenlőség, hanem a tekintély-elv, az alá „és fölérendeltség alapján jött létre, mint hűbérvizony.

Ha a látszat után indulnánk, akkor a nagy politikai széjjeldaraboltság, s a viszonyok belőle folyó rendezetlensége, kapcsolatban a katonai erőszak előtérbe nyomulásával, annak a nem ritkán hallott véleménynek ismétlésére ösztönözne bennünket, hogy a társadalom az antik államrend pusztulásával barbárságba sülyedt vissza. Holott tényleg nem ez történt. Visszafejlődés — szemben az antik világgal — mutatkozik ugyan a hűbéri társadalomban, de csupán politikai és szellemi téren, s a viszonyok rendezetlenségében, az egyház uralmában, a tudomány és művészet hanyatlásában jut kifejezésre, aminek okaival már előzőleg tisztába jöttünk. Mégis a cserével, a piac számára való termeléssel kisebb mértékben élő középkori társadalom gazdasági kultúrája fejlettebb volt, mint az antik társadalomé. A termelés technikája fejlettebb, a földművelés termelőképessége nagyobb, a dolgozó osztályok helyzete jobb és kevésbé bizonytalan, mint az antik korban. Ez a dologban a lényeges, s ezzel szemben eltörpül jelentőség dolgában a politikai és szellemi felépítménynek az a visszafejlődése, mely a mezőgazdasági munkaszervezet szükségleteiben leli magyarázatát.

Azt nem lehet tagadni, hogy a kereszténységben van valami sejtelmes híradás az emberi egyenlőségről; ez az ideál nem hiányzik belőle, habár megalapítói előtt ködön át, elérhetetlen túlvilági messzeségben jelent meg. De ebben a vágyódásban a kereszténység szintén nem tagadja meg azt a reális munkaszervezetet, amelynek sajátosságait visszatükrözi és idealizálja: a jobbágyszervezetet. Habár ez a szervezet maga távol is áll az emberi egyenlőségtől, mégis megvan benne az emberi egyenlőség csirája, azokban a csekély jogokban, melyeket a jobbágy élvez. Azok a parányi jogok, melyeket az első kitelepített rabszolgák kaptak, azt a nagy elvet foglalták magukban, hogy a munkás személy, tehát jogai lehetnek. Elvben meg volt nekik adva a jog és ezzel ki volt küszöbölve a munkaszervezetből az emberi egyenlőség elvi akadálya. Az egyenlőség most már csak a jogok mértékének kérdése, elvi akadálya nincs már annak, hogy az a csekély jog, mely a jobbágnak jutott, fokozatosan ki ne terjesztődjék egészen az emberi egyenlőség határáig.

A rabszolga nem szerezhette magátulajdont; — semmi joga nem lévén, tulajdonjoga sem lehetett. Akinek azonban joga lehet, magátulajdona is lehet. Az a parányi jog, melyet a jobbágy kapott, egy parányi magátulajdont rejtett magában. A munkás magátulajdonossá vált és mint ilyen cserélhetett. Kezdetben a kitelepített rabszolga jogai csak a földbirtokos által önkéntesen, föltételesen adott jogok voltak, de idővel megszilárdultak. S ettől kezdve csak a munkás magátulajdonának mennyileges növekedésétől vált függővé, milyen mértékben közelítse meg a társadalom szervezete az egyszerű cseregazdasági munkaszervezetet, amelyben minden magátulajdon a munkásoké. Bizonyos kedvező termelőföltételek között, egyfelől a jobbágy jogainak és munkája termékéből való részesedésének fokozatos kiterjedésével, másfelől a birtokos jövedelmének és az osztályuralomnak fokozatos összezsugorodásával, a jobbágyszervezetből megszakítás nélkül kifejlődhetett volna a tiszta cseregazdasági munkaszervezet, mely nem ismer osztályuralmat és munkátlan jövedelmet. Igaz, hogy történelmileg a termelőföltételek alakulása csak egyszer és akkor is csak átmenetileg vett ily kedvező irányzatot. (A XI—XIV. században.)

Míg a rabszolgaszervezet az agrártechnika fejlődésének bizonyos pontján okvetlenül ellentétbe jut a továbbfejlődés követelményeivel: a jobbágyszervezetre nézve már nem kell ennek föltétlenül bekövetkeznie.

A mezőgazdaság fejlődése haladó intenzitásban jut kifejezésre. Haladó intenzitással együtt nő az adott földdarabra fordított eleven munka mennyisége és nehezebbé válik a munkás ellenőrzése. Egyszersmind növekszik — az egy munkásra eső termés eredménnyel együtt, de ennél kisebb mértékben — az állandó fölszerelés azon mennyisége is, melyre egy munkásnak szüksége van.

A jobbágyszervezetben a termelő fölszerelés, melyet a jobbágy telek művelése megkíván, a jobbágy tulajdonát alkotja, ki jövedelmének egy részét a fölszerelés beszerzésére és utána pótlására fordítja. Tehát a haladó intenzitás követelményeinek csak úgy tud megfelelni, a fokozatosan nagyobb és nagyobb termelő fölszerelést csak úgy tudja beszerezni és fönntartani, ha a mezőgazdasági technika haladásával egyidejűleg az ő jövedelme is emelkedik.

A termelőföltételek kedvező alakulásával előállhat az a helyzet, hogy a munka eredményének a technika haladásával beálló növekedése nem a földesúr, hanem a jobbágy javára esik. Úgy, hogy a munka termékéből a jobbágy mindegyre nagyobb, a földesúr mindegyre kisebb arány részt kap. Ilyen körülmények között az alkalmazott technika haladásával egyenes arányban növekszik a jobbágnak a munkában való érdekeltsége, s egyszersmind az a képessége is, hogy a tökéletesedő termelő fölszerelést sajátjából kiegészítse és nagyobbítsa.

De ilyen körülmények között — amint már előbb említve volt — a jobbágyszervezet lassanként megszűnik jobbágyszervezet lenni és át fejlődik tiszta cseregazdasági munkaszervezetté, amely független és önálló termelők szerveződése, minden munkátlan jövedelem kizárásával. Szóval a jobbágyszervezet csupán azon esetben felelhet meg az agrártechnikai haladás követelményeinek, ha a társadalmi gazdaság azon belső erői, melyek a jövedelem eloszlását meghatározzák, a munkátlan jövedelem kiküszöbölése leíé tendálnak.

Volt a jobbágy szervezet történelmi szerepének egy

időszaka, melyben a viszonyok fejlődése tényleg ilyen irányt vett. Közép- és Nyugat-Európában a X. és a XIV. század között a jobbágyok jogai szaporodtak, terheik úgy abszolúte, mint aránylag csökkentek, s ezzel párhuzamosan általános gazdasági föllendülés mutatkozott, iparos-városok fejlődtek ki, ami a földművelés termelőképességének erős emelkedésére enged következtetni.

Rendkívül színesen és érdekesen írja le ezt a korszakot *Oppenheimer* Ferenc¹ azon anyag fölhasználásával, melyet Lamprecht, Inama-Sternegg és egyéb német kutatók fölhalmoztak. Az ő leírása szerint a X. századtól kezdve a germán-skandináv területeken² az a helyzet állott elő, hogy nagyobb területű termőföld állott a társadalom rendelkezésére, mint amekkorát a nép élelmezése igényelt. Kisebb volt az emberek száma, mint amennyi a társadalom rendelkezésére álló földterület megművelésére és termésének elfogyasztására kellett volna.³ Számos nagybirtokon üresen álltak nagy földdarabok; nem volt jobbágy, aki művelje őket. Nem a jobbágnak volt földre szüksége, hanem a birtokosnak jobbágyra; a nagybirtokosok egymással versenyeztek a jobbágyokért, kölcsönösen magukhoz csalogatták egymás jobbágyait, elmozdítván és fedezvén azok szökését. Ugyanekkor a gyorsan föllendülő városokban is keresetet és menedéket találhatott a szökött jobbágy, így aztán a jobbágyok előbb tetteleg, később jogszerűen is megszerezték a szabad költözködést. Mivel pedig a földesurak egymást múlták fölül előnyök nyújtásában, hogy jobbágyokat biztosítsanak a maguk számára: a jobbágy jogai folyton szaporodtak, terhei ellenben apadtak. A robotkötelezettség csökkent; Angliában? jobbágyok pénzen váltották meg a robotkötelezettséget.⁴ Németországban a major-

¹ Grossgrundeigentum und soziale Frage. Berlin, Vita. Historischer Teil, Zweites Kapitel.

² I. m. 278. 1.

³ Oppenheimer így mondja (i. m. 297. L), de valószínűleg túloz egy kissé.

⁴ J. E. Thorold Rogers: Die Geschichte der englischen Arbeit. (Six Centuries of Work and Wages), Stuttgart, 1896, 131. 1.

Rogers többek között kimutatja, hogy a XIII. században

sági területek, melyeket a földesúr robotmunkával műveltetett, vagy eltűntek, vagy jelentékenyen összezsugorodtak. Még Poroszország keleti részein sem volt nagyobb a majorsági terület, mint az egész határ 10—15%-a.¹ A nagybirtokok területét majdnem egészen elfoglalták a jobbágytelkek; a jobbágyok kötelezettségeiből pedig nem igen maradt több, mint egy örök időkre meghatározott nem nagyon jelentékeny pénz- és termékmennyiség, melyet a földesúr a jobbágytól kapott s amelytől, eltekintve az utóbbi a föld valóságos, önálló birtokosa lett.

A jobbágy ura lévén munkája terméke egy folyton növekvő részének, mint magántulajdonos lépett föl, ki termékeinek fölőlegét cserébe adja iparcikkekért. Iparosvárosok nőttek ki a földből. Az egyszerű cseregazdasági munkaszervezetnek az a magja, mely a jobbágy szervezet mélyében, a jobbágy csekély magántulajdonában rejtett: kicsirázott, kihajtott, fává izmosult és virágozni kezdett. A jobbágy megsokasodott magántulajdona széjjelbontott n a nagybirtok keretébe szorult cserétlen naturálgazdaságot. A társadalom életfolyamatában mindegyre nagyobb és nagyobb jelentőségre jutott a csereforgalom, melyben a saját termelőeszközeivel dolgozó kisparaszt és kisiparos játszott a főszerepet. Ezeknek jövedelme, hatalma és önérzete mindegyre nagyobb lett a földesúri osztályhoz viszonyítva, mely lassan, de állandóan hanyatlott. Míg az egyszerű cseregazdasági munkaszervezet körvonalai élesekben kezdtek látszani, a jobb ágy szervezet viszont fokonyként elhomályosodott.

Ezt a kedvező fejlődés-irányt, mint említve volt, a (X—XI. század tájékán az a körülmény hozta létre, hogy a termőföld területe a népesség számához viszonyítva megnövekedett. Hogy ezt ismét mi okozta? Minden bizonynal nem egyéb, mint a földművelés technikai fejlődése, haladó intenzitása, mely egy és ugyanazon népességnek az előzőnél kisebb területről való élelmezését tette lehetségessé.

az angol föld legnagyobb része meglehetősen független helyzetben levő kisparasztoké volt. E körülményt — Macaulayre hivatkozva — Marx is megemlíti. (Das Kapital. Hamburg, 1903. I. 682. 1.)

¹ Nossig: Die sozialistische Agrarfrage. Berlin-Bern, 1902. 314. 1.

Amihez még hozzájárult az a körülmény, hogy a X—XIV. században óriási műveletlen területek, erdőségek, mocsarak, melyeket a földesurak előzőleg elzártak a jobbágyok elől, művelés alá kerültek. De ezt a körülményt ismét csak a jobbágyok növekvő függetlensége és vagyonosodása hozta magával, másfelől pedig az egyes földesúr hanyatló jövedelme, mely az utóbbit arra ösztönözte, hogy jobbágyainak számát szaporítsa és lehetőleg minden rendelkezésére álló földet betelepítsen. A földesúr jövedelmének hanyatlása azonban — kapcsolatban a jobbágy helyzetének javulásával — eredetileg nem indulhatott ki másból, mint a mezőgazdasági technikának a már megművelt területen való emelkedéséből. Tehát csak ez lehet azon végső ok, melyből a szóban forgó történelmi időszak jelenségeit meg lehet magyarázni. Természetes, hogy a jobbágy helyzetének javulása csupán addig tarthatott, míg az országos terméseredmények növekedése fölülmúlta a népszaporodást, vagy legalább is lépést tartott vele. De elkövetkezett egy olyan idő is, hogy a műveletlen földek úgy nagyjából elfogytak, s a mezőgazdaságban nem merültek föl újabb technikai javítások. Mihelyt ez bekövetkezett, mihelyt a mezőgazdaság termelőképesége megállapodott és a népszaporodás egyre szorosabban kezdte kitölteni az élelmi kört: a fejlődés tendenciája megfordult. Most már nem a földesúrnak volt szüksége jobbágyra, hanem a jobbágnak földre. Tehát most már a jobbágyok versengtek egymással a földesurakért, amivel kapcsolatban jogaik kevesbedtek, terheik nőttek, munkájuk termékéből mindegyre kisebb és kisebb részt kaptak. S ezzel — a XV. században — beállott a jobbágyszervezet hanyatlásának korszaka.¹

¹ A történelemkutatók általánosan megegyeznek abban, hogy a társadalmi jövedelemeloszlás alakulásának a dolgozó népre kedvezőtlen fordulatát, mely a XV. században bekövetkezett, a népesség elszaporodására kell visszavezetni, illetőleg arra, hogy az élelmi kört nem lehetett a népszaporodás arányában tovább tágítani. Ezzel az általános nézettel szemben Oppenheimer különvéleményt tart fenn, melyet azonban nem indokol kielégítően. Sajnos, ezúttal nincs módunkban, hogy e különvéleményre és indokolására kitérjünk; — ez túlságosan nagy teret igényelne.

A jobbágyszervezet hanyatlása vezetett a modern európai nagygazdaság kialakulására.

Mint előbb említve volt: a jobbágyszervezet csupán azon esetben képes megfelelni a haladó intenzitás követelményeinek, ha az agrártechnika haladásával egyidejűleg nő azon arányrész, melyet a jobbágy munkája termékéből kap. Olyankor azonban, midőn sok a jobbágy és kevés a föld: a jobbágy jövedelme szükségképen leszorul azon minimumra, mely a jobbágnak és családjának életföntartásához elkerülhetlenül szükséges. E minimális jövedelem növekedése pedig ki van zárva.

Ilyen körülmények között a jobbágy még arra is csak keserves nélkülözések árán képes, hogy gazdaságának fölszerelését félig-meddig tűrhető állapotban tartsa; — egyenesen képtelenség volna azt követelni tőle, hogy fölszerelését a haladó intenzitás követelményeinek megfelelően gyarapítsa. De a hozzávaló értelmiséget sem szerezheti meg; állandóan nyomott helyzete kizárja ezt is.

Föltéve azonban, hogy egyéb követelményeknek meg is tudna felelni: a termelésben való érdekeltsége szükségképen annál kisebb, minél fejlettebb termelőmódot alkalmaz. Mert csak munkájának terméke nagyobbodik, jövedelme azonban marad, amennyi volt, s így folyton kisebb és kisebb részét alkotja a munkatermeknek. A jobbágnak a munkában való érdekeltsége tehát folyton sülyed, holott a haladó intenzitás épen az ellenkezőt követelné.

Ha a jobbágy telek termése növekszik: a földesúr új terheket rak a jobbágy vállaira, s ezzel a többletet a maga számára foglalja le. A jobbágnak sohasem hagy többet, a nyomorult létminimumnál. Könnyen teheti, mert ha meg is szöknék a jobbágy, kap helyette akár két másikat is. Ha ez az állapot egy-két generáción keresztül tart: a jobbágy kitanulja, hogy kár magát törnie termése szaporításáért; az ő helyzete rosszabb már nem lehet, jobb pedig nem lesz.

Olyan időben, mikor a földművelés csak szűkösen tudja fedezni a népesség tápszer-szükségletét, vagyis amikor a viszonylagos túlnépesedés áll fenn: a földesúrnak érdekében áll a mezőgazdaság termelőképességének minden méréséltebb javítása. (Csak olyan nagyszabású javítások nem,

melyek már bőséget teremtenének, s a relatív túlnépesedést megszüntetnék.) Ilyen időben a földművesmunka termelőképességének minden mérsékeltebb növekedése a földesúr javára esik. Azonban a jobbágy nem képes javítá-sokra, melyek nem is állnak közvetlen érdekében. Sőt ha nagyon erős a túlnépesedés: a jobbágyok annyira elnyomorodnak, jövedelmük annyira megcsappan, hogy ez már a termelőfölszerelésnek, a jobbágy telek termőerejének, s ezzel a földesúr jövedelmének rovására megy.

Ha tehát a földesurak a középkor vége felé sikeresen növelték is jövedelmüket a jobbágyok terheinek fokozása által: idő múltán tapasztalniuk kellett, hogy jövedelmük ilyen úton való fokozásának megvan az abszolút határa. Minden további lépés ez irányban csak arra volt alkalmas, hogy a jobbágyokat lázadásba kergesse, vagy hogy nyomorúságukat a termelés, s így a földesúri jövedelem rovására növelje.

A földművelés előzetes haladása ipart fejlesztett, városokat teremtett, melyekben a kívánatos jószágok nagy tömegei voltak fölhalmazva. Ez a városi gazdaság a tápszereknek azon fölöslegén alapult, melyet a jobbágy iparcikkekre cserélt be. Mióta a földesúr elvette a jobbágytól ezt a táplálékfölösleget: a városi iparos többé nem a jobbágy, hanem a földesúr számára dolgozott. A XV—XVI. században a luxus-iparágak nyomultak előtérbe; az iparosok a földesurak iparosai voltak, munkájuk a földesurak kényelmét és fényűzését gyarapította. De az iparosok számának kiterjedése nem lehetett nagyobb, mint az ipar rendelkezésére álló táplálékfölösleg; viszont, mivel az adott körülmények között a fölösleg minden mérsékeltebb szaporodása a földesurak javára esett: ez utóbbiaknak érdekében állott, hogy a tápszerek fölöslegét és vele az ő számukra dolgozó városi iparosok számát gyarapítsák. E törekvésnek, mint tudjuk, a jobbágy szervezet állottá útját azon sajátjánál fogva, hogy benne a munkás gyakorolja a termelés vezetését. A földesúri jövedelem növelésének tehát csak egy módja maradt: kivenni a termelés vezetését a munkás kezéből, s a földet apró jobbágyüzemek helyett központi-lag, nagygazdaság alakjában művelni. Tehát ez is követ-

kezett be. A földesurak elkergették a jobbágyok egy részét, s a majorsági területet kiterjesztették a jobbágy telkek rovására, aminek a robotkötelezettség növelésével kellett együttjárnia, mert most már kevesebb jobbágy robotjával nagyobb majorsági területet kellett művelni.

Gazdaságilag e változtatás úgy hatott, mint valamely munkamegtakarító technikai javítás. Egy és ugyanazon területen nagyjából egy és ugyanazon terméseredményt kevesebb egyén munkája hozta létre, mint előzőleg. Tehát kisebbedeit a termés azon része, melyet a munkások eltartása igényelt és nőtt a fölösleg, mely a földesúrnak és közvetve az iparnak jutott.

Később, a XVII—XVIII. században, midőn a mezőgazdasági technika jelentékeny haladása állott be: ehhez az előnyhöz még jelentékeny természaporító és munkamegtakarító javítások járultak, melyeket a «nyomorgó és érdektelen jobbágy nem vehetett alkalmazásba, ellenben a földesúr az ő nagygazdaságában igen. Amely körülmény tudatában aztán nyíltan hangoztatták a földesurak, hogy a jobbágyok elkergetése és a nagygazdaság területének növelése a földművelés haladásának érdekében történik.¹

Az elkergetett jobbágyok egy része a városba húzódott, munkaerejét kínálva; s ezzel tömegesen föllépett a modern proletariátus. Másik része munkátlanul, koldus, csavargó, tolvaj módjára tengette életét. E nyomorultak ellen a földesúri osztály, mely tudatosan taszította őket nyomorba és bűnbe, a jog és erkölcs nevében drákói törvényeket hozott, amire már Thomas Moore, az ismert Utópia előszavában élesen rávilágít, így munkálkodott a földesúri osztály, a mezőgazdasági érdekek önzetlen zászlóvivője, a társadalom jólétén.

Nem lehet azonban tagadni, hogy az adott népesedési viszonyok között a mezőgazdaság technikai haladása más módon nem juthatott volna érvényre. S így a társadalom haladása sem mehetett végbe más úton, mint ezen a tövisesen.

A nagybirtok azon új típusa, mely így előállott, különbözött minden előzótól. Mindenekelőtt: a földművelés

¹ Nossig i. m. 318. I.

technikája, a tápszerek termelése fejlettebb volt, mint bármely előző korban; a hatalmas táplálékfölöslegek jelentékeny ipart teremtettek, melynek differenciáltsága sokkal nagyobb volt, semhogy az összes iparágaknak csak egy számbavehető része is megférne az egyes nagybirtok keretében. A nagybirtokos hiába akarta volna birtokán letelepíteni és közvetlenül élelmezni azt a sok mindenféle iparost, akiknek termékeit használta: ezeknek száma messze túlterjedt volna az ő birtoka táplálékfölöslegén és iparcikkszükségletein. Az ipar kinőtt az egyes nagybirtok keretéből és városokba koncentráldott, melyek mindegyike a nagybirtokok százai, ezrei számára termelt. És míg az antik vagy a Karoling-idők nagybirtokosának módjában volt, hogy a birtokán dolgozó iparost munkára kényszerítse: az újfajta nagybirtokos független városi iparossal állott szemben, kitől csupán csere útján szerezhette meg az iparcikket. Ennélfogva az újfajta nagygazdaság piac számára termelő üzem lett, sokkal nagyobb mértékben, mint az antik nagygazdaság.

A piac számára való termelés azután a munkaszervezetet is átalakította, így keletkezett a kapitalisztikus nagygazdaság.

A jobbágmunka nem felelt meg a piac számára való termelés követelményeinek. Hátránya a jobbágmunkának, hogy az a része, melyet a jobbágy önmaga fönntartásáért végez, láthatóan különbözik attól a munkatöbblettől, melyet a földesúrnak beszolgált. Munkája előbbi részét saját telkén, az utóbbit a nagygazdaságban végzi; az utóbbinak eredményességében még halványan sincs érdekelve; semminemű jutalmat nem kap érte, ami aztán meg is látszik rajta. Ezenfelül a jobbágy és a földesúr viszonyából hiányzik minden tárgyiaság: a jobbágy maga nem tárgy, tehát nem lehet agyonütni, mint a rabszolgát, de a munkáereje sem alkotja csere tárgyát, mint a bérmunkásé, tehát rövidesen elbocsátani sem lehet. A nagybirtokos rendelkezésére álló kényszerítő eszközök nem voltak elegendők a robotmunka eredményességének biztosítására. S így a nagy gazdák hovatovább rájöttek, hogy piac számára, eladásra termelniök csak vásárolt munkaerővel lehetséges.

Ide vezetett az a körülmény is, hogy a jobbágy eltartása jobbágytelket igényel. Mikor a nagygazdák a haladás útjára léptek, s a földre fordított munka mennyiségét szaporították: jobbágymunka alakjában csak úgy szerezhették volna be a szaporulatot, ha a nagygazdaság területéből jobbágy telkeket hasítottak volna ki. Pedig hát ezzel az adott körülmények között nem javították, hanem rontották volna a gazdálkodást. A jobbágyok csak ott tudtak a nagygazdaság számára elegendő robotmunkát szolgáltatni, ahol ennek területe aránylag kicsiny volt; ahol erősebb mértékben terjeszkedett a nagygazdaság a jobbágytelkek rovására, ott a jobbágyok száma már ennél a körülménynél fogva is kevés volt a nagygazdaság munkaszükségletének fedezésére. S így a nagygazdaság már területének és intenzitásának növekedésénél fogva sem kerülhette el a vásárolt munkaerő alkalmazását.

Természetes azonban, hogy az új nagygazdaság nem vásárolhatta a munkaerőt rabszolgák alakjában, mint az antik nagyüzem. A közben lefolyt másfél ezredév nem tűnt el nyomtalanul a társadalom fölött. Azóta jelentékenyen könnyebb lett — a földművelés technikai haladása következtében — a tápszerek termelése, ezzel pedig egyszerűsödött a nagyobb lett az egyén szabadsága. Mert az éhség az a végső ok, mely a nép nagy tömegeit szolgálkká teszi. Könnyebb lévén munka által legyőzni a tápszerek hiányát: a szolgaságnak is szelídebb formát kellett öltenie. Még egyebet is hozott magával a mezőgazdaság időközben lefolyt technikai fejlődése. Az újabb, fejlettebb termelőmód a munkástól nagyobb értelmiséget és erélyt igényel, mint amennyi a rabszolga helyzetével összefér. Végül egy harmadik ok: a rabszolgamunkát annak idején épen azért küszöbölték ki, mert a rabszolgának a munkában való érdekelttsége oly elenyésző, hogy a gazdálkodás legszerényebb intenzitásának is útját állja.

Tehát az új nagygazdaság munkaszervezetének alapja nem a rabszolgamunka, hanem a bérmunka lett, mely lassanként teljesen kiszorította a robotmunkát. A bérmunkásnak a termelésben való érdekelttsége jelentékenyen nagyobb a rabszolgáénál, valamint a robotban dolgozó elnyomott

jobbágynál is. Munkájáért látható jutalmat, bért kap; a munkatöbblet, melynek eredményét a nagygazda élvezi, el van burkolva. A munkabért a munkás tetszése szerint használhatja föl; jobb időkben esetleg félre is tehet valamit belőle; valami nagyon szerény ingó vagy ingatlan magántulajdon szerzésének lehetősége — ha csekély is — nincs teljesen kizárva.

Mindamellettt fönnáll az a tény, hogy a bérmunkaviszony tárgyi viszony. A termelés intenzitása azonban akkor-tájt, mikor a bérmunka föllépett, már nagyobb volt, sem-hogy a nagygazda és a munkás tisztán tárgyi viszonyát megtúrta volna. S ezért a nagygazdák a bérmunka alkalmazásában nem is voltak következetesek és a patriarchalisztikus jobbágyszervezetből megtartottak mindent, amit csak lehetett, beolvasztván ezen elavult és idegen elemeket a modern kapitalisztikus munkaszervezetbe.

Angliában a bérmunka térfoglalása és a jobbágmunka kiküszöbölése lassú fejlődés alakjában ment végbe, mely a XVII. században már teljes eredménnyel be is fejeződött. A kontinensen is lassú fejlődés hozta létre az új munkaszervezetet, de a végső lökést a XVIII. és XIX. század forradalmi adták meg.

Abban az időszakban, mely közvetlenül ezután állott be, az ifjú nagygazdaságnak semmi szüksége sem volt arra, hogy a szervezetében rejlő patriarchalisztikus elvek érvényesítéséhez, a munkás megkötéséhez az államhatalmat hívja segítségül. Egyfelől a termelőmód sem volt még oly intenzív, mint napjainkban, másrészt pedig a munkás helyzetét maguk a gazdasági viszonyok oly nyomottá tették, a munkaalkalom oly szűkös volt, s a munkás annyira rá volt utalva a nagygazdára, hogy az egyéni szabadság és a velejáró költözésjog, melyet megnyert, inkább baj volt számára, mint előny, mert hiszen bennük rejlett elbocsátatásának lehetősége. Nem is élt velük olyan mértékben, hogy a nagygazdák köreit zavarta volna. S ezért az újonnan keletkezett polgári társadalom rendjében, az új törvényekben nem jutottak kifejezésre a nagygazdasági munkaszervezet

régi elemei; ezek a törvények következetesen mutatták egy olyan társadalom képét, melyben a dolgozó egyént csupán saját egyéni szükségletei kényszerítik munkára.

Ámde újabb időben, azóta, hogy a munkás jobb helyzetbe jutott, munkaalkalma szaporodott és költözés joggal, egyéni szabadsággal nagyobb m. Hőkben él, mint előzőleg: azóta sok európai ország nagygazdái a törvényekben is kifejezésre juttatták az egyéni szabadság azon megszorításait, melyek európai termelő viszonyok között a kapitalisztikus nagygazdaság szervezetében nélkülözhetetlenek. Szóval az európai nagygazdaság máris konfliktusba jutott a fönnálló társadalmi renddel, melynek talapzatát a munkás egyéni szabadsága alkotja.

A mezőgazdaság természetes fejlődése a haladó intenzitás irányában szükségszerűen e konfliktus kiéleződését hozza magával; vele kapcsolatban mindegyre nehezebb és nehezebb lesz a kapitalisztikus munkaszervezet alkalmazása. Nehezebb lesz, mert ez a munkaszervezet egyfelől szabaddá teszi a munkást, másfelől a szabad munkástól egyoldalúan elvonja a munkatermék egy részét. A mezőgazdaság fejlődése azonban mindegyre szorosabbra fűzi a viszonyt a dolgozó földműves, s a munkájának tárgyát alkotó élő szervezet között. Mindegyre nagyobbak az ellenőrzés nehézségei és a munkás egyéni szabadságából eredő károk; mindegyre nehezebb és nehezebb a szabad munkástól a munkatermék egy részét ellenszolgáltatás nélkül megszerezni. Tehát a földművelés haladása szükségképpen elvezet egy pontra, amelyen a kapitalisztikus munkaszervezet a mezőgazdaságban lehetetlenné válik. Es akkor azon belső ellentmondásnak, amely a kapitalisztikus munkaszervezetben van, megoldást kell nyernie vagy az egyik, vagy a másik irányban. Vagy a munkátlan jövedelemnek, vagy a munkás szabadságának ki kell küszöbölődnie. Vagy megkapja a munkás az egész terméket, amivel aztán tárgytalanná válik úgy az ellenőrzés, mint a munkás mesterséges helyhez kötése. Ám ebben az esetben megszűnnék a mai nagygazdaság. Vagy pedig megmarad a munkatlanság mai rendszere is, melyre ma is elvonják a termék egy részét, s akkor fennmarad a mai nagygazdaság, de akkor aztán meg kell szűnnie a munkás szabadságának.

Föltéve, hogy a kisbirtok és a nagybirtok mai versenyéből az utóbbi kerül ki győztesen, a hozzá fűződő nagygazdasággal együtt; föltéve, hogy a jövő mezőgazdasági munkaszervezete a mai nagygazdaság továbbfejlődéséből keletkezik: az utóbbi eset fog bekövetkezni, az egyéni szabadság lealkonyodása és a munkás személyi függésének egy újabb korszaka.

Nem hihető azonban, hogy ebben a szóban forgó esetben a munkás személyi függése az elnyomásnak valamely brutális alakjára vezetne. Mert hiszen a kapitalisztikus munkaszervezet szükségszerű csődjére épen az a körülmény vezet, hogy a földművesnek a földhöz és a rajta élő szervezetekhez való viszonya folyton szorosabbra fűződik; ebből folyólag a kapitalisztikus munkaszervezet azért válik a munkaeredmény biztosítására mindinkább alkalmatlanná, mert teljes szabadságot enged a földművesnek arra, hogy a közötte és munkája tárgya között levő szoros viszonyt — ott, ahova az ellenőrzés nem követheti őt — meglazítsa, vagy — mozgásszabadságával élve, — akár nyíltan el is szakítsa, kockára téve ezzel a munkaeredmény kisebb vagy nagyobb részét. Brutális elnyomással azonban még ennyire sem menne a munkáltató, mert azt kellene tapasztalnia, hogy a bérmunkát rabszolgamunkává süllyesztette. Magas fejlettségű termelőmódnál aránylag még úgy tudja a munkáltató a munka eredményességét leginkább biztosítani, ha a kizsákmányolást patriarchalisztikus jelleggel, az atyai gondoskodás szeretettől csepegő jelszavával és ennek formái között folytatja.

Föltéve, hogy a viszonyok jövő alakulása a mai nagygazdaság főn¹ maradásának és továbbfejlődésének kedvezni fog: ennek szervezetéből ki fog küszöbölni minden kapitalisztikus, minden cseregazdasági elem, s a patriarchalizmus fogja betölteni a nagygazdaság egész szervezetét. A csereviszonyok pedig helyet adnak egyoldalú szolgáltatásoknak. Ha létrejön ez az új patriarchalizmus: minden bizonnyal szelidebb és humánusabb lesz, mint a középkor patriarchatusai, kitűnik magasabb fejlettsége, a munkás ezzel járó nagyobb értelmiség és a nehezebben ellenőrizhető műveletek szaporodása. Abban

a társadalomban, mely azon esetben fog kifejlődni, ha a mezőgazdasági kérdés a nagybirtok győzelmében nyeri megoldását: a szeretet és a jótékonyság lesz az uralkodó jelszó; s a jótékony agyon boldogít és híg levében néha tényleg kap is majd a munkás egy-egy jobb falatot.

Természetes, hogy azon új társadalomban, melynek elemeit a mai nagygazdaság, ennek fejlődésiránya tartalmazza: nem csere, hanem tiszta egyoldalú szolgáltatás képében fog végbemenni a széjjelosztás. Mert hiszen a mai nagygazdaság csak úgy élhet és fejlődhet tovább, ha kiküszöbölődik a munkás egyéni szabadsága, és eltűnik az az állapot, melyben a munkást egyéni szükségletei kényszerítik munkára. Ha sikerül és ha majd teljessé válik a munkás helyhez kötése, az elbocsátást pedig, mint dologra kényszerítő eszközt végkép a börtön váltja föl: akkor a munkabér is helyet fog adni a naturális konvenciónak, mely nem csupán a tápszereket foglalja magában, de majd az iparcikkekre is kiterjed. Ha a munkás elveszti szabadságát a termelésben: elveszti a fogyasztásban is. Kötött munkaerő és kötött fogyasztás naturálgazdaságra vezet. Noha a mai ipari termelés sokkal differenciáltabb, semhogy az egyes nagybirtok keretében akár megközelítően is elférhetne: a nagygazdák, illetőleg nagybirtokosok módját ejthetik, hogy az ipari, bányászati termelést valamely közös szerv, pl. a hatalmukba kerülő állam útján kollektive végeztessék el, kapitalista vállalkozók kizárásával.

Mert nyilvánvaló, hogy ha a nagy gazdáknak meglesz a hatalmuk a munkás megkötésére: akkor meglesz arra is, hogy az új mezőgazdasági munkaszervezet következeit az egész társadalomra kiterjesszék, s a kapitalisztikus árútermelés helyébe a nagygazdák, illetőleg nagybirtokosok naturálgazdaságát állítsák.

De mi adhatja a nagybirtokosok, illetőleg nagygazdák kezébe azt a hatalmat, melyet a munkás megkötése igényel? Mert bizonyos, hogy a munkás csak a legnagyobb kényszerűségnek engedve volna hajlandó egyéni szabadságáról lemondani és magát a föltétlen munkakényszernek alávetni.

Az állam, a törvényhozás hatalma nem lehet erre elegendő; a törvények ereje véges. Ha a gazdasági viszo-

nyok a munkások számára kedvező, munkaalkalmukat, jólétüket és szabadságukat gyarapító helyzetet teremtenek: a törvényhozás hiába alkot törvényeket a mezőgazdasági munkások megkötésére; e törvények ilyen viszonyok között nem lehetnek hatásosak, a munkások könnyen kibújnak alóluk és maguk a munkáltatók kénytelenek megszegni. Csupán azon esetben lehetnek az ilyen törvények hatásosak, ha a gazdasági erők a munkást amúgy is a gazda hatalmába adják. Csak ha a munkás gazdaságilag teljesen védtelenül áll szemben a nagygazdával, csak ebben az esetben van meg az utóbbinak az az ereje, hogy a célbavett munkaszervezetet rákényszerítse a munkásra.

A kapitalisztikus munkaszervezet tárgyalása alkalmával említve volt, hogy a tápszerek korlátozott és hiányos termelésében rejlik az a gazdasági erő, mely a munkáltatónak hatalmat ad a munkás fölött. A kapitalisztikus társadalomban a munkások fegyelmezettsége annál erősebb, minél korlátozottabb — a szükséglethez viszonyítva — a tápszerek termelése és ebből folyólag minél kisebb a termelőeszközök mennyisége, s így a munkaalkalom a munkások számához viszonyítva. Tehát a mai nagygazdának a munkás fölött való hatalma csupán az esetben nőhet a nagygazdaság továbbfejlődéséhez megkívánt mértékben, ha a társadalmi gazdaságban a csökkenő hozadéktörvény hatása erősebben érezhetővé s ezzel kapcsolatban a tápszerek termelése mindinkább korlátozottá és elégtelenné válik. Azon fegyelem, melyet a nagygazda a munkásra — a nagygazdaság fönmaradásának és továbbfejlődésének érdekében — rá akar kényszeríteni: nem közönséges kapitalisztikus munkafegyelem, hanem több ennél: helyhez kötöttség és testi felelősség. Hogy a munkást ennek alá lehessen vetni: ehhez a munkás erősebb kényszerhelyzete, gazdasági védtelensége szükséges, mint amilyen a kapitalisztikus társadalomban rendszerint előfordul. Tehát a tápszerek termelésének erősebb természeti korlátozottsága, mint amilyen a kapitalizmussal együtt jár. Annál erősebbnek kell lennie ezen kényszerhelyzetnek, minél fejlettebb a termelőmód; mert a fejlettebb termelőmód nagyobb értelmiséget kíván a munkástól, holott minél értelmesebb a munkás, annál

kevésbé hajlandó magát a patriarchalisztikus munkaszervezet kényszerének alávetni.

A tápszerek ily nagy hiánya, mint huzamos állapot, csak úgy következhetik be, ha a mezőgazdaság termelőképessége csak lassan növekszik, ellenben a népesség szaporodása gyors és az élelmi kört túllépni hajlandó. Vagyis ha a mezőgazdaság *viszonylagos termelőképessége* (t. i. a népesség számához és szükségleteihez viszonyított termelőképessége) hanyatlóban van. Tehát a kapitalisztikus nagygazdaság fönmaradása, illetve patriarchalisztikus nagygazdasággá való átfejlődése csupán azon esetben várható, *ha a haladó intenzitás*, mely a mezőgazdaságban a kapitalisztikus munkaszervezet alkalmazását fokozatosan nehezebbé teszi, fokozódó tápszerekhiánnyal, *a mezőgazdaság viszonylagos termelőképességének sülyedésével lesz kapcsolatos.*

Amennyiben ez az eset nem áll be, amennyiben a mezőgazdaság technikai haladása a tápszertermelés társadalmi lehetőségének oly gyors kiterjedésével fog járni, amelynek tempója fölülmúlja a népszaporodás menetét: a munkás egyéni szabadsága nem hanyatlani, hanem emelkedni fog, s ezzel a kapitalisztikus nagygazdaság felbomlása elkerülhetlenné válik. Ebben az esetben nem a nagygazdaságból, hanem a kisgazdaságból fog kiindulni a jövő fejlődés, melynek iránya a munkátlan jövedelem kiküszöbölése és a kapitalisztikus jelenségektől megtisztult egyszerű cseregazdaság diadala felé visz.

Minden humánus szemponttól eltekintve, már a mezőgazdaság technikai fejlődése szempontjából is az utóbbi eset kívánatosabb. Mert kétségen fölül áll, hogy az önmaga számára dolgozó szabad munkás értelmisége nagyobb és munkája minden tekintetben jobb, mint a jobbágyi kötöttségben, patriarchális gyámkodás alatt dolgozó, minden Önállóságot nélkülöző munkásé. Jellemző a modern európai nagygazdaságra, hogy fönmaradásának és továbbfejlődésének lehetőségét csak a mezőgazdaság viszonylagos termelőképességének hanyatlása hozhatná meg. Általános uralomra jutása visszaesés volna és lehet, hogy a mezőgazdaság további fejlődésének megakadását rejtené magában.

A kisgazdaság munkaszervezete

A kisgazdaság munkaszervezete egy földműves-családot foglal magában, amelynek tagjai minden csere viszony kizárásával, fogyasztási közösségben, családi kommunizmusban élnek egymással. E családot, a maga összességében, semmiféle külső erkölcsi vagy fizikai eszköz nem kényszeríti munkára, hanem csupán saját közvetlen szükségletei. Munkájának eredménye közvetlenül az övé; amennyivel kevesebbet dolgozik: annyival kevesebb munkaeredményt élvez. Más kérdés, vajjon a birtokos földműves-család egyes tagjait, egyéenként, saját egyéni szükségletük, közvetlen érdekük vezeti-e a munkában? Mert hiszen szükségleteik kielégítéséről gondoskodik a család összessége abban az esetben is, ha nem dolgoznak, — például betegség esetén. Az volna ebből a következés, hogy az egyest közvetlenül csupán az összesség gyakorolta kényszer ösztökélné munkára, s így a munka a kisgazdaságban is ellenőrzésre szorulna, nem kevésbé, mint a nagygazdaságban. De még sincs így; a kisgazdaságban tárgyaltan a munka ellenőrzése.

Mindenekelőtt: a kisgazdaság munkaszervezetét alkotó földműves-család mindössze 2—3, vagy legfeljebb 4—5 munkabíró tagot számlál. Tehát a közösség létszáma oly csekély, s így az egyes tag munkája az összesség munkájának oly nagy részét alkotja, hiányos elvégzését az összesség oly nagy arányban érzi, hogy megérzi maga a hiányosan dolgozó tag is. Egyébiránt a dolgozó egyesek között valóságos testi kötelék, házassági, vérségi kapocs van, mely kölcsönösen elsimitja a kisebb egyéni érdeksurlódásokat.

De ennél még fontosabb tényezője a családtag érdekeltiségének *az örökség joga*. A fölserdült gyermekek, kik a gazdaságban dolgoznak, munkájukkal szülőik tulajdonát szaporítják ugyan, de jól tudják, hogy ők az örökösök, tehát végső eredményében saját magukért dolgoznak.¹

¹ A patriarchalisztikus örökségjog (törzsöröklés, paraszthitbizomány), mely az ifjabb gyermekeket az örökségből kizárja, az európai kisbirtokon csak ritka kivételképen fordul elő. Reakciós törekvések, melyek az örökségjog ilyen irányú megváltoztatását célozzák, épen a kisbirtokosok ellenállásával találkozhatnak.

Természetes, hogy ez a meggondolás nem igen játszik szerepet a serdületlen gyermekek munkájában, de hát a serdületlen gyermekeket egyáltalán nem szokta vezetni gazdasági előrelátás. Ha szülők gazdaságában dolgoznak: ez a nevelésükhöz tartozik. Nincs olyan munkaszervezet, melyben a serdületlen gyermekek a felnőttekkel egyenlő jogú, saját szükségleteikről önállóan gondoskodó tagok gyanánt szerepelnének; a kiscgazdasági munkaszervezet bírálatánál is eltekinthetünk az ő sajátlagos társadalmi helyzetüktől.

Olybá vehetjük, hogy a kiscgazdaságban dolgozó felnőtt egyént saját szükséglete, saját közvetlen érdeke ösztönzi munkára, minden külső fizikai vagy erkölcsi kényszer nélkül. S így a kiscgazdaság a cseregazdasági munkaszervezet ismertető jelét hordja magán. Még pedig nem is a kapitalisztikus, hanem az egyszerű cseregazdasági munkaszervezetét. A kisparasztgazda: olyan munkás, kinek földje van és termelőeszközei, s így a társadalom önálló, független tagja gyanánt lép föl. Munkaerejét nem kénytelen piacra vinni, helyette munkájának kész termékeit viszi oda. Viszont (elhanyagolható csekélyiségektől eltekintve) ő maga sem vásárol munkaerőt, tehát a kiscgazda nem kapitalista. Mint erre Hertz figyelmeztet: nem pénzzel megy a piacra, hogy pénzzel térjen vissza, hanem áruval, hogy árút hozzon érte. A tőle kiinduló cserefolyamat egyszerű, cserefolyamat, melynek hajtóerejét az eladott és a vett áru minőleges különbsége szolgáltatja.

A kiscgazda egyszerű árútermelő. Mint ilyen, saját keze munkájának termékéből él, melynek egy részét természetben fölhasználja, egy más részét kicseréli ruházatra s egyéb ipari eredetű élelmiszerekre, részint pedig oly iparcikkekre, melyek gazdasága fölszerelésének kiegészítéséhez kellene. Földjára, nyereség, munkabér: a jövedelem különböző ágainak ez a klasszikus megkülönböztetése ismeretlen a kiscgazda előtt. A kiscgazdaságban époly kevésbé van jövedelemeloszlás, mint az egyszerű árútermelésben. Kisparasztbirtok: azon terület, amelynek termése elegendő egy földműves-családnak munkásemberek igényeihez képest való eltartására. (Ezt a területmértéket Hertz »minimálterület«-nek nevezi.) Természetes, hogy olyan országban,

ahol a munkabér általában magas: egy kisparaszt-család megélhetése nagyobb földterületet igényel, mint olyan országban, ahol a munkabér alacsonyabb (egyenlő fejlettségű agronómiát föltételezve). Ahol a munkabérek nagyok, ott azon termésmennyiség, melyből egy földműves-család a maga fejlett szükségleteit kielégítheti, akkora és termelése oly nagy területet igényel, hogy ennek megművelésére a földműves-család munkaereje gépek és egyéb munkamegtakarító javítások nélkül nem volna elegendő. Ilyenféle viszonyok vannak Amerikában. Ellenben ahol általában kisebbek a munkabérek, s a dolgozó nép igényei szerényebbek: ott kisebb terület terméséből is megél egy földműves-család, melynek munkaereje ezen kisebb terület megművelésére munkamegtakarító javítások csekélyebb alkalmazásával is elegendő. Ez magyarázza meg, miért helyeznek ma az európai kiscgazdák oly csekély súlyt munkamegtakarító javításokra, annál csekélyebbet, minél messzebbre haladunk az Északi-tenger környékéről kiindulva kelet és dél felé. A munkabérek emelkedésével azonban szükségképpen nálunk is növekedni fog a kisparasztbirtok területe. (Amit csak viszonylagosan kell érteni; az agronómia haladásával mértanilag kisebbedhetik ez a terület, s ugyanakkor növekedhetik a termése.) S akkor aztán az európai kisbirtokon is majd jobban előtérbe nyomulnak a munkamegtakarító javítások.

A kiscgazda, mint mondtuk, egyszerű árútermelő. Tehát a kiscgazdaság, mint mezőgazdasági munkaszervezet, teljes harmóniában áll a cseregazdasággal, mint társadalmi munkaszervezettel. A nagygazdaságot az utóbbival ellentétbe állítja, hogy a cseregazdaság uralma alatt vásárolnia kell a munkaerőt, holott bizonyos fokú intenzitás mellett a munkateljesítmény megállapítása nehézségekbe ütközik, a munkás szabadsága pedig fokozott mértékben veszélyezteteti a munkáltató osztály létérdekét. Szó sem lehet róla, hogy a kiscgazdasági munkaszervezet hasonló ellentétbe kerülhetne a cseregazdasággal. A kiscgazda nem vásárol munkaerőt és ő maga sem visz ilyent a piacra, hanem már a kész munkaeredményt cseréli ki, amely kézzelfogható árú és az értékét könnyű megállapítani. Egyéni szabadsága pedig

nem veszélyezteti a termelés eredményét, nincs mit tartani attól, hogy sztrájkba állva, nem aratja le a lábon álló termést, mert hiszen a termés az ő saját tulajdona.

Ezért látjuk aztán, hogy olyan országokban, hol a földet kisparasztnok művelik, a cseregazdaság társadalmi követkevései jobbár érvényre jutnak, az egyéni és a közszabadságok nagyobb kiterjedésre tesznek szert, mint ott, ahol a földet bérmunkások művelik. Franciaország, Svájc, Norvégia demokráciája a kisbirtokkal kapcsolatos. A kisbirtokos Dél-Németország sokkal demokratikusabb, mint a nagybirtokos Poroszország, — Észak-Olaszországban szilárdabbak a közszabadságok, mint a Mezzogiornon, melyet latifundiumok borítanak. Újzélandban a demokrácia a nagybirtokok fölosztásával kapcsolatban jutott diadalra. Angliában is, úgy látszik, a népjogok fölülkerekedése a nagybirtok fölosztását vonja maga után. Az észak-amerikai demokrácia nem csupán a földművelés nagy extenzitásával áll kapcsolatban, de egyszersmind a kisbirtok erős térfoglalásával.

Valószínű, hogy Európa iparában a kapitalisztikus munkaszervezet korántsem alakulhatott volna ki oly következetesen, ha az európai termőföldet csupa nagygazdaságok borították volna; — ez utóbbiak hagyományos patriarchalizmusa az iparba is behatolt volna. Hatásukat a kisbirtok, s a benne megtestesülő-tiszta cseregazdasági elv ellensúlyozta. Különben ott, ahol a nagybirtoké a hatalom, az ipari munkás egyéni szabadsága korántsem tökéletes. Hogy messzebb ne menjünk: nálunk Magyarországon nem ritka eset, hogy az ipari munkást, ha felmondás nélkül távozik, karhatalommal »visszavezetik« a munkába:

A kisgazdának nem sok öröme telhetik a társadalom intézményeiben, ha azok a tekintély elvén alapulnak, mert hiszen a közszabadságok minden megszorítása az ő munkájának gyümölcsét élvezhetik közterhek alakjában. S ezért a kisparasztbirtok a közszabadságok legjobb támasza.

A kisbirtok a jobbágy telekből ered, s így végső okában azon jogokból, melyek az antik társadalom fölbomlásával a rabszolganak jutottak. Ezek a jogok a történelem folya-

mán tágultak; a rabszolgák némely utódából munkája termékének — és munkája terének, a földnek — felelőtlen magántulajdonosa lett. Az így előállott kisbirtok örökölte ősétől, a jobbágy telektől azt a sajátságot, hogy a munkás, ki műveli, egyszersmind a termelés vezetője, s a termelő fölszerelés tulajdonosa, ki ez utóbbinak időnként való kiegészítéséről vagy javításáról is gondoskodik.

Következőleg a modern kisbirtok — nem kevésbé, mint a régi jobbágy telek — csupán azon esetben képes a földművelés technikai haladásához alkalmazkodni, ha a kisbirtokos jövedelme elegendő ahhoz, hogy belőle a termelő fölszerelést be tudja szerezni. Vagyis: ha a mezőgazdaság haladásával együtt a kisgazda jövedelme is növekszik. Ellenkező esetben, ha a mezőgazdaság haladásával egy időben süllyed a jövedelme, akkor nem képes eleget tenni a haladás követelménynek.

Világosan és könnyen érthetően mutatkozik ez a törvényszerűség azon kisgazdaságokban, melyek tulajdonosa nem birtokosa a földnek, amelyet művel, hanem bérlit azt.

Az ilyen kisbirtokos szervezet főképp Írországban és Dél-Európa több vidékén van elterjedve, hol a nagybirtokokat kis birtokokra osztva, kisgazdaságok keretében művelik. Itt a helyzet ugyanolyan, mint a jobbágyszervezetben, — a földműves megosztja munkája termékét a föld birtokosával; nem tizedet, robotot fizet ugyan a földért, hanem pénzbeli bért, de ez a dolgon mit sem változtat. Ha az agrártechnika haladásával egyidőben a haszonbér is emelkedik, úgy hogy a termésből a kisgazdának jutó rész nem nagyobbodhatik, akkor ki van zárva, hogy a kisgazda képes legyen azon befektetésekre, melyek a haladással járnak; de nem is állnak ezek közvetlen érdekében, mert hiszen látja, hogy minden rendszabály, melyet a termelőmód javítására alkalmaz, csak arra jó, hogy a bérlet lejártával a haszonbért növelje, míg az ő jövedelme marad, ami volt. Ellenben olyan időben, mikor a munkabérek emelkednek, míg a földjára emelkedése ki van zárva, a föld termőképességének minden nagyobbodása a kisbirtokos jövedelmét növeli, amivel egyszersmind ennek érdekeltsége is teljessé válik.

Rejtettebb ez a törvényszerűség azon kisgazdaságokra

nézve, amelyek gazdája egyszersmind a föld birtokosa, — de azért itt is fölismerhető. Gondoljuk csak meg, hogy a földműves-család jövedelme, s ezzel a kisparasztbirtok átlagos területe a munkabérrel függ össze, ennek emelkedésével kiterjed, sülyedésével összébbhúzódik. A munkabér olyankor sülyed, mikor a nép szaporodása erősebb, mint a mezőgazdaság termelőképességének, s ezzel a tőkének szaporodása. A népszaporodás azonban, mely a munkabérek általános hanyatlását okozza, végbemegy a kisbirtokokon is, melyek művelői, földjük területét szaporodásuk arányában nagyobbítani nem tudván, még kisebb birtokokra darabolják azt a földet, ami van.

A kisparaszt család átlagos jövedelme, s a kisparasztbirtok átlagos területe együtt nő vagy sülyed a munkabérekkel. Mivel pedig a munkabérek emelkedése a mezőgazdaság viszonylagos termelőképességének növekedésével, hanyatlása pedig a viszonylagos termelőképesség sülyedésével jár karöltve: — *a kis gazdasági munkaszervezet csupán azon esetben képes a haladó intenzitás követelményeinek eleget tenni, ha az agrártechnika haladásával egyidejűleg gyorsabban emelkedik a mezőgazdaság termelőképessége, mint a népesség száma.* Ellenkező esetben a kispasza nincs abban a helyzetben, hogy földjén a haladó mezőgazdasági technika vívmányait meghonosítsa.

Tehát a kispasza természete homlokegyenest ellenkezik a nagygazdaságéval. A népesség számának a tápsztertermeléshez viszonyított alakulása használ az egyiknek, ha árt a másiknak és megfordítva. Természetük ezen ellentéte onnét ered, hogy *két, egymással ellentétes jövedelemeloszlási állapot testesül meg bennük.* A kisbirtokon nincs munkátlan jövedelem, ez a szervezet-típus a tiszta munkajövedelmet, s a jövedelemeloszlás teljes hiányát képviseli, ellenben a nagybirtok berendezésében épen a munkátlan jövedelem biztosítása az irányadó, sőt egész léte ezzel a törekvéssel függ össze.

Ha a jövő mezőgazdasági szervezete a modern mezőgazdaság képére formálódna, ez munkakényszert jelentene, a munkás alárendeltségét, terméke egy részének egyoldalú beszolgáltatását, s a tekintély-elv uralmát. Viszont a kis-

gazdaságból szükségszerűen oly munkaszervezetnek kell kifejlődni, melyben a dolgozó egyének szabadok, egymással nem az alá-, hanem a mellérendeltség viszonyában állnak, munkájuk teljes termékét élvezik és csak kétoldalú, minőleges széjjelosztást ismernek; melyben továbbá a munkában való ellenőrzés tárgyatlaná válik. Ilyen munkaszervezet a mezőgazdaság bármilyen magas, akár a növényi élet szélső határához közelálló fejlettségéhez is könnyen képes alkalmazkodni.

Az elszigetelt kisgazdaság termelőképessége a nagygazdasághoz viszonyítva

Az előadottak lényegét a következőkben lehet összefoglalni: A földművelés munkaszervezetének napjainkban egymás mellett fennálló két típusa közül sem a nagygazdaságot, sem a kisgazdaságot nem szabad úgy tekintenünk, mint a mezőgazdaság technikai fejlettségének bizonyos adott fokán abszolúte alkalmas vagy alkalmatlan munkaszervezetet. Sőt az agrártechnika fejlettségének egy és ugyanazon fokán állhatnak elő olyan viszonyok, melyek között a nagygazdaság — és viszont olyanok, melyek között a kisgazdaság bizonyul a kettő közül alkalmasabb munkaszervezetnek. E viszonyok alakulása attól függ, milyen a jövedelemeloszlás. Ha a jövedelemeloszlás a dolgozó osztályoknak kedvez, akkor a kisgazdaság győz: ha ellenben a munkajövedelem sülyed, akkor a nagygazdaság jut túlsúlyra. Mint tudjuk, a jövedelemeloszlás alakulása akkor kedvező a dolgozó osztályokra nézve, ha földben és tápszerekben bőség van, — míg földben való hiány egyszersmind alacsony munkajövedelmet jelent. A kisgazdaság vagy a nagygazdaság felsőbbiségét tehát csak *relative* lehet meghatározni, a jövedelemeloszlást meghatározó erőkhöz, a társadalom élelmezésének természeti és technikai lehetőségeihez viszonyítva.

Ezzel szemben egy — főleg marxista körökben — elterjedt fölfogás a kisgazdaság versenyképességének kérdését *abszolút* értelemben kívánja eldönteni. E fölfogás szerint a kisgazdaság abszolúte képtelen arra, hogy a nagygazdasággal versenyre kelhessen, — képtelen arra, hogy egyáltalán továbbfejlődhessék, mert a kisgazdának sem szakértelme,

sem tőkéje nincs ahhoz, hogy a modern fejlett agrártechnika követelményei szerint gazdálkodjék, de meg azért sem alkalmazhatja a korszerű technikát, mert ezt kis területen, kisméretű gazdaságban egyáltalán nem is lehet alkalmazni.

E legutóbbi kifogás tárgyával már egy előbbi fejezetben foglalkoztunk, kimutatván, hogy a modern mezőgazdasági technika vívmányait kis területen époly jól lehet alkalmazni, mint nagy területen, bár igaz, hogy egy fontos részüket csak szövetkezeti úton. A magában álló kigazda, ki a szövetkezést nem ismeri, minden bizonnyal kénytelen — már technikai okokból — több fontos javításról lemondani, így nagyobb gépek használatáról, továbbá a 30—35 centiméter mély szántásról, mert hiszen nem tarthat annyi fogatos erőt, amennyi ehhez kell. Napjainkban a nyugat- és közép-európai kigazdáknak csak egy kis része él a szövetkezéssel — a kelet-európaiakról nem is szólva — s emellett sok vidéken, még ha előtérbe is lépnek a kigazdák szövetkezetei: a kigazdaság számos életfunkciója közül csak egyetkettőt egyesítenek magukban. A kigazdaságok legnagyobb része vagy egyáltalán, vagy legtöbb életfunkcióját tekintve, egymagában, elszigetelten áll. Tehát a kigazdaságot nem igen lehetne a nagygazdaság komoly versenytársának tekinteni, ha azon technikai hátrányokat, melyek kis méreteiből folynak, egyéb, szintén a termelés terén mutatkozó előnyei ki nem egyenlítenék.

Am ezek az előnyök megvannak, és pedig a kigazdaság kitűnő munkaszervezetében. Vitán fölül áll, hogy akigazda, ki szabad ember és önmaga számára dolgozik, fölényben áll a nagygazdaság bérmunkásával szemben, ki azért dolgozik, mert hajtják és ellenőrzik. Mivel a kigazda nemcsak munkás, de egyszersmind gazdaságának vezetője is, s így napról-napra akad valami, amit önállóan kell megfontolnia, értelmisége is gyakorlottabb, mint a bérmunkásé, ami aztán munkájában is érvényre jut.

Feltűnően mutatkozik a kigazdaság munkaszervezetének ez a fölénye a mezőgazdaság mindazon ágaiban, melyek sok ápoló munkát igényelnek, így a szőlő-, gyümölcs-, veteménytermelésben, állattenyésztésben stb. Minden oldalról beigazolt tény, hogy manapság ezen termelőágak sokkal

erősebben vannak képviselve a kisgazdaságban, mint a nagyban; a kisgazdaságok átlagos területéből sokkal nagyobb százalék jut kertre, szőlőre, gyümölcsösre, mint a nagygazdaságokéból, hasonlóképen a kisgazdaság baromállománya — területéhez viszonyítva — jelentékenyen nagyobb. Nem szabad elfelejtenünk, hogy ezen termelőágak kiterjesztése már magában véve technikai javítást jelent. Ha oly művelésnemekről, melyek kevés munkát képesek befogadni, olyanokra térünk át, amelyek több munkát is gyümölcsözően fogadnak magukba, ezzel gazdaságunk termelőképességét a csökkenő hozadéktörvény megkerülésével sikerült növelnünk.

Kitűnő munkaszervezete sokszor még azon esetben is egyenlő, sőt nem ritkán fölényes versenytársá teszi a kisgazdaságot, midőn a nagygazdaságnál alacsonyabbrendű technikát alkalmaz, így Európa sok vidékén fönnáll az a helyzet, hogy a kisgazda kevésbé okszerűen takarmányozza tehenét, mint a nagy és mégis ugyanakkora tej hozamot ér el. A lelkiismeretes ápolás helyrehozza a technika alacsonyabb rendűségéből eredő hátrányt. Jó munkaszervezete által, ha a nagyobbakat nem is, a kisebb technikai hátrányokat minden bizonnyal helyreépítolja a kisgazdaság, köztük az olyanokat is, melyek területének kis méretéből erednek, s így szövetkezés nélkül technikailag nem volnának pótolhatók. Újabb időben Németországban sok kisgazda adja magát cukorrépa művelésre; — mélyművelő ekéje nincs ugyan és a cukorrépa alá sem igen szánt 20—25 centiméternél mélyebben, de mert kézimunkával vet és kapál, gondosan és lelkiismeretesen: a mélyszántás hiánya dacára is arat annyit egy hektárról, mint a nagygazda.

Elterjedt vélemény, hogy a gabonatermelés terén a nagygazdaság minden körülmények között többre képes, mint a kicsiny. Ez a vélemény, még ha alapos volna is, revízióra szorulna ma, mikor a gabonatermelés technikájának átalakulása előtt vagyunk. Ez idő szerint nincs tökéletesebb gabonatermelő módszerünk, mint a Demcsinszki-féle ültető eljárás, már pedig ez mindenekelőtt sok és gondos kézimunkát igényel, úgy hogy csupán a kisgazda alkalmazhatja, míg a nagygazda mit sem kezdhet vele.

De ettől egészen eltekintve, a nagygazdaság fölénye a gabonatermelés terén eddig is csak ott állott fönn, ahol a kisgazdaság az alkalmazott termelőmód fejlettségét tekintve messze elmarad a nagygazdaság mögött, mint pl. Kelet-Európában: ellenben ott, ahol a földműves nép értelmisége nagyobb és a nagygazda nem dicsekedhetik oly nagy technikai fölényvel, a kisgazda gabonatermései éppen nem kisebbek amazénál. Stumpfe Közép-Németországra vonatkozó hivatalos fölvételek alapján úgy találja, hogy őszi gabona termelésében a nagygazdaságé, tavasziában a kisgazdaságé az elsőbbség; — az előbbit arra vezeti vissza, hogy a nagygazdaság *több ugart tart*, s egyszersmind kevesebb őszt vet, úgy hogy jobb földeket választ ki számára, végül, hogy több műtrágyát használ. Általában a kisgazdaság termés átlagait tekintve nem marad el a nagy mögött. »Fontos« — mondja Stumpfe — »habár nem új az a tény, hogy általában a kisparasztüzem teremti elő a legnagyobb termésátlagokat, habár egyebek között abban az üzemtechnikai hiányban szenved, hogy elegendő igáserő híján a mély művelést nem alkalmazhatja. De amint éppen ebből látható, ezt a hiányt egyéb előnyökkel az elégnél is jobban ki tudja egyenlíteni.«¹

Az Egyesült-Államoknak, a világ első gabonatermelő országának statisztikája arról tanúskodik, hogy a kisgazdaság az egy acre-en nyert gabonaterméseket tekintve legalább is egy színvonalon áll a nagygyal, ha ugyan nem áll éppen az utóbbi fölött. Legnagyobb búzaterméseket — az egész Unió átlagát tekintve — 3 acre-nél kisebb, valamint az 1000 acre-nél nagyobb farmokban nyerik; — ez utóbbiak, mint a statisztika megjegyzi, azért nyernek nagy búzaterméseket, mert területükhöz viszonyítva aránylag kevés búzát termelnek, tehát legjobb földjeiket választhatják ki e célra. A rozs a 0—20 acre, az árpa a 10—100 acre, a zab a 100—260 acre nagyságú farmokban adja a legnagyobb terméseket.² Különben a legfőbb búza vidéken, az északi centrális államokban úgy a búza, mint a rozs termésátlagai tekintetében

¹ Stumpfe i. m. 213. l.

² Twelfth Census of the United States, Volume VI. Part II. 34. l.

a 3—20 acre nagyságú farmoké az elsőség. Persze az amerikai kisparasztot nem kötik történelmi hagyományok, s a nagygazdától nem választja el őt a szakismeret oly nagy különbsége, a milyenhez európai viszonyok között szokva vagyunk. Nyilvánvaló, hogyha a kisgazda csak megközelítően is alkalmazni tudja mindazon technikai javításokat, melyeket a nagygazda alkalmaz: már övé a termelőképességben való elsőség, mert gazdaságának munkaszervezete magában jelen-tékeny fölényt biztosít számára.

Minden bizonnyal vannak hátráltató momentumok, melyek az elszigetelt kisgazdaság versenyképességét bénítják, s amelyeket ez csak szövetkezés útján háríthat el. Bevásárlásokat és eladásokat, melyek a gazdálkodással járnak, előnyösebben lehet nagyban elintézni, mint kicsinyben. Műtrágyát egyáltalán nem igen lehet kicsinyben vásárolni, mert minőségét csak vegyvizsgálat útján lehet megállapítani, amely, egy-két mázsánál nem fizetődik ki; viszont igaz, hogy a kisgazdának kevésbbé van szüksége műtrágyára, mert nagyobb lévén a marhaállománya, aránylag több istállótrágyával rendelkezik. Különben a kicsinyben való vétel és eladás hátrányaiból részben a kereskedelem fejlődő szervezettsége, részben a kisgazdák növekvő gyakorlata igen sokat kiküszöböl, ha nem is mindent.

A jelenkori kisgazdaság sok hátránnyal küzd és technikailag is csak a legfejlettebb országokban áll a nagygazdasággal egyenlő színvonalon. Másutt a nagygazdaságokban sok olyan technikai javítást találunk, melyeknek alkalmazása kisméretű gazdaságban is lehetséges volna és a kisgazda mégsem használja föl őket, szakértelem hiánya miatt, vagy más okból. Hogy ilyen körülmények között a kisgazdaság minden gazdaságilag fejlettebb országban megállja helyét, sőt helyenként terjeszkedni képes, ezt fölényes munkaszervezetének köszönheti.

Munkaszervezetének fölénye biztos győzelmet jelent számára azon esetben, ha a fejlődés útja oda vezet, hogy a kisgazdaság a naggyal egyenlő technikai színvonalra emelkedik.

Szövetkezés nélkül ez csak megközelítően lehetséges. Láttuk ugyan előző helyen, hogy a gazdaság kis mérete a természaporító javítások legnagyobb és legfontosabb részé-

nek alkalmazása elé nem gördít akadályt. Kedvezőtlenebb azonban a helyzet a munkamegtakarító javítások alkalmazása tekintetében. Nagy gépeket a szövetkezéssel nem élő, elszigetelt kiscgazda nem alkalmazhat és munkaeszközzeit egyáltalán kevésbé, az esztendő kevesebb napján át használja ki mint a nagygazda. Ezt a körülményt viszont ellensúlyozza, hogy a mezőgazdasági fölszerelésben a gépnek, munkaeszköznek egyáltalán nem jut akkora szerep, mint az ipariban. A mezőgazdasági álló tőke oroszlánrészét épületek és élőállatok alkotják, gépek és egyéb munkaeszközök a tőkének csak egy kis részét veszik igénybe; a gazdálkodás egész eredményét tehát nem érinti nagyon súlyosan, ha valamivel rosszabb is a kihasználásuk. Modern gazdaságban csupán az élőállatok értéke kétszer-háromszor, sőt négyszer akkora mint a holt leltár — a gépek s egyéb munkaeszközök — értéke,¹ különben a kiscgazdaság jobb munkaszervezete a munkaeszközök használata körül is érvényre jut, a kiscgazda vigyáz a maga szerszámaira, hibáikat idejében kijavítja, s általában gondot visel rájuk. Lényeges körülmény ez, ha meggondoljuk, hogy a mezőgazdasági gépek az év legnagyobb részében használatlanul rozsdásodnak és könnyen tönkre mennek, ha kezelésük hiányos. Bizonyos, hogy a kiscgazda munkaeszközei tovább tartanak, ami nagy részben helyrepótolja a hiányosabb kihasználást. Mindazonáltal nem szenvedhet kétséget, hogy gépek alkalmazása dolgában az elszigetelt kiscgazda nem veheti föl a versenyt a nagygazdával, ki nagyobb munkaszélességű és hatásfokú, s így több munkát megtakarító gépeket használhat. Ezért olyan kiválóan extenzív viszonyok között, amilyenek az Egyesült-Államok nyugati részein uralkodnak, akol az ember kevés, a föld pedig sok, s a csekély és nem szaporítható emberi munkaerővel lehetőleg minél nagyobb területet kell megművelni, ilyen viszonyok között a munkamegtakarító javításokon van a gazdálkodás súlypontja, tehát a nagygazdaság fölénye kétségbevonhatatlan. Ilyen

¹ A holt leltárba bele nem számítva a cukorgyári, szeszgyári stb. felszereléseket, melyek az elszigetelt kiscgazda számára hozzáférhetlenek és különben sem tartoznak a tulajdonképpen való mezőgazdasági üzemhez.

rendkívül extenzív gazdaságokban az érett termékek összegyűjtésének jut a legnagyobb szerep, az ebből kiinduló munkanemek könnyen mechanizálhatók, hasonlóképen a rendkívül fölületes talaj előkészítő munka is. Tehát gépmunkán alapul a gazdálkodás, s a gép a nagyüzemet tolja előtérbe. Hasonló extenzitás azonban bármely területen csak a mezőgazdaság kezdő idejében uralkodhatik.

Európai viszonyok között a kisgazda a géphasználat terén mutatkozó hátrányokat — mint már tudjuk — nem érzi, mert a munkabér alacsony, s ezzel kapcsolatban a kisparasztgazdaság minimáalterülete oly kicsiny, hogy a művelő földművescsalád sok munkamegtakarítást nélkülözhet. Természetes azonban, hogy minél inkább növekedni fog a munkabér és a kisgazdaság minimáalterülete, annál inkább érezni fogja a kisparasztgazda a munkamegtakarítás terén mutatkozó hátrányokat, melyeken az elszigetelt kisgazdaság nem tud segíteni. Csak úgy segíthet rajtuk, ha kilép az elszigeteltségből és szövetkezik.

A munkamegtakarító javításokon kívül vannak egyéb, már előző helyen érintett körülmények is, melyek alkalmassak arra, hogy a nagygazdaság számára termelőképesség dolgában az elsőséget megadják. Elmaradt országokban, hol a földművesnép értelmisége csekély, tőkéje pedig úgyszólván semmi, a nagygazdaság, melynek vezetője úgy szakértelemhez, mint tőkéhez könnyebben hozzájut, sok olyan termésszaporító javítást alkalmaz, melyről a kisgazdának halvány fogalma sincs, s a magasabbrendű termelőmód oly előnyöket biztosít számára, melyeket a kisgazdaság jó munkaszervezete még távolról sem pótolhat helyre. Ilyen viszonyok között megeshetik, hogy a nagygazdaság teljes sikerrel adja magát gyümölcstermelésre, szőlőművelésre, s egyéb olyan sok ápoló munkát igénylő termelőágakra, melyekkel különben inkább a kisgazdaság foglalkozik. Természetes azonban, hogy a nagygazdaság fölénye csak addig tart, míg a kisgazdák az új termelőmódot el nem sajátítják. Mihelyt az új javítások alkalmazásában a nagygazdát csak megközelíteni is képesek, már mutatkozik a jobb munkaszervezet fölénye. Európa szerte úgy volt eddig — kevés kivétellel — hogy az agrártechnika vívmányait a nagygazda

honosította meg először, s a kisgazda ő tőle tanulta el a javításokat. Az persze magától értetődik, hogy a hollandi kisparaszt bármilyen újítást könnyebben elsajátít, mint az orosz vagy a román kisparaszt. Minél jobbmódúak és értelmesebbek valamely ország kisgazdái, annál kisebb a nagygazdák mögött való technikai elmaradottságuk. Szemmel látható, hogy a XIX. század fejlődése a földművesnép növekvő jólétének és értelmiségének irányában mozgott előre. Marx idejében még igaz lehetett, hogy a kisgazda tőke és szakértelem híján nem képes a kor színvonalán álló gazdálkodásra. Ma már — Közép- és Nyugat-Európa viszonyait tekintve — félig sem igaz, sőt a kultúra dolgában legfejlettebb területeken már egyáltalán nem igaz. A mai fejlődésirány logikája pedig olyan állapot lehetőségét tárja elénk, melyben a magas értelmiségű kisgazdák önálló kezdeményezéssel sajátítják el a technikai javításokat, úgy hogy a nagygazdaság oktató szerepe teljesen fölöslegessé válik. Sőt úgy látszik ez az állapot a legfejlettebb parasztkultúrák területein — az Egyesül-Államokban, Dániában, Belgium, Németország egyes vidékein — már be is következett.

Nem szabad elfelejteni, amire Dávid figyelmeztet, hogy a kisgazdaság alig két-három emberöltővel ezelőtt bontakozott ki a hűbériség kötelékéből. Tényleg ma is még sok gazdasági hagyomány súlyosodik rá, melyeket a nagygazdaság annak idején — a hatalom birtokában lévén — könnyen lerázott magáról, úgy hogy ezzel is jelentékeny előnyre tett szert.

Hogy tiszta képet nyerjünk a nagygazdaság és a kisgazdaság termelőképességéről, a kettőnek összehasonlításában két szempontot kell megkülönböztetnünk. És pedig egyrészt abból a szempontból kell őket összehasonlítanunk, hogy melyik produkál *egy adott földterületen* nagyobb munkateredményt. Másrészt abból a szempontból, hogy *egy adott munkamennyiség* melyikben produkál többet.

Az első szempontból kiindulva úgy kell találnunk, hogy a kisgazdaság, hacsak nincs technikailag túlságosan

elmaradva a nagygazdaság mögött, egy adott földterületen nagyobb munka eredményt produkál amannál, vagyis, ahogy ki szokták fejezni, a nyersshozadéka nagyobb, összes terményeinek piaci értékét területéhez viszonyítva, több jut egy hektárra, mint a nagygazdaságban, a legtöbbször még azon esetben is, ha különben az egyes növények termésátlagai kisebbek is volnának, s az állatok tartása és tenyésztése okszerűtlenebb is volna. És pedig azért, mert a kisgazda minden talpalatnyi földet kihasznál és lehetőleg minél több munkaerőt iparkodik gazdaságában értékesíteni, gazdasága területéből annyit használ föl szőlőre, gyümölcsösre s egyéb munkaigényes kultúrákra, annyi állatot, baromfit tart, amennyit a piacon mutatkozó kereslet egyáltalán megenged.¹ így aztán jóval tökéletlenebb eszközökkel is sikerül földjéből akkora piaci értéket kihozni, amekkorát a nagygazdaság nem mutathat föl. Ez a jelenség a kisgazdaság természetéből folyik. A földművescsalád, mely a kisgazdaság földjét műveli, arra törekszik, hogy a gazdaság hozadékából egy munkáscsalád igényei szerint megélhessen. Minél több munkát képes egy adott földdarabon jövedelmezően elhelyezni: annál kisebb földterület bírása elegendő e cél elérésére, — ami lényeges előny. Képzjük el, hogy egy földművescsalád földet akar vásárolni művelés céljára: — minél kisebb területből képes egész munkaerejének rendes piaci bérét kihozni, annál kisebb pénzüsszeget kell földvásárlásra fordítania. Vagy képzeljük el, hogy egy falu határában egy generációról a másikra (változatlan termelő technikát föltételezve) a népszaporodás, s örökösztály útján, kisebb lesz a kisbirtok átlagos területe, úgy hogy az átlagos kisbirtokos, ki előzőleg csupán saját földjét művelte, most már kénytelen volna úgy mellékesen napszámba járni. Minden biztonnyal szívesen elkerüli ezt a kényszerűséget, ha módját tudja ejteni, hogy egész munkaerejét a már birtokában levő földdarabon helyezhesse el.

A ma fönnálló kapitalisztikus cseregazdaság a termelés

¹ Föltéve persze, hogy jövedelméből félreteheti az ehhez szükséges fölöslegeket és nem küzd az alámerüléssel, mint napjainkban Kelet-Európa sok vidékén.

olyan állapotát föltételezi, amelyben kevesebb a föld, mint a munkás. Természetes, hogy ilyen viszonyok között a munkás, ki földhöz jut, azon van, hogy a birtokába került földdarabon lehetőleg el tudja helyezni egész munkaerejét.

A mezőgazdasági technika fejlettségének egy adott változatlan fokán, egy adott földdarabon elhelyezhető munka mennyiségét a csökkenő hozadék törvénye korlátozza. Egy adott földdarab művelésének intenzitását újabb és újabb munkabefektetésekkel növelve, meg kell állapodnunk egy olyan utolsó befektetésnél, amelyen túl az eredmény már nem felel meg kívánalmunknak. A kisparasztszalád, midőn munkaerejét gazdaságában elhelyezni iparkodik, a földre fordított munka szaporításában bizonyára elmegy addig az utolsó befektetésig, melynek eredménye még épen hogy kiadja a munka piaci bérét. Ha például a kisgazdának, miután a gazdálkodás bizonyos intenzitását már elérte, módja nyílik még egy befektetésre, mely évente 30 napi munkájába kerülne, várható eredménye pedig körülbelül 60 korona, úgy hogy egynapi munkája 2 korona várható jövedelemszaporulatot eredményezne, a munkapiacon pedig a rendes napszám ugyancsak 2 korona: ezt a befektetést bizonyára nem fogja elmulasztani. Sőt föltéve, hogy földje kicsiny és egyebütt nem sok munkaalkalma nyílik, úgy hogy sok fölösleges munkaideje van: hajlandó az intenzitásnak még ezt a pontját is túllépni és olyan utolsó befektetéseket is alkalmazni, melyeknek eredménye már nem is adja ki a munka rendes bérét. Mert hiszen alkalmazott ő előzőleg, az intenzitás alacsonyabb fokán olyan befektetéseket is, melyeknek eredménye többet adott ki a rendes munkabérenél. Az előbbi, eredményesebb befektetések helyre-pótolják azt a hiányt, amellyel az utolsó befektetések csekélyebb eredménye a rendes munkabéren alul marad. A kisgazda nem sajnálja a földtől a munkát mindaddig, míg a többé és kevésbé termékeny munkabefektetések eredménye — átlagozva — a munka rendes piaci bérét kiadja.

A kapitalista nagygazda azonban semmi esetre nem lesz hajlandó az intenzitás ilyen magas fokáig szaporítani a földre fordított munkát, ő maga nem dolgozik; hogy a munkásnak több vagy kevesebb munkaalkalma nyílik-e,

ez őt egyénileg sehogy, osztályát pedig negative érdekli, mert ha nagyobb a munkaalkalom, akkor nő a munkabér, ez pedig az uralkodó osztály jövedelmét kisebbiti. A gazdálkodást azért folytatja, hogy munkátlan jövedelmet nyerjen. Csak olyan befektetéseket csinál, amelyeknek eredménye oly nagy, hogy a munkás bérén kívül kitelik belőle még a munkátlan jövedelem is, a földjáradék és a tőkenyeresség, vagy legalább is az utóbbi. Tehát az ő utolsó befektetése az intenzitás azon pontján lesz, melyen a várható termés- szaporulat a munkabéren kívül még a tőkenyerességet is kiadja. S így ő nem fejleszti az intenzitást konzervatív irányban oly messze, mint a kisparasztgazda. Aminek hatása aztán meg is látszik a kisparasztgazdaság nagyobb nyershozadé- kán, kivéve persze azt a már említett esetet, hogy a kisgazda össze nem hasonlíthatóan alacsonyabb technikával művelné a földet.

Ezeket tudva, azt is könnyen meghatározhatjuk, hogy a két gazdaságtípus közül melyikben nagyobb egy adott munkamennyiség termelékenysége. Minden bizonnyal a nagy- gazdaságban, mert hiszen egy átlagos, a kisgazdaságban kifejtett munkanapnak csupán munkabért kell produkálnia, ellenben a nagygazdaságban kifejtett átlagos munkanap- nak ezenkívül még földjáradékot és tőkenyerességet is. Következőleg a nagygazdaság kevesebb munkát fordít egy adott földdarabra, hogy munkásai a csökkenő hozadék- törvény hatása által kevésbé korlátozva, eredményesebben dolgozhassanak. Ha fölismerjük ezen rendszabály társa- dalomgazdasági következéseit, föl kell egyszersmind ismer- nünk, hogy a munka ilyen nagyobb termelőképessége, mely nagyobb extenzitással, a nyershozadék leszállításával van megvásárolva, nem jelent okvetlenül fölényt, jelenthet alsóbbrendűséget is, s a ma, Nyugat- és Középeurópában uralkodó viszonyok között tényleg azt is jelent.

Ott, ahol korlátlan mennyiségű földterületek állnak a mezőgazdaság rendelkezésére, mint pl. Kanadában vagy a La Plata államokban, a termelés eredményének növeléséhez igen gyakran a munkamegtakarító rendszabályok nyújtják a legjobb módot. Ilyen viszonyok között rendszerint annál nagyobb lesz munkánk eredménye, minél felületesebben

műveljük a földet, mert fölületes munkával nagyobb területeket foghatunk művelés alá, mint azon esetben, ha minden darab földet gondosan művelünk. Tehát előnyös lesz, ha 1 hektár gondos megművelése helyett 5 hektárt művelünk, bár a legfölületesebb gépmunkával. Sőt ahol nagyon sok a föld és nagyon kevés az ember, még ennél is előnyösebb lesz, ha nem is műveljük meg a földet, hanem állatokkal népesítjük be és legelőgazdaságot folytatunk, mert így az előzőnél nem nagyobb munkával 100 hektárt is kihasználhatunk. Próbáljuk meg azonban és alkalmazzuk ugyanezen munkamegtakarító rendszabályokat Európában, a hol minden föld művelés alatt áll, s a tápszerek termelését többé nem lehet új területek művelés alá vonásával szaporítani. Mi lesz az eredmény? A társadalom rendelkezésére álló táplálékmenyiség rohamos csökkenése, s ezzel kapcsolatban az iparnak s az egész gazdasági életnek visszafejlődése, az egész kultúrának lesüllyedése egy alacsonyabb színvonalra. — Ilyen viszonyok között a tápszerek mennyiségét csak úgy szaporíthatjuk, ha termelésüket a már művelés alatt álló földek minden adott darabján növeljük. Ennélfogva ott, ahol a műveletlen földek már elfogytak, a mezőgazdaság haladása első sorban a termésszaporító javításokhoz fűződik, melyek növelik a föld *nyershozadékát*, s a munkamegtakarító rendszabályok csupán azon esetben jelentenek haladást, *ha a nyershozadékot le nem szállítják*.

Amennyiben tehát a nagygazda olyan gépeket, s egyéb munkamegtakarító rendszabályokat alkalmaz, melyek a munka eredményességét növelik, anélkül, hogy a nyershozadékot csökkentenék: ezekkel fölényben van a kisgazdával szemben. De amennyiben a munkamegtakarításokat úgy veszi alkalmazásba, hogy velük egyszersmind a nyershozadékot alászállítja: működése károsra és a társadalmi termelés érdekeivel ellenkezővé válik. A munkamegtakarítások ilyen káros jellegű alkalmazása olyankor áll be a nagybirtokon, amikor a termények értéke alacsony, a munkabér ellenben magas, vagyis tápszerbőség idején, míg tápszerhiányos időkben a nyershozadék mérsékelt növelése áll a nagygazda érdekében, s a munkamegtakarításokat ehhez a célhoz alkalmazza.

Ilyen viszonylagos értelemben kell elbírálni a kisbirtokos s a nagybirtokos különböző magatartását a konzervatív belterjesség tekintetében. Túlnépesedés esetén nagy baj volna a társadalomra nézve, ha földjét csupa kisparasztbirtok borítaná, mert ebben az esetben egy gazdaság sem produkálna többet a dolgozó földműves nyomorult munkabérénel, melyből ez vajmi kevés tápszert nélkülözhetne az ipari és bányászati termelés céljaira. Ilyen körülmények között előnyös, ha minél több a nagybirtok, illetőleg nagygazdaság, mely egy adott földdarabon kevesebb munkást alkalmaz ugyan, de egy-egy munkásának munkaaeredménye jóval nagyobb lévén a kisparaszténál, egy adott területen jóval nagyobb tápszerezőleget produkál az ipar és a bányászat számára, mint az utóbbi. Fordítva áll a helyzet olyan időkben, mikor a tápszerezőtermelés lehetőségei tágak, s a szükséglet fölülhaladják, vagy legalább megközelítik. Mert ilyen körülmények között a kisbirtokos aránylag nagy minimálterülettel rendelkezik, munkája eredménye nagy, és termelt tápszerezőinek aránylag kis részét használja föl saját táplálkozására, a többit az iparnak adja át, míg ugyanakkor a nagybirtokos a nyersszorzadék rovására menő munkamegtakarításokat vesz alkalmazásba.

Több ezer hektáros uradalmak, latifundiumok tulajdonosai tápszerezőhiányos időkben sem érdeklődnek valami nagyon a gazdálkodás javítása iránt, mert ha kevés jövedelmet is nyernek egy-egy hektár földről, egész jövedelmük még így is óriási. A latifundiális gazdaságok legtöbbszörében a földnek aránylag nagy része parlagon hever, vagy legelő alakjában igen felületesen használandó ki, de területüknek szántóföld gyanánt használt része is az átlagnál extenzívebb művelés alatt áll. Az egészen nagy uradalmi gazdaságoknak ezt a fokozott extenzitását nem csupán elmaradt területeken találjuk föl, de a mezőgazdaság terén vezető országokban is. Németország legjobban művelt vidékein, ahol a földművelés uralkodó rendszere a váltógazdaság, az uradalmak legelőváltó, vagy más extenzívebb gazdaságrendszerhez ragaszkodnak.

A kiscgazdaság egy adott területen sűrűbb népesség megélhetését teszi lehetővé. Terjeszkedése a nagygazdaság

rovására a munkaalkalom szaporodásával, s a munkabér emelkedésével jár karöltve. De — amit sohasem szabad figyelmen kívül hagynunk — csak azon esetben, ha a kisgazda abban a helyzetben van, hogy a mezőgazdasági technika haladását legalább megközelítően követni tudja. Aminek ismét az a föltétele, hogy a társadalomgazdasági helyzet, melyet a mezőgazdaság relatív termelőképessége teremtett, a kisbirtokra és a kisgazdaságra nézve kedvező legyen. A mezőgazdasági üzemkérdést nem lehet abszolút értelemben eldönteni, hanem csak a jövedelem- és birtokeloszlás kérdésével együtt.

Az előadottak dacára fönmarad az a tény, hogy a kisgazdaság — csekély méretei, kicsiny viszonyai következtében — nélkülözni kénytelen több olyan javítást — főleg a munkamegtakarítás, a géphasználat terén — melyet a nagygazda tetszés szerint alkalmazhat.

Igaz, hogy a kisgazda inkább is nélkülözheti a munkamegtakarító gépeket. Ezeknek terjedését mindenkéül a munkabérek emelkedése mozdítja elő, amely tényező erősebben hat a nagygazdaságban mint a kicsinyben, mert hiszen az előbbiben egy adott munkamennyiségnek a munkabéren fölül még munkátlan jövedelmet is kell produkálnia a nagygazda számára, míg a kisgazdaságban elegendő, ha a munka terméke a munkabért kiadja. Kétségtelen azonban, hogy ha a munkabérek folyton emelkednek, a kisgazdaságban is előbb-utóbb előtérbe lép nagyobb munkamegtakarítások, erősebb hatásfokú gépek alkalmazásának szüksége, holott ezeket az elszigetelt kisparasztgazdaság apró viszonyaiba nem lehet gazdaságosan beilleszteni. De mi lesz akkor?

Mint egy előző fejezetben, a gazdasági gépek tárgyalása alkalmával említve volt, a nagyobb gépeknek a kisgazdaságban való alkalmazása — az egy gőzeke kivételével — technikailag épen nincs kizárva, csupán az a baj, hogy a kisgazda legfeljebb az év 2—3 napján át tudná használni őket, ami aránytalanul rossz kihasználás volna. Tehát csak úgy veheti őket alkalmazásba, ha kilép elszigeteltségéből és más kisgazdákkal szövetkezve, ezekkel

együttesen szerzi be őket. Ami aztán lehetővé teszi teljes kihasználásukat.

És nem csupán a nagyobb gépek használatát szerezheti meg szövetkezeti úton, de úgy szólva mindazon javításokat és előnyöket, melyeket elszigeteltségében nélkülöznie kell.

Mihelyt azonban a szövetkezés útjára lép, lemond egyéni cselekvésének, gazdálkodása önálló intézésének egy részéről és különálló egyénből alkotórészzé, egy kooperatív egész alkotórészévé teszi magát. Az első szövetkezettel egy újfajta kooperáció elemei jelennek meg és megindul a kisgazdasági munkaszervezet átféjlődése szövetkezeti munkaszervezetté.

V. FEJEZET

A szövetkezeti munkaszervezet

A szövetkezet

A szövetkezet az egyszerű, tiszta cseregazdaság egy magasabbrendű képződménye. Akkor keletkezik, ha több személy egyesül avégett, hogy valamely szükséglete kielégítését közös erővel tegye lehetővé. De magában ez a körülmény nem elegendő a szövetkezet jellemzésére, hasonló célra más emberi egyesülések is keletkezhetnek, amelyek nem szövetkezetek. Mi teszi hát a szövetkezetet szövetkezetté? Az a sajátága, hogy minden külső és belső életfunkciója kétoldalú szolgáltatás, csere alakjában megy végbe. A szövetkezetet alkotó összesség semmit nem ad át a kívüllágnak, sem át nem vesz tőle ellenszolgáltatás nélkül. (Bennünket most csupán gazdasági szövetkezetek érdekelnek és eltekintünk az olyanféle szabad egyesülésektől, melyek jótékonyág gyakorlására, művészet és tudomány támogatására, vagy más hasonló célra alakulnak.) Benn a szövetkezetben az egyes tag az összességgel csereviszonyban áll. Ha a szövetkezet tagjai valamely terméknek közös értékesítésére alakult: az egyes a maga termékét ellenszolgáltatás fejében adja át az összességnek. Ha a szövetkezetnek az a feladata, hogy tagjai számára valamely szükségleti tárgyat beszeressen: a beszerzett tárgyat az egyes ellenszolgáltatás fejében veszi át az összességtől. Közös fogyasztás is fordul elő a szövetkezeti életben, de csak olyan tárgyakra vonatkozólag, melyek már természetüknél fogva társas fogyasztásra valók, mint pl. valamely közösen beszerzett nagy gép, valamely nagy közös helyi-

ség stb. Ebben az esetben is az egyes bizonyos szolgáltatással váltja meg az összességtől a használat jogát.

A szövetkezet működéséhez szükséges tárgyak a szövetkezet magántulajdonát alkotják. E vagyon azonban nem csupán az összességé mint ilyené, de egyszersmind az egyesé is, ki üzletrész alakjában bírja a vagyon meghatározott arányrészét. Míg az egyén a szövetkezet kötelékébe tartozik: az összességnek engedi át az ő vagyonrésze fölött való rendelkezés jogát, de neki viszont jogában áll, hogy fölbontsa a viszonyt, mely őt az összességhez fűzi és kilépjen a szövetkezetből, amikor azután üzletrészét is kiveszi és visszanyeri az e fölött való egyéni rendelkezést. Sok esetben az is lehetséges, hogy üzletrészét eladja és így válják meg a szövetkezettől.

Ebben különbözik a szövetkezet valamely kommunista közösségtől: az utóbbiban a termelőeszközök köztulajdont alkotnak, amelyekre az egyénnek csak mint az összesség tagjának van joga; arra pedig nincs módja, hogy a közösségből kilépjen. Ellenben a szövetkezet vagyónának egy megfelelő arányrésze az egyén magántulajdona, ki tetszése szerint kiléphet a szövetkezetből és üzletrészét magával viheti.

Olyan szövetkezetekben, ahol az egyes tag hozzájárulása csekély, s a szövetkezet vagyona is csekély a tagok számához viszonyítva: a tag üzletrészét rendszerint elhanyagolják, s az egyesnek az összesség vagyonára való jogai csak addig tartanak, míg a szövetkezet kötelékébe tartozik; a kilépéssel megszűnnek. Ott azonban, ahol az egyén vagyonrésze jelentékenyebb, a tagok nem engedik erre vonatkozó jogukat elhanyagolni és résztulajdonuk az ő valóságos egyéni tulajdonuk, melyet kilépésük vagy a szövetkezet föloszlása alkalmával magukkal visznek. Különbösen épen ebben a pontban, az egyesnek a közvagyonra vonatkozó jogai körül nagy változatosságot mutatnak a szövetkezetek alapszabályai, amit nem lehet csodálni, mert napjainkban a szövetkezeti forma kifejlődése még koránt-sincs befejezve. Mint mindenütt az élő természetben: itt is a legalkalmasabb formák kiválogatódásának útján megy végbe a fejlődés. A fejlődés irányáról azonban kétségtelenül meg lehet állapítani annyit, hogy a szövetkezeti, egye-

sületi élet az egyes tag jogainak kiterjesztése felé halad, s a szövetkezetnek azt a sajátságát domborítja ki, hogy benne az egyént az összességhez csereviszony fűzi, mely kölcsönösen biztosítja úgy az egyén, mint az összesség szabadságát és függetlenségét.

A szövetkezet tagját a szövetkezetben való részvételre semmi sem kényszeríti, csak saját szükségletei. Föltéve, hogy szükségleteit egyénileg jobban elégítheti ki, mint kooperatív úton: nem fog belépni a szövetkezetbe, illetőleg, ha már részt vesz a szövetkezetben, rajta lesz, hogy kilépjen. Ha azonban a kooperáció többet ér az egyéni műveletnél, ha e kettőnek a szövetkezeti tag javára eső különbözete osztalék vagy más előny alakjában szemmel láthatóan mutatkozik: akkor a szövetkezet nem szűkölködik tagok nélkül.

Téves volna azonban ebből azt következtetni, hogy valamely szövetkezet huzamos fönnállása mindig, minden körülmény között annak a jele, hogy az illető szövetkezet valóban hasznot hajt tagjainak. Sőt a szövetkezetek egy része állandóan többre kerül tagjainak, mint amennyit nyújt nekik. Különösen olyan gazdaság és kultúra tekintetében elmaradt országok szövetkezeteire nézve áll ez fönn, ahol a szövetkezeti élet még a kezdet stádiumában van. A szövetkezeteknek is meg kell küzdeniök a kezdet nehézségeivel és sok veszedelmes szirtet kell útfökből eltávolítani, míg valamely országban a szövetkezeti élet föllendülhet.

Az első és legnagyobb feladat, melyet a bárhol kifejlödő szövetkezeti életnek meg kell oldania: a szövetkezetek választott vezetőségének helyes ellenörlésében áll. Ott, ahol az ellenörlés lanyha és hiányos: a vezetőségekben előbb-utóbb lábra kap az a törekvés, hogy a kooperáció nyújtotta előnyt elvonják a tagoktól és a maguk javára aknázzák ki. Még ha eleinte nagyon szerényen jelentkezének is az ilyen törekvések: ellenörlés híján előbb-utóbb nyílt és rejtett, legális és illegális visszaéléssé izmosodnak, melyek a tisztességesebb és komolyabb vezető elemeket sem hagyják érintetlenül. Az átlagember haszonlesése előbb-utóbb mindenütt diadalra jut, ahol érvényesülésére megvan a lehetőség.

Az ellenőrzés kérdését azonban nem lehet intézményesen megoldani. Ellenőrző bizottságok nem elegendők, mert összejátszhatnak a vezetőséggel. Csak egy módja van a kielégítő ellenőrzésnek: ha a szervezetek tagjai az ügyvitel iránt tömegesen érdeklődnek és ellenőrzést gyakorolnak fölötté. Mert a nagy tömeg nem játszhatik össze a vezetőséggel, hiszen éppen az ő kizsákmányolásáról van szó, érdekei tehát ebben a tekintetben ellentétesek a vezetőség érdekeivel.

Tehát a jó ellenőrzés első feltétele maguknak a szervezetek tagoknak fejlettebb értelmisége és demokráciára való neveltsége, mely képessé teszi őket közügyek megítélésére és elvonja a talajt a demagóg megtévesztés alól. Ezt a nevelést megadja egyrészt a demokrácia felé haladó közélet, másrészt maga a kifejlődő szervezetek élet, s a tapasztalások, melyeket a tömegek saját kárúkon szereznek. A szervezetek együttműködésbe a néptömegeknek épügy bele kell tanulniok, mint bármi másba, de épügy bele is tanulhatnak. Legalább azt látjuk, hogy a demokratikusabb Nyugat-Európában, hol a szervezetek élet is régibb, könnyebben alakulnak és jobban, tagjaik nagyobb hasznára működnek a szervezetek, mint az arisztokratikusabb Kelet-Európában. Amihez kétségtelenül a fejlettebb gazdasági feltételek is hozzájárulnak.

A szervezetek létének legfőbb gazdasági feltétele, hogy az egyén ne legyen jobban rászorulva a szervezetre, mint a szervezet az egyénre. Mert ellenkező esetben az egyén az összességtől függő helyzetbe jut, ami már egymagában lehetetlenné teszi a vezetőség kielégítő ellenőrzését. Az összesség a maga jogait a végrehajtó szerv, a vezetőség útján gyakorolja, tehát ennek módjában áll, hogy nyomást gyakoroljon azon tagra, ki a bírálat és ellenőrzés jogát gyakorolni próbálná. Tanulságos példát nyújt erre igen sok olyan hitelszervezet, mely tőkében szegény agrárállamokban működik. Az ilyen szervezetek tagjai uzsorakamatot fizetnek a szervezet nyújtotta kölcsönért, s a »választott« vezetőség dús jövedelmet élvez. A tagok csak névlegesen tagok, voltaképen a vezetőség megszorult és kizsákmányolt adósai, a szervezet pedig csak névlegesen

a tagoké, tényleg a vezetőségé, s nem egyéb, mint az utóbbinak kapitalisztikus vállalata.

Másik gazdasági föltétel, mely nélkülözhetlen a szövetkezeti élet kifejlődéséhez: hogy a néptömegek jövedelme elég nagy legyen ahhoz, hogy napi szükségleteiken felül valamit félretehessenek belőle, mert ha nincsenek apró tőkék, akkor nincs miből összehordaniuk a szövetkezetek közvagyonát, a közös termelőeszközöket, melyek a kooperációhoz szükségesek.

Mindezekből látszik, hogy a modern szövetkezetek csak fejlett gazdasági és kulturális viszonyok között verhetnek gyökeret. Világos, hogy terjeszkedésük föltétele a jövedelem olyan megoszlása, mely kedvez a nagy néptömegeknek. Különben maga a közélet és a közszellem is csak úgy lehet demokratikus, ha a társadalmi termelés eredményéből a dolgozó néptömegek kedvező arányban részesülnek.

Ezt az alaptendenciát lehet fölismerni a kisgazdaság szövetkezeti fejlődésének mozgató erőiben is.

A kisgazdaság termelőmódjának szövetkezeti úton elérhető javításai

Mint már előző helyen láttuk: a kisgazda leginkább a munkamegtakarító géphasználat terén marad el a nagygazda mögött, de semmiféle technikai akadályja nincs annak, hogy ezt a hátrányát szövetkezés útján ki ne küszöbölje. Egy kisgazda egymaga nem képes egy gőzcséplőgép kihasználására, de ha egy falu népe összeáll és közösen szerez be egy ilyent: a gép kihasználása épen olyan tökéletes lehet, mint a nagygazdaságban, s egyúttal minden egyes kisgazda épen olyan jól használhatja, mintha az övé volna. Más hasonló, élettelen tárgyakat feldolgozó gépekről (kukoricamorzoslókról stb.) ugyanezt lehet mondani. Azon nagyobb gépek közül, melyek a szántóföldet járják be, csupán a gőzeke az, melyet a kisgazda még szövetkezetiileg sem képes használni, de ezt az eszközt az igás mélyszántó eke minden hátrány nélkül pótolhatja. Egyébiránt semmiféle technikai akadályja, hogy a kisgazda, mással szövetkezvén, a maga kisméretű vető- és egyéb

művelő-eszközeit nagyobb munkaszélességű és hatásfokú gépekkel cserélje föl.

Kautsky Károly, ki a kisgazdaság föltétlen technikai alsóbbrendűségét hirdeti, azt állítja ugyan, hogy a mezőgazdasági munka sajátos természete kizárja a gépek szövetkezeti alkalmazását. Például egy aratógép-szövetkezet tagjai között lehetetlen az egyetértés, mert mindnyájan egyszerre akarnának aratni.¹ Sering erre a következőket feleli:

»Kautsky semmi jót sem tart a szövetkezeti gépbeszerzésről, mely gyakran előfordul, anélkül hogy ennek akár a szövetkezeti, akár az üzemstatistikában nyoma volna. »Minő értéke van« — mondja Kautsky — »egy szövetkezeti arató gép birtokának, ha az összes szövetkezeti tagoknak egyszerre kell aratniok.« Mintha minden gabonát egy és ugyanazon napon kellene learatni! ő nem veszi észre, hogy a vetés-ide több hétre terjed, hogy a föld egy és ugyanazon községi határban korántsem egyenlő minőségű, hogy könnyű földön előbb érik a gabona mint kötött talajon, s a korábban vetett előbb, mint a későbbben vetett.«²

Ha a szövetkezeti tagok között erős a kölcsönös egymásrautaltságnak s az egyenlőségnek érzése — ez az, amit szövetkezeti szellemnek szoktak nevezni — akkor a használat sorrendjének kérdéséből nem származhatnak súrlódások. És bizonyos, hogyha a kisgazdának nagy gépek használatára szüksége van, csupa kényszerűségből is méltányosan viselkedik és tiszteletben tartja másoknak az övével egyenlő jogát, mert máskülönben lehetlenné teszi a szövetkezeti együttműködést és megfosztja magát a velejáró előnytől, melyet nem nélkülözhet. Ha az egyenlőség alapján való kooperációra szükség van, akkor a szövetkezeti szellem magától előáll.

¹ Kautsky: Die Agrarfrage. Stuttgart, 1902. 122.1. — Érdekes, hogy Kautsky, aki különben tagadja, hogy az ipari és mezőgazdasági termelés lényegesen különböznék egymástól, ez alkalommal maga hivatkozik erre a különbségre.

² Sering: Die Agrarfrage und der Socialismus. Schmollers Jahrbuch, 1899. IV. Heft, 324. 1.

Az a hatóok, mely a kisparasztgazdaságban a gépeket és egyéb munkamegtakarításokat szükségessé teszi: a munkabérek emelkedésében áll. Minél magasabb a munkabér: annál nagyobb minimális földterület termése szükséges ahhoz, hogy egy földműves-család munkabére kiteljen belőle, tehát annál inkább kénytelen a földműves-család a maga munkaerejét munkamegtakarító javításokkal hatványozni, hogy e területet megművelhesse. És ezek a munkamegtakarítások a munkabérek emelkedő irányzatával nem csupán a tulajdonképpen való mezőgazdasági üzemben állnak elő, de a földműves-család munkakörének azon részében is, mely nem tartozik a tulajdonképpen való mezőgazdasághoz: a háztartásban.

Az ősi, paraszti háziipar kiküszöbölése már magában munkamegtakarító javítás volt, mert hiszen a földműves nagyipari gyártmányok alakjában pár fillérért megkapja, amivel régebben napokig vesződött. A modern parasztháztartás műveletei csupán a közönséges asszonyi teendőkre szorítkoznak. De ezeket is előnyösebben lehet kooperatív úton ellátni. A házi kenyérsütés már kezd helyet adni a szövetkezeti kenyérsütésnek. Központi konyha, központi háztartás a falun: ez ma még utópisztikusán hangzik. De az emelkedő munkabérek logikája ide vezet; ezek is munkamegtakarító javítások, melyek által a földműves-asszony ma lekötött munkaerejének egy jelentékeny részét föl lehet szabadítani, s így csak a haladás tempójának kérdése, mikor következnek be.

Termésszaporító javítások alkalmazása tekintetében aránylag kevesebb technikai akadály áll az elszigetelt kisgazda előtt. De azért itt is vannak olyanok, amelyeket csak szövetkezés által győzhet le. Például a mélyszántó ekét, melynek használatához nincs elég fogatos ereje, csak szövetkezeti úton szerezheti be. A szövetkezés hozzáférhetővé tesz számára minden olyan termésszaporító javítást, melyet különben nélkülözne, így az alagsövezést vagy más, nagyobb területen egységes végrehajtást követelő meliorációt. Szövetkezeti úton annyi műtrágyát szerezhet

be, amennyit akar; Olasz- és Franciaországban épen a szövetkezeti műtrágyabeszerzés előnyei voltak azok, melyek a kisgazdák figyelmét a szövetkezésre irányították. Nincs a természaporítás terén olyan nehézség, melyet a kisgazdák szövetkezeti úton le ne győzhetnének. Nyugat-Európában odáig mennek, hogy közös csikónevelő és faj állattenyésztő gazdaságokat létesítenek, így pótolván saját üzemük e téren mutatkozó hiányait.

Többé-kevésbé minden ilyen szövetkezeti úton életbe léptetett javítás tökélet igényel. Természetes, hogy a kisgazdák csak olyan időkben képesek jövedelmükből a kellő összegeket félrerakni és belőlük a szövetkezeti felszereléseket összehordani, mikor — mint ma, a XX. század elején is — a dolgozó nép jövedelme egyáltalán emelkedőben van.

Van azonban még két pont, melyben az elszigetelt kisgazda a nagygazda mögött marad: és ez a beszerzés, valamint az értékesítés. Főleg az utóbbi.

A nagyban való értékesítés már magában előnyt jelent a nagygazdaság számára, amihez még hozzájárul, hogy a nagygazda a maga nagy tömegekben jelenlevő termékeit a lehető legjobb módszerekkel kikészíti, s ilyen pompásan kikészített, egyenletes minőségű terméktömegekkel lép föl a piacon. Ezen a téren az elszigetelt kisgazda nem versenyezhet a naggyal, de a parasztszövetkezet ugyanarra, sőt többre képes, mint a nagygazdaság.

Épen az értékesítés terén mutatkozik a legélénkebb szövetkezeti mozgalom, itt állnak elő a legnagyobb szabású szövetkezeti képződmények. Ha e szövetkezetek sajátos természetét meg akarjuk ismerni, legjobb lesz, ha néhány tipikus formájukat szemügyre vesszük. Legelterjedtebb közülök a *tej szövetkezet*, mely tagjaitól megveszi a tejet, külön e célra létesített ipartelepen vajat vagy sajtot gyárt belőle, s a gyártmányt eladja. Az üzleti nyereség mint osztalék a tagoknak jut, a beszolgáltató tejmenyiség arányában. A beszolgáltató tejet az esetről-esetre megállapított zsírtartalom szerint fizetik; az egyes tag hiába akarná vizes

tejjel megcsalni a szövetkezetet: a tejmérő eszköz nem mutat ki több zsírt, mint amennyi egy liter tejben tényleg van. A tejszövetkezet arra törekszik, hogy jóminőségű, magas zsírtartalmú tejet kapjon a tagoktól. Ahol a szövetkezetek magasabb fejlettségre jutottak: a szövetkezeti igazgatóságnak rendszerint joga van arra, hogy a tagoknak a tehen tartása, takarmányozása, a tej tiszta kezelése iránt utasításokat adjon és ezek betartását időnként ellenőrizze, íme a kisgazda lemond az egyéni intézkedés jogának egy részéről a kooperatív együttműködés érdekében.

Az egyszerű vaj ért ékesítő szövetkezet, mely tagjaitól a kész, otthon köpült vaját vette meg, nem vált be, mert nem tudott egyenletes minőségű vaját hozni a piacra; már pedig csak egyenletes árút lehet kedvező áron eladni.

A sertésvágószövetkezet. Megveszi tagjaitól a sertést súly szerint; saját ipartelepén hentesárúkká földolgozza és eladja. A nyereséget a tagok évről-évre a beszolgáltatott élősúly szerint fölosztják. A szövetkezet arra törekszik, hogy meghatározott fajtájú, egyenletes minőségű sertéseket kapjon tagjaitól; tehát tenyészállatokat szerez be és az állatok tartása iránt az egyes tagnak utasításokat ad.

A baromfiszövetkezet. Tíz-tizenöt falu kisgazdái összeállnak és az egész terület részére meghatározott, egyenlő-fajú tenyészkakasokat szereznek be. Az így megalakult szövetkezet nagy mennyiségében is egyenletes minőségű tojással és baromfival képes a piacot ellátni. A tojásokat nem külön, az egyes gazdaságokban költetik ki, hanem költőgépekkel a szövetkezet központi költőtelepén; ez látja el a tagot fölnevelni való fiatal csirkével.

Magtár szövetkezet. Közös magtárt épít a tagok számára, azoknak gabonáját aratás után súly és minőség szerint átveszi és *hitelt ad rá*. Később, mikor a gabonárak emelkednek, az egész készletet eladja; az árfolyamnyereség így a tagok javára esik. A *sütőház-szövetkezet* a gabonát nem nyers, hanem kenyérré feldolgozott alakban értékesíti (mindenütt, ahol megkísérelték, kiváló sikerrel). A gabonaszövetkezetek is odatörekcsenek, hogy az egyes tagokat egyenletes minőségű gabona termelésére bírják, e célra vetőmagbeszerzést is folytatnak.

Az előbb leírt szövetkezeteknél nagyobb nehézségekkel küzd a *borértékesítő szövetkezet*, melynek az a legnagyobb baja, hogy tagjai nem igen tudnak egymás között megegyezni arra nézve, kinek borát milyen árban vegye át az összeség. Mindegyik termelő a maga borát dicséri és egyik sincs megelégedve azon árral, melyben terményét a szövetkezet átveszi. Utoljára a folytonos súrlódások széjjelrobbantják a szövetkezetet. Persze a bor értékét nem lehet literrel és szeszfok-mérővel megállapítani, az értéket erősen befolyásolja a szín, szag, íz: csupa imponderábilis tényező, amelynek megállapítására nincs mérőeszköz. A kereskedőnek odaadja borát a kiskgazda: maga az a körülmény, hogy hányan keresik a terményt és milyen árban kérik, nagyjából tájékoztatja őt annak piaci ára felől. A szövetkezetnek való átadás alkalmával a kereslet-kínálat e felvilágosító játéka eselik. Itt nem arról van szó, mennyit ér a bor a piacon, hanem arról: mennyit ér a többi szövetkezeti tag borához viszonyítva, melyekkel majd együttesen, egy tömegben kerül eladásra. Könnyebb e viszonylagos értéket megállapítani, ha a szövetkezet egyenlőfajta szőlő vesszővel látja el tagjait s ezenkívül nem csupán a kész termény értékesítését, de a kikészítést (a sajtolást, erjesztést, kezelést) is elvállalja; a közös, s egyszersmind fejlett technikával pl. tenyésztett erjesztő-baktériumokkal) végbemenő kikészítés a terményt is egyenletesebbé s egyszersmind valamennyit jobb minőségűvé teszi. Ilyen körülmények között könnyebben megegyeznek a tagok, esetleg kölcsönös engedékenységre is hajlandók: a kooperáció előnyei nagyon is szembeötlőek. Az ú. n. vincellérszövetkezetek, melyek a termény kikészítését is elvállalják, tűrhető eredménnyel működnek, sőt Dél-Németországban határozott sikerrel.

Van ezenkívül még több másfajta mezőgazdasági értékesítő szövetkezet, de ezek leírását mellőzzük, mert csak az általános elvekre vari szükségünk, melyek a leírt típusokból eléggé kitűnnek, s amelyeket a következőkben összegezzük.

Minden értékesítő szövetkezet odatörekszik, hogy jó és *egyenletes minőségű* árút tudjon piacra vinni. Sokat jelent ebben az irányban, ha a szövetkezet nem nyersterményt,

hanem saját központi üzemében kikészített árút visz a piacra, mert maga a kikészítő eljárás egyöntetűsége is többé-kevésbé egyöntetűvé teszi a piacra vitt árú minőségét. Ezért látjuk, hogy azon szövetkezetek, melyek a kikészítést is elvállalják, sokkal nagyobb sikert tudnak fölmutatni, mint azok, melyek tagjaik termékeit piacra vinni való állapotban, pusztán értékesítés végett veszik át.

A minőség javítására, egyenletességének fokozására jelentős lépés, ha az Összesség beavatkozik az egyes tag gazdálkodásába, meghatározott fajtájú vetőmagot vagy tenyészállatot ad neki és a termelőfolyamatot — előírásokkal — bizonyos meghatározott irányba tereli.

A földművesnép szövetkezeti mozgalmában tehát megvan az a tendencia, hogy a kikészítő eljárásokat az egyes parasztgazdaságból kiküszöbölje. Mivel ezek az eljárások — pl. vaj készítés és, sertésfeldolgozás stb. — lényegükben ipari műveletek: a fejlődésnek a földműves-szövetkezetekben megnyilatkozó iránya — mint Dávid megállapítja — a kisgazdaságot redukálja tiszta mezőgazdasági üzemmé, el nem vitathatóan a termelőképesség javára. A szövetkezeti kikészítés munkamegtakarítást jelent, s egyben a termék minőségének javulását.

Megvan továbbá a szövetkezeti mozgalomban az az irányzat, hogy a kisgazdaságok között meglevő egyéni különbségeket lehetőség szerint kibővítsék, szakismeretek terjesztése és a termelőfolyamat ellenőrzése útján. Egyéni különbségek akár két egymás mellett fekvő kisgazdaság között is mindig lesznek, a szerves életet támogató termelőfolyamatot sohasem lehet egy bizonyos mintába szorítani, de a termelés technikai alapelvei akár százezer kisgazdaságban is közösek lehetnek (hacsak erősebb talaj- és éghajlatbeli eltérések fenn nem forognak) és igen nagy mértékben hozzájárulhatnak a termények minőségének nagyobb egyenletességéhez.

Mikor azonban a szövetkezet benyúl az egyes tag gazdaságába, hogy fejlessze és az összességgel harmóniába hozza: egyrésztől átveszi azt az oktató szerepet, melyet a XIX. század folyamán a nagygazdaság gyakorolt, másrészt-

ről beviszi a földművesköztség határába a tervszerű központi vezetést.

A termelőfolyamat nagyobb egyenletessége, mely ezen az úton előáll, könnyebbé teszi az egyes tagtól átvett termés értékének megállapítását. Két kosár egyenlőfajtájú almát súlyuk és az almák átlagos nagysága szerint könnyen lehet ugyanazon értékarányosra vezetni; ha az egyik kosár másfajta: már akkor vitás lehet, melyik fajta ér többet. Két sertést, melyek ugyanazon fajtából valók és ugyanazon faluban hasonló takarmányon, hasonló ápolás mellett nevelkedtek: bátran át lehet venni az élősúly kilogrammja szerint ugyanazon árban. — *Az értékmegállapítás* azonban igen lényeges szerepet játszik a földművesek szövetkezeteiben. Nem szabad elfelejteni, hogy a szövetkezetnek beszolgáltatott termények minden kilogrammja egy-egy szövetkezeti tag keserves munkáját foglalja magában, s az egyes tagnak igen természetes érdeke, hogy munkájának jutalmát ő maga élvezze és az ő fáradságát ne zsákmányolhassák ki a szövetkezet többi tagjai. Efelől azonban csak úgy lehet biztos, ha tudja, hogy sem az ő terményét minőségén alul, sem más tag terményét minőségén fölül értékelni nem fogják. Szükség van tehát valamely pontos mérőeszközre, mellyel a termés minőségét meg lehessen állapítani.

A kisgazdák értékesítéssel foglalkozó szövetkezetei nem alkotnak tulajdonképpen való mezőgazdasági termelőszövetkezeteket, mert hiszen épen a mezőgazdasági munkák — a szántás-vetés, növény- és állatápolás — tekintetében csak tanító és irányító szerepük van, de távolról sem törekszenek arra, hogy tagjaik e munkákat közös földterületen vagy épületekben, nagy csoportokban összeműködve végezzék. A saj átlagos mezőgazdasági munkák megmaradnak az egyes kisparaszt egyéni hatáskörében, csupán a termények kikészítése, raktározása, értékesítése (csupa ipari és kereskedelmi jellegű ténykedés) történik közös üzemben. Sőt igen sokszor e közös üzemben (pl. a vajkészítő, a sertésfeldolgozó, gyümölcs-csomagoló és konzerváló-telepen) sem maguk a szövetkezeti tagok dolgoznak, hanem külön ezzel a termelőággal foglalkozó bérmunkásokra és szakképzett felügyelőkre bízják ezeket a teljesen ipari terme-

szetű (élettelen tárgyakat feldolgozó) műveleteket. Tehát, ha szigorúan vesszük, a kisparasztok értékesítő szövetkezeteit nem lehet munkaszervezeteknek, tagjaik munkaszervezeteinek tekintenünk.

Mégis az a körülmény, hogy e szövetkezetek fönállása az értékmegállapításon fordul meg, hogy bennük az egyes földműves részeltetésének egy egészen új, eddig még ismeretlen módszere jut alkalmazásba: arra mutat, hogy e szövetkezetek a földművesmunka szervezésének egy új lehetőségét nyitják meg és nincs kizárva, hogy kedvező föltételek között ki is fejlődik belőlük a földműves munkának egy újfajta szervezete.

Értékesítő szövetkezeteik alakításával arra törekszenek a kiscgazdák, hogy az áruforgalomban sok különálló kistermelő helyett, mint egyetlen nagyvállalkozó jelenjenek meg, élvezvén mindazon előnyöket, melyek a nagyvállalkozónak jutnak. Feltűnő, hogy már ez az első tömörülés, a kollektív nagytermelőnek még csak kifelé való reprezentációja (belső széjjeldarabolttság mellett) *értékeléssel* kezdődik, még pedig olyan értékeléssel, mely egyedül alkalmas arra, hogy a dolgozó földműves egyéni munkateljesítményét még akkor is teljes szabadsággal megállapítsa, ha különben a munka természete minden ellenőrzést ki is zárna. Aki a dolgozó földművestől nem munkaerőt vásárol, hanem a munka teljesen kész termékét, ennek minőségét pontosan megállapítván és a helyi piac árai szerint kifizetvén: az biztos lehet benne, hogy tiszta vásárt csinált, hogy annyi és olyan árút kapott, amennyiért és a milyenért egyezség szerint pénzt adott, amit korántsem mondhatna, ha a dolgozó földművestől nem munkaterméket, hanem munkaerőt vásárolt volna (mivelhogy a munkaeredmény biztosításának nehézségei bajossá teszik annak előre való megállapítását, mekkora munkaterméket fog létrehozni a megvásárolt munkaerő). Ha nem munkaerőt, hanem kész munkaterméket vásárolunk a dolgozó földművestől: a viszony, mely ezen a vásárláson alapul, meg fog almi, mint tisztán tárgyi, adásvételi kapcsolat, és minden személyi momentumot bátran nélkülözhet.

Előző helyen, a nagygazdaság munkaszervezetének tár-

gyalása alkalmával kitűnt, hogy a bér munkás ellenőrzésének, a munkaeredmény biztosításának növekvő nehézségei a nagy gazdaságba beviszik a föltétlen munkakényszert, mely, mint tudjuk, csereellenes, s ezzel egyszersmind fokozódó mértékben eltávolítják a nagy gazdaságot a cseregazdasági elvtől. Cseregazdasági alapon álló nagyüzemi szervezet, melyben a munkást csupán saját egyéni szükségletei kényszerítik munkára, a földművelés nagyobb intenzitása mellett csupán úgy lehetséges, ha a dolgozó földművesnek a társas munka eredményéből való részesedése nem a teljesített munkamennyiségen, hanem a kész munkaeredményen alapul.

A mezőgazdasági értékesítő szövetkezetek egyes tagjában fölismerhetjük azt a társasán dolgozó földművest,¹ kit csupán saját egyéni szükségletei kényszerítenek munkára. A szövetkezetben folyó értékmegállapításban pedig a dolgozó egyén részesedésének azt a módját, melynek alapján a földművelés bárminő magas intenzitása mellett is lehetséges a dolgozó földműveseknek minden kényszer nélkül való szervezése, csere viszony alapján.

A fejlődés azon erői, melyek a modern mezőgazdasági szövetkezeteket létrehozták, két irányban hatottak: egyfelől szabaddá tették a földművest, másfelől szükségessé tették a szabaddá tett földművesek kooperációját, ez pedig létrehozta az egyéni teljesítmény azon értékelését, mely lehetővé teszi szabad földműveseknek csere viszonyban, kényszer nélkül való együttműködését.

Tiszta dolog, hogy a fejlődés ezen erői azonosak azokkal a hatókokkal, melyek a cseregazdaságot fönntartják és továbbfejlesztik. A kis gazdaságnak és szövetkezeteinek sorsa egybe van fűződve a cseregazdaság sorsával.

A kisgazdák értékesítő szövetkezeteinek keletkezése közvetlenül a tej, baromfi, tojás, gyümölcs s egyéb jobbminőségű tápszerek után való kereslet növekedésével függ össze. E tápszerek termelése aránylag nagy munka befogadására képes, s így kezdettől fogva a kis gazdaság dominiumát

alkotja, mely előszeretettel foglalkozik nagyobb munkát befogadó kultúrákkal. A jó piaci árak ösztönözték a birtokos földműveseket szóban forgó termékeik összehordására és közös kikészítésére vagy csomagolására, melyet a piac növekvő igényei követelnek. E szövetkezeti forma azonban oly sok előnyt rejt magában, hogy ott, ahol meghonosodik, előbb-utóbb kiterjed az összes termékek értékesítésére — a gabonát is beleértve — föltéve persze, hogy a jövedelemoszlás alakulásának iránya a kisgazdaságra és szövetkezetekre nézve kedvező.

Természetes továbbá, hogy a mezőgazdasági értékesítő szövetkezetek — mint a szövetkezetek egyáltalán — a nép magasabb jólétét és kultúráját föltételezik. Létrejövételükhöz a kisgazda munkájának bizonyos magasabb termelőképessége szükséges. Nem csupán azért, mert csak ezzel járhat együtt a szövetkezéshez szükséges szellemi és erkölcsi kultúra, de azért is, mert termékeinek bizonyos fajtái csak ebben az esetben alkotnak olyan tömeget, hogy érdemes legyen értékesítésük végett a szövetkezeti üzemet fönntartani. Például valamely elmaradt vidék kisparasztja, ki a maga minimálterületének terméséből csak 1—2 apró és nyomorultan tejelő tehenet táplál, aránylag nem sok hasznát veszi a tej szövetkezetnek, s a szövetkezeti közügynek nincs az ő megélhetésére akkora jelentősége, hogy időt és fáradságot fordítana rá. Magyarországon sok újonnan megalakult tej szövetkezet pár évi működés után feloszlik, mert a földműves nép gazdasági és szellemi kultúrája még nem mindenütt érte el a szövetkezés megkövetelte színvonalát. Inkább csak a német és a fejlettebb magyar földműves nép körében tudnak a szövetkezetek meggyökerekedni.

Gazdaságilag elmaradt területen nem csupán a keletkezett szövetkezet létét fenyegeti sok nehézség és veszedelem, de a szövetkezet maga is bajokat szül azzal, hogy megbontja a földműves nép táplálkozásának egyensúlyát. Az elmaradt és földhöz ragadt földműves, ha tejszövetkezetbe tömörül, saját gyermekeitől is elvonja a tejet, hogy beszolgáltassa az értékesítő szövetkezetnek; a gyermek azután a teljes tej helyett, melyen régebben élt, zsírtala-

nított, lefölezött tejet kap; a zsiradék hiányát pedig megérzi a szervezete. Sok helyen a parasztyermekek rosszabb táplálása követi a tej szövetkezet fölállítását, amit ifj. *Leopold* Lajos Magyarországra nézve is kimutat.¹

Amilyen hiba e minden bizonnyal hátrányos jelenséget tagadásba venni — amint ezt *Dávid* Eduárd teszi — époly hiba annak jelentőségét túlbecsülni és *Kautsky* Károly nagyon is messze megy, mikor azt állítja, hogy a tej szövetkezetek a földműves népet fizikailag tönkreteszik.² Hogy a elmaradt földműves a tej szövetkezetnek nem csupán a termelt tejfölösleget, de — mivel ez túlságosan kicsiny — saját szükséges táplálékát is odaadja: ez igaz és ez baj, de csak átmeneti baj, melynek el kell tűnnie, azon arányban, amint a kisparaszt termelőmódszere, s ezzel együtt munkájának termelőképesége javul, — amint tehenei szaporodnak és az önmagától elvont tej készletek helyett valószínűs fölöslegek jelennek meg gazdaságában, melyek lehetővé teszik, hogy a produkált tej egy részét saját háztartása számára tartsa vissza. Pedig maguk a tej szövetkezetek hathatósan előmozdítják a kisgazdaság termelőmódszerének javulását. Ha igaza volna *Kautsky* Károlynak, akkor Dánország, ahol a tej szövetkezet ék példátlan virágzásra jutottak: a birtokos földművesnép testi nyomorúságának borzalmas fészke volna. Holott a dán kisgazda többi európai társához képest jól él és elég tejet fogyaszt, mert annyit termel, hogy jut is, marad is belőle, sőt vaját is fogyaszt, igaz, hogy nem elsőrendű dán vaját, hanem olcsó orosz vaját és margarint. Dánia vajkivitele 1892-től 1902-ig megkétszereződött; ugyanezen időben a belföldön gyorsan emelkedett az olcsóbb orosz vaj és a margarin fogyasztása. (Az utóbbi fejenként 10 fontról 17 fontra; a természetes vajfogyasztás 1902-ben fejenként 30 font.)³ A saját maga termelte kitűnő és drága vaját tehát olcsóbb zsira-

¹ Parasztyermekeink és a tehéntej. Közgazdasági Szemle. Budapest, 1905. 33. kötet, 5. szám.

² Die Agrarfrage. Stuttgart, 1902. 269. lap.

³ Dr. Heinrich Pudor: Das landwirtschaftliche Genossenschaftswesen im Auslande. Leipzig, 1904. I. 49—50. lap.

dékkal pótolja és az ő szabad levegőtől és munkától edzett szervezete bizonyára époly jól földolgozza a margarint, mint a londoni City-ember gyomra a finom dán vaját.

Szemellátható, hogy napjainkban a kisgazda-szövetkezetek állandóan terjeszkednek, úgy hogy a gazdasági és szellemi kultúra erősödésével előbb-utóbb az összes kisgazdákat magukba foglalják s a kisparasztgazdálkodás nélkülözhetlen alkotórésze lesz belőlük. Ugyanekkor méreteik is egyre hatalmasabbak; egy-egy vidék vagy ország szövetkezetei egymással társulván, országos szövetkezetté alakulnak és beszerző, illetőleg eladó központot állítanak föl. Mivel úgy a beszerzés, mint az értékesítés annál előnyösebb, minél nagyobb arányokban történik: nincs kizárva, hogy a kisgazda-szövetkezetek tömörülése előbb-utóbb túlnő az országos határokon és nemzetközi lesz. Lehetetlen, hogy ilyen állandóan terjeszkedő, hatalmasodó és tökéletesedő szervek, föltéve, hogy megmarad a társadalmi fejlődés azon tendenciája, mely jelenleg kialakulásuknak kedvez: ne játsszanak döntő szerepet a földművelés szervezeteinek, s a társadalmi rendnek átalakításában. Ezt tagadásba venni: már eleve magán hordaná az elfogultság bélyegét.

A szövetkezeti nagygazdaság

Ha a szövetkezetek térhódítását semmiféle ellentendencia föl nem tartóztatja: akkor a szövetkezés lassanként kiküszöböli a kisgazdaságból mindazon hátrányokat, melyek az egyéni elszigeteltséggel, s a gazdaság kis méreteivel kapcsolatosak. De ezzel összefüggésben egyszersmind korlátozza a kisgazda egyéni intézkedését és arra készíti őt, hogy az összességgel egyetértően, az összesség gazdálkodásába beilleszkedve intézze a legtöbb műveletet.

Az értékesítő szövetkezet előírja számára, miképen tartsa teheneit, sertéseit, baromfiat, milyen fajtájú növényeket milyen módszerrel műveljen. A gépszövetkezet hozzászoktatja, hogy mindazon gazdasági műveleteket, melyekhez gépre van szüksége, akkor végezze, mikor a gép

használatában óreá kerül a sor. Ezen az úton előbb-utóbb odajut, hogy nagyjából az összesség írja elő számára, mit és mikor csináljon, csupán az ápoló munkákban tartja meg önállóságát.

A szövetkezeti fejlődés nem áll meg egy bizonyos szövetkezet-fajtánál; egyik fajta szövetkezet magával hozza a másikat.

Ha a viszonyok a szövetkezésnek kedveznek és a mindenütt föllépő társulások megadják a népnek a szövetkezeti nevelést: a szövetkezésnek előbb-utóbb mindenre ki kell terjednie, amiben előnyökkel jár. Még az igásállatok tartására is, A földműves-község kiscgazdaságai ezen az úton idővel egy nagy egésszé fűződnek össze és a gazdálkodás társas jelleget ölt. Aki majd a jövő szövetkezett falunépének gazdálkodását megfigyeli, azt fogja tapasztalni, hogy a kiscgazda semmi olyan műveletet nem végez egymaga, aminek társas elvégzése előnyösebb. Ősszel, tavasszal összeállnak a kiscgazdák, és sorra véve egymás földjeit, társasan fölszántják a szövetkezet ekéivel, a szövetkezet igásbarmáival, belevetik a szövetkezet vetőgépeivel a szövetkezet által beszerzett vetőmagot, nyáron learatják a termést a szövetkezet aratógépeivel, behordják közösen a szövetkezet szekerem, kicsépelik a szövetkezet cséplőgépeivel, a kicsépelte magot átveszi a szövetkezet, eladja és a tagnak kifizeti az árát, levonván belőle a díjat, amely a gép- és igásérő használatáért, vetőmagért s egyéb szolgáltatásokért jár, melyeket az egyes az év folyamán élvezett. Ezek a részletek nem fontosak, csak illusztrálni akarjuk velük, mint formálhatja át a szövetkezés az elszigetelt kiscgazdaságokat, míg egy összefüggő, egybeolvadt egész keletkezik belőlük.

Ha azonban azt gondolná valaki, hogy a szövetkezett falu gazdálkodásának fönt megrajzolt képe túlságosan fantasztikus: utalunk arra a tényre, hogy ezidőszert már alig van — az ápoló munkákon kívül — olyan gazdasági művelet, amelynek kooperatív ellátására itt vagy amott ne alakult volna szövetkezet és csupán a különböző fajta szövetkezeteknek egy helyen, egy községben való egyesítése kell ahhoz, hogy a gazdálkodás legnagyobb része szövetkezetivé alakuljon. Tapasztalati tény, hogy a szövetke-

zeti fejlődésben megvan a különböző fajta szövetkezetek egyesítésének tendenciája; ha a földművesek látják, hogy az egyik téren beválik a szövetkezés: könnyen hajlandók azt a másik tέρre is kiterjeszteni.

A kölcsönös segítség szelleme pedig, mely a szövetkezeti gazdálkodáshoz kell, minden biztonnyal előáll, ha szükség van rá. Jaurés beszéli (Aus Theorie und Praxis), hogy utóbbi időben a francia kiscgazdák között az a szokás terjed el, hogy a gabona learatása után a hordás, cséplés munkáit közösen végzik és bizony nem igen számítgatják, ki hány fuvarral és napszámmal tartozik a másinak. Amint Jaurés előadásából kitűnik: erre a szép egyetértésre a *kényszerűség* szoktatja a kiscgazdákat. A munkások elvándorlása és megritkulása következtében aratás idején rendkívül magasra szökik a munkabér, a kiscgazda nem is igen juthat bérmunkáshoz. Földje azonban sokkal nagyobb, semhogy meg tudna egymagában birkózni a nyári munkákkal, tehát meg kell toldania munkaerejét a kooperáció előnyeivel.

Nem szűnünk meg hangsúlyozni, hogy a szövetkezés terjedése és elhatalmasodása nem a kiscgazdák jó vagy rossz kedvétől, individuális vagy szövetkezeti hajlandóságaitól függ, hanem társadalomgazdasági tendenciáktól. A szövetkezésnek ugyanazon hatóok kedvez, ami egyáltalán a kiscgazdaságnak: a munkabér emelkedése, a dolgozó nép növekvő jóléte és kultúrája. Vagyis, ha a társadalmi gazdaságban a jövedelem eloszlásának mérlege a dolgozó nép javára billen: akkor a kiscgazdaság föllendül, és ha föllendül: akkor kénytelen szövetkezni. *A szövetkezés csak meghosszabbítása a kiscgazdaság fölvirágzásának.*

Kérdés azonban, hol van a szövetkezés határa? Lehetőséges-e, hogy a parasztközség egyetlen egységes szövetkezeti nagygazdasággá tömörüljön? Hogy ez megtörténhesék: szükséges, hogy a faluhatár egyetlen nagygazdaságterületté olvadjon össze, ami csak úgy lehetséges, ha a szövetkezet rendelkezőjogot nyer az egyes kiscgazda földje fölött. Ami ismét csak úgy lehetséges, ha a szövetkezet megveszi tagjainak földjeit és az apró egyéni birtokból szövetkezeti nagybirtokot formál. Ami kétségtelenül több technikai előnnyel járna: a faluhatárt a geológiai viszo-

nyok számbavételével több forgóra lehetne beosztani és a táblákon lehetővé válnék a gőzeke alkalmazása, mely nagy munkabérek mellett az ígás mélyszántó ekénél olcsóbbá válhatik. Nincs azonban a viszonyok egyetlen olyan ismerője, aki lehetségesnek tartaná, hogy a kisparaszt a maga földjét átadja valamely összességnek és lemondjon az egyéni birtoklás jogáról. Tehát nyilvánvaló, hogy a társadalmi fejlődés mai állapotában gondolni sem lehet arra, hogy a mai földműves-községekből szövetkezeti nagygazdaságokat lehessen alakítani.

Ami azonban ma lehetetlen: annak lehetőségét meghozhatja a társadalmi gazdaság megfelelő irányú fejlődése. Manapság a kisgazda görcsösen ragaszkodik földjéhez és teljes okkal, mert ez az egyetlen szilárd pont, melyre számíthat a létért való küzdelem mai forgatagában. S ezenfölül a földnek emelkedő ára van, és mindig több a vásárló, mint a kínált föld; ha egyszer a kisgazda eladta földjét, félő, hogy nem tud megfelelő másikat szerezni. Tehát ragaszkodik hozzá. Föltéve azonban, hogy agrártechnikai fölfedezések következtében és egyéb okokból a mezőgazdaság termelőképessége a népesség szükségletéhez viszonyítva rendkívül megnövekednék, úgy, hogy több lenne a termőföld, mint amennyire a társadalomnak szüksége van: semmi értelme nem volna a kisparaszt földéhségének és a földhöz való ragaszkodásának. Mert ilyen viszonyok között a földjára való megszünnék, ha pedig a föld nem hajt jövedelmet, akkor értéke sincs. A társadalmi gazdaság ilyen állapotában semmi ok sem készítené arra a kisgazdát, hogy vonakodjék földjét a községi szövetkezetnek átadni. Annál kevesebb oka volna rá, mert ilyen körülmények között oly nagy volna a dolgozó ember jövedelme és az egy földművesre jutó minimális földterület, hogy az utóbbinak megművelése csupán a kooperáció összes előnyeinek fölhasználásával volna lehetséges.

Szóval a jövedelemeloszlás azon tendenciája, mely a kisbirtokot juttatja diadalra, megteremti egyszersmind azon föltételeket, melyek a szövetkezeti nagygazdaság létrejöttéhez kellene.

Hogy a szövetkezeti fejlődés konzekvenciája a szövetkezeti nagygazdaság: ezzel sok szakember tisztában van,

s egy részük éppen a kisgazdaság szövetkezeteitől várja ennek kialakulását.

A kisgazdaság értékesítő szövetkezetei — mint előző helyen már kiemeltük — érdekes ujjmutatást szolgáltatnak arra nézve, milyen alapelveken kell nyugodnia azon szövetkezeti nagygazdaságnak, mely a mai kisgazdaságból kifejlődhetik. Nagyon valószínű, hogy e nagygazdaságban a munkás részesedésének alapjául nem a kifejtett munka fog szolgálni, hanem a kész munkatermék. Kérdés: lehetséges-e a munka szervezésének ilyen módja. Az iparban nem volna lehetséges; képtelenség volna a gyári munkást az ő munkájának teljes kész terméke után díjazni, mert nincs olyan gyári munkás, ki teljes munkaterméket produkálna. Ő csak részműveletet végez egész életén keresztül; díjazásának alapjául csak a részművelet könnyebb vagy nehezebb, több vagy kevesebb tanultságot igénylő volta, tehát a kifejtett munkaerő mennyisége szolgálhat. Lehetséges ugyan — a munkaeredmény ellenőrzésének könnyűségénél fogva — darabszámra is díjazni a részműveletet; ámde a darabszamos (akkord) díjazás szintén a munkaerő díjazása. Marx óta nem kétséges, hogy a darabbér: rejtett időbér; a darabszám-díjtétel megállapításánál a felek mindig a részművelet időtartamából, a napi munkaidő és munkabér megfelelő hányadrészből indulnak ki. Ha a darabszámra fizetett munkás napi keresete nagyobb a szokott napibérenél: mások is átmennek az illető munkaágba és leszorítják a darabbért a szokásos napi kereset színvonalára.

Ámde a mezőgazdaságban, ahol a részműveletek időbelileg következnek egymás után: misem könnyebb, mint az, hogy egy és ugyanazon munkás hajtsa végre az összes részműveleteket, melyeket valamely termék létrehozása megkíván. S ezért éppen nem lehetetlen a mezőgazdasági nagyüzem olyan berendezése, hogy a benne dolgozó munkások mindegyike teljes munkaterméket produkáljon.

Jobb megértés végett a következőkben meg fogjuk

¹ V. ö. Oppenheimer: Die Siedlungsgenossenschaft, 371—381. 1. Továbbá dr. Alfred Nossig: Die moderne Agrarfrage, (Revision des Socialismus. Berlin—Bern, 1902. 112.) 461—464. 1.

konstruálni egy ilyen szövetkezeti nagygazdaság képét, természetesen, lehetőleg schematikusan és anélkül, hogy nagyobb jelentőséget tulajdonítanánk neki, mint amennyi egy magyarázat céljára szolgáló példát megillet.

Egy 180 hektár területű birtokot, mely 160 hektár szántóföldből, továbbá 20 hektár kertből, szőlőből és gyümölcsösből áll, 40 egymással szövetkezett földműves művel. A birtok a szövetkezeté. A szántóföld 8, egyenként 20 hektár nagyságú táblára van beosztva, melyek művelése a váltógazdaság elvei szerint történik. A művelés intenzív, a gabonát Demcsinszki-féle módszerrel, átültetéssel termelik.

A munka szervezésének az a főévé, hogy a szövetkezet tagjai minden olyan műveletet, melyben a kooperáció előnyei szembeötlőek, társasán végezzenek, ellenben azok, melyeket az önmaga számára dolgozó egyén előnyösebben végezhet (tehát első sorban az ápoló munkák), az egyén hatáskörében maradjanak.

Ezt az elvet a következőképen ültetik át a gyakorlatba: A 160 hektár szántóföld marad, amint volt, 8 nagy táblára osztva, s e táblákat a földművesek együttesen trágyázzák, szántják és boronálják. Az együttes munka igásért takarít meg, továbbá lehetővé teszi a gőzeke használatát, melynek a nagy, 20 hektáros táblákon való alkalmazása nem ütközik nehézségekbe. Ennek megfelelően az igásállatok, a szekerek és a gépek a szövetkezet tulajdonát alkotják.

Mihelyt azonban a talaj elő van készítve: megszűnik a társas munka. Minden főlészántott, megboronált táblát fölosztanak negyven egyenlő részre, minden tag egy félhektáros darabot kap belőle. Az egyes darabok határait néhány levert cövekkel megjelölik és sorshúzás útján eldöntik, melyik darab kié legyen. (Egyenletes minőségű, s egyenlően művelt és trágyázott talajon a különbség nem lehet lényeges.) Az egyes tag azután átveszi a maga földdarabját, ő maga beveti, illetőleg beülteti, s egyáltalán a kikelt növényt ő maga ápolja és maga aratja le, a gabonát természetesen a szövetkezet aratógépével. *A termés az ő egyéni tulajdona.*

Kivételt csupán a vetett takarmány táblái alkotnak. Mivel a kikelt takarmányt ápolni nem kell, s a kaszálás,

melyet az intenzív mezőgazdaságban nehéz megállapítani. Olyan szervezetű szövetkezeti nagygazdaságban, mely az egyéntől nem munkaterméket, hanem munkaerőt vásárol, az összesség ugyanolyan helyzetben volna az egyessel szemben, mint a kapitalista nagygazdaság vezetője a bér munkással szemben. Az ilyen szervezetű szövetkezeti nagygazdaság azon szükségyszerűség elé kerülne, hogy korlátozza az egyén szabadságát, akár fizikai, akár erkölcsi eszközökkel. De ebben az esetben megszűnnék szövetkezet lenni, kiküszöbölvén önmagából az egyénnek az összességtől való függetlenségét, mely az egyén és az összesség csereviszonyában jut kifejezésre. Ha pedig nem állna módjában, hogy az egyes tag szabadságát korlátozza: széjjelrobbantaná a tagok egyenlensége, épügy, mint a kezdetleges borértékesítő szövetkezetet. Az utóbbit a bor, az előbbit a munkaerő érték-megállapításának nehézségei miatt.

Cseregazdasági alapon álló munkaszervezet a mezőgazdaságban — az intenzitás bizonyos fokától kezdve — nem lehetséges a munkaszolgáltatás, hanem csak a termék szolgáltatás alapján.

A leírt munkaszervezetben is hordanak össze munkaerőt a tagok, de a kooperációból nem közös, hanem egyéni munkaeredmények keletkeznek. Amennyiben közös munkaeredményt hoznak létre: ez nem összehordott munkaerőkből, hanem összehordott munkatermékekből keletkezik (tejből, gyümölcsből, gabonából stb.), melyeknek érték-megállapítása szilárd alapon áll. Amennyiben ezeket a szövetkezet vajjá, konzervvé, borrá dolgozza föl, kezeli, osztályozza vagy csomagolja: a kiscsászák értékesítő szövetkezeteinek már eddig jól bevált módszerét alkalmazza.

Nyilvánvaló, hogy e szövetkezet tagját époly kevéssé kell mesterséges rendszabályokkal a földhöz láncolni, mint a kiscsászát. Ha elköltözik aratás előtt és cserbenhagyja a lábán álló vetést, sajátját engedi pusztulni. Ha kevesebb terményt szolgáltat be a szövetkezetnek, kevesebb pénzt kap érte. Jöhet-mehet amikor akar, a szövetkezetből bármikor kiléphet. Szabad ember, ki az összesség nyújtotta előnyökben munkatermékei arányában részesedik; hogy mennyi munkaterméket akar létrehozni, az az ő gondja.

Ha a földművelés magasrendű haladó intenzitása a munkátlan jövedelem összezsugorodásával s a munkajövedelem kitérjeszkedésével együtt következik be, akkor azon nagygazdaságszervezet, mely a földművestől nem munkaerőt, hanem munkaterméket vásárol, nemcsak hogy kifejlődhetik, de sőt ilyen körülmények között ez a nagygazdaság a mezőgazdasági munkaszervezetnek egyedül lehetséges alakja.

Így, szövetkezeti alapon — a produktív élő szervezet a munkás egyéni tulajdonát, a föld és a termelő fölszerelés pedig a munkások szövetkezeti tulajdonát alkotván— lehetséges a nagygazdaság azon alakja, melyben a munkás részesedése nem munkáján, hanem annak kész termékén alapul. Az intenzitás magasabb fokán csak ilyen szervezetű nagygazdaság fér össze a munkás egyéni szabadságával és a rajta fölépülő cseregazdasággal.

A mai kapitalista nagy gazdaság, melyben úgy a föld és a fölszerelés, mint a produktív élő szervezetek a vállalkozó tulajdonát alkotják, ki a munkástól munkaerőt vásárol — mint előző helyen már ki volt fejtve — annál kevésbé képes nélkülözni a munkás egyéni szabadságának korlátozását, minél messzebbre jut a földművelés a haladó intenzitás útjain. A kapitalisztikus cseregazdasági munkaszervezetnek a mezőgazdasági termelésben való alkalmazása mind-egyre nagyobb nehézségekbe ütközik. Kérdés azonban, nem volna-e képes a kapitalista nagygazda arra, hogy a munkás díjazásának alapját a kész munkatermékre helyezze át, legyőzze azokat a nehézségeket, melyeket a haladó intenzitás a kapitalisztikus munkaszervezet alkalmazása elé gördít.

Abszolúte nem elképzelhetetlen, hogy a nagygazdaságban folyó munka szervezése a díjazás ilyen elvének alapján menjen végbe. Csak át kellene adni a produktív élő szervezetet a bérmunkásnak önálló gondozás végett, a növényeket a vetéstől a termés elraktározásáig, az állatokat az egész év tartamára, így a munkás aszerint kaphatná a bérét, ahány mázsa termést, ahány kilogramm tejet vagy élősúlyt produkált a gondjaira bízott állatokkal és növényekkel.

Megcsinálni lehetne épen, csak az a kérdés, járna-e valami előnnyel a nagygazdára nézve? Alkalmos volna-e egyfelől arra, hogy a bér munkást a munkában a kisgazdához hasonlóan érdekeltté tegye, másfelől arra, hogy nélkülözhetővé tegye a kapitalista nagy gazdaságban a munkás egyéni szabadságát korlátozó rendszabályokat?

A feleletet megadja a tapasztalás. Sehol a világon nem tapasztaljuk, hogy a kapitalista nagy gazdaságokban a munkás díjazásának ilyen módja kifejlődésben volna, sőt inkább azt, hogy ahol e díjazás elemei a nagy gazdaságban régebbi időkből fenn is maradtak, még ott is kiküszöbölődnek.

A munkás érdekeltsége a nagy gazdaságban a díjazás bármely rendszere mellett sem lehet akkora, mint a kis gazdaságban. Mindenekelőtt ki van zárva, hogy a kapitalisztikus nagy gazdaságban dolgozó munkás a munkája tárgyát alkotó produktív élő szervezet *tulajdonosa* legyen. A kapitalisztikus munkaszervezet a munkás vagyontalanságát föltételezi, ilyen munkaszervezet keretében legfeljebb gondozásra veheti át az állatokat, illetve növénykultúrákat, melyek azonban mindvégig a vállalkozó tulajdonában maradnak. Továbbá míg a kis gazdaságban a munka egész eredménye a munkásé, a kapitalista nagy gazdaságban szükségszerűen elvonják tőle a termék egy részét.

Magyarország nagy gazdaságaiban régóta szokásban áll, hogy a kukoricatáblákat a gazda saját fogataival fölszántja és aztán apró darabokban részes művelésre kiadja. A munkás, ki vállalja a művelést, rendszerint egy harmadrészt kap a termésből. Világos, hogy az ilyen részes művelőnek a munkában való érdekeltsége nem lehet akkora, mint a kisgazdáé, ki földjének egész termését élvezzi. Tegyük föl, hogy az utóbbi a maga kukoricaföldjén a művelés nagyobb gondossága által, mely 6 napi munkatöbbletet jelent, létrehozhat egy olyan terméstöbbletet, mely 9 koronát ér; ő hajlandó lesz erre a nagyobb gondosságra, mert az egész 9 korona az övé. A harmadrészes művelő ellenben nem lesz rá hajlandó, mert a 9 koronát érő többletből csak 3 korona jut önéki, ami nagyon is kevés volna 6 munkanapért.

A részes munkás érdekeltsége annál kisebb, minél kisebb a részesedése. Pedig a munkás érdekeltsége annál

fontosabb, minél intenzívebb a gazdálkodás, mert ilyen viszonyok között sok trágya és egyéb, a tenyészetet előmozdító költséges befektetés van a földben, s így szükség volna a növények legmesszebbmenő, leggondosabb ápolására, hogy ezen drága intézkedések hatása teljes legyen. Viszont épen a nagyobb intenzitás növeli a termés mennyiségét, úgy hogy a munkás részesedésének arányát le kell szállítani, mert különben a rész nagyobb lesz, mint amennyit a részes a művelés tartama alatt időbérben megkeresne. Szóval az intenzitás növekedésével a nagygazda azon dilemma elé jut, hogy vagy kicsinyre szabja a munkás részét és akkor a munkás érdekeltsége is kisebb a kelleténél, vagy nagyra szabja és akkor ismét jóval drágább a részes művelés, mint a bérmunkásokkal való.

És tényleg azt is lehet Magyarországon tapasztalni, hogy a kukorica részes művelését az intenzívebb gazdaságok rendre elhagyták, csak extenzív gazdaságok tartják fenn.

De egy más okból is hátrányos a kapitalista nagygazdára nézve a kész munkatermeken alapuló díjazás.¹ Ennek rendszeresítésével drága és kényes kultúrákat és haszonállatokat huzamos ideig kellene átadni a munkásnak, ami nagy megbízhatóságot igényel a munkás részéről. Holott a proletármunkás szükségszerűen vagyontalan és munkája termékének egy részéről lemondani kénytelen, mivel pedig ugyanakkor személyére nézve szabad és felelőtlen, a megbízhatóságára szabály szerint nem lehet számítani. Az ebből előálló helyzetre világot vet a következő példa: Németország több vidékén újabb időben gyakori a cselédhiány és a nagygazdaságokban sok bajjal jár az állattenyésztés. Tehenészetet folytató nagygazdaságok úgy akartak a bajon segíteni, hogy a tehenek ápolását el-

¹ Az olvasó ne tévessze össze a díjazásnak itt szóban forgó, hypothetikus rendszerét a közönséges akkorddíjazással. Amaz egy részművelet díjazása, azon darabok száma szerint, melyeken a munkás a részműveletet végrehajtotta. Holott itt arról van szó, nem díjazhatná-e a kapitalista nagygazda a termelőfolyamatban kifejtett *összes műveleteket együttvéve*, az elért teljes eredmény mennyisége szerint.

vonták a cselédségtől és úgynevezett »Schweizer«-eknek adták át. »Mióta ezeknek munkaereje iránt nagyobb lett a kereslet, kevésbé megbízható elemek is ajánlottak Schweizerék gyanánt és helyenként, ahol alkalmazták őket, nagy kárt okoztak.« (*Rubel: Die Gestaltung des landw. Betriebes Rücksicht auf den herrschenden Arbeitermangel. Dresden, 1902. 108 lap*). Persze a munkás csak úgy vigyáz kellőképpen az állatra, mellyel dolgozik, ha az övé.

Föltéve azonban, hogy kárt csinál a munkás, mikép lehessen őt felelősségre vonni? Vagyona nincs, amivel kezkeskedhetnék, munkaerejét pedig nem lehet tőle elvenni. Világos tehát, hogy a kapitalista nagygazda a munkás testi felelősségét azon esetben sem nélkülözheti, ha a díjazást a munkaeredményre alapítja. Sőt még kevésbé, mint közönséges időbér-díjazás mellett, mert hiszen többet bíz rá a munkásra, mint az utóbbi esetben.

Nem nélkülözheti továbbá a munkás háztartásának korlátozását sem, sőt még kevésbé, mint különben, mert a terméseredmény után való díjazás önállóbbá teszi a munkást. A terméseredménybe a természetnek is van beleszólása, — tehát a részes munkás a gazdával együtt kockázatot visel — következésképp nem lehet őt a munkatárgyat illető intézkedéseiben, munkájában, mozgásában korlátozni. Ha azonban nagyobb a mozgás- és cselekvésszabadsága, még több alkalma van a gazda jószágának eltulajdonítására.

Végül a munkás helyhez kötését, a szerződészegés testi büntetését sem nélkülözheti. Részes munkások is sztrájkolhatnak arányrészük nagyobbításáért. A sztrájk valószínűsége annál nagyobb és sikere annál biztosabb, minél jobb a termés, s minél kisebb az arány rész.

Tehát a bérmunkás díjazásának valamely olyan rendszere, mely a munka teljes eredményén alapulna, sem nagyobb előnyöket nem jelentene a kapitalisztikus nagygazdaság számára, mint a mai időbéres díjazás, sem pedig a munkás egyéni szabadságát korlátozó rendszabályok kiküszöbölését lehetővé nem tenné. S ez érthetővé teszi, miért marad meg a kapitalisztikus nagygazdaság mindenütt az időbéres díjazás mellett. Ahol pedig belterjesebbé válik a gazdálkodás, anélkül hogy megvolna a hatalom a munkás egyéni

szabadságának korlátozására, inkább megszűnik a kapitalisztikus nagygazdaság és kisgazdaságokra bomlik, de arra nem képes, hogy saját szervezetének bárminő módosítása által a kooperáció előnyeit a munkás érdekeltségével egye-
sítse.¹

Ez a folyamat érdekes alakban ment végbe Ujzéland szigetén, a legutóbbi évtizedek folyamán. Itt a tejgazdaság vált a termelés főirányává; tehát olyan termelőág, mely sok ápoló munkát és nagyszámú cselédséget kíván. A viszonyok a bérmunkásokra kedvezők voltak; jellemző, hogy a cselédek nem voltak hajlandók a teljes vasárnapi munkaszünetről lemondani; — a munkások megkötésére gondolni sem lehetett. Ilyen körülmények között a birtokosok inkább beszüntették a nagygazdaság-üzemet, földjüket apró felesbérletekre darabolták, s a felesbérlok között osztották föl a haszonállatokat.

Különben Dél-Európa olyan vidékein, hol a szőlő-, olaj ültetvény ék és egyéb munkaigényes kultúrák nagyobb szerepet játszanak, szintén előtérbe lép az a jelenség, hogy a nagybirtok földjét nem kapitalisztikus nagygazdaság alakjában, hanem kisbérletekre — többnyire feles bérletekre — darabolva művelik. (Metayage, mezzadria.) A kisbérletrendszer a jobbagy szervezettel rokon; — hogy a haladó agrártechnika követelményeinek eleget tehessen: ennek előfeltételét a földjövedelem állandó süllyedése, s a munkajövedelem állandó emelkedése alkotja, amely esetben a kisbérló előbb-utóbb a földet is megszerzi a nagybirtokostól.

¹ Megemlítjük ezen a helyen érdekes tény gyanánt, hogy Marx Károly, ki nem ismert el semmiféle, a mezőgazdasági és ipari termelés között fönnálló lényeges különbséget: e fölfogásában épen nem volt szilárd s alkalmazásában okvetlenül nehézségekre bukkant, — legalább erre vall következő kijelentése (Das Kapital, Hamburg, 1904. III. a 98. lap):

»Die Moral von der Geschichte, die man auch durch sonstige Betrachtung der Agrikultur gewinnen kann, ist die, dass das kapitalistische System einer rationellen Agrikultur widerstrebt, oder die rationelle Agrikultur unverträglich ist mit dem kapitalistischen System (obgleich dies ihre technische Entwicklung befördert) und entweder der Hand des selbst arbeitenden Kleinbauern oder der Kontrolé der associirten Producenten bedarf.«

VI. FEJEZET

A kultúremberiség élelmezésének növekvő természeti és technikai lehetőségei. Ezeknek hatása a földművelés szervezetére

A tápszerbőség

Az újabb idők gazdasági életének legfontosabb tünetét a gabona alacsony ára alkotja, mely félszázadév óta állandó irányzat gyanánt lépett föl a világforgalomban. Leghívebben az angol gabonapiacok árjegyzései tükrözik vissza ezt az irányzatot, mert Angliában a XIX. század közepe óta nincsenek gabonavámok, s így a szabad áralakulást semmi sem *korlátozza*. Angol piacokon a belföldi búza quarterjének ára 1840 óta így alakult: ¹

1840/45	56 sh.	8 d.
1846/55	53 »	11»
1856/65	50 »	5 »
1866/75	54 »	7 »
1876/85	43 »	10 »
1886/95	29 »	8 »
1896/905	28 »	3 »

A gabona ezen növekvő olcsósága onnét eredt, hogy termelése könnyebbé vált és bőségesebb lett. Tehát az ár-hanyatlás haladást jelentett, mert hiszen kétségtelen, hogy a társadalom a jólét annál magasabb fokán áll, minél több

¹ Statistical Abstract for the United Kingdom. London, 1870. Továbbá ugyanaz, London, 1885, 1900 és 1906.

tápszert minél kevesebb munka árán képes produkálni. A társadalmi jólét: tápszerbőség.

Magától értetődik azonban, hogy a gabona egy bizonyos pénzbeli ára nem jelent minden korban és minden országban egyforma tápszerbőséget. Az érték, mely az áralakulás alapja, csak azt fejezi ki, mennyi áldozatba kerül valamely áru termelése *más árukéhoz viszonyítva*. Ha 1 mázsa gabona 2 méter posztót ér, ebből csak azt tudjuk, hogy a két árú mennyiség termelése egymással egyenlő termelési áldozatba kerül, de hogy ez az egyenlő termelési áldozat mekkora, hogy pl. 1 munkanapban vagy 10 munkanapban lehet-e kifejezni, ezt az értékviszonyból magából nem tudhatjuk. Ha a gabona értéke más árukéhoz viszonyítva alacsony, ennek kétféle oka lehet. Vagy az, hogy azon más árú termelése csekély áldozatba kerül ugyan, de a gabona termelése még csekélyebbe. Vagy pedig az, hogy a gabona termelése sok áldozatba kerül ugyan, de a többi áru termelése még többbe kerül. 15 koronás gabonaár mellett Nyugat-Európában, hol a munka termelőképessége általában nagy, az ipari népesség aránylag jól ki tudja elégíteni táplálékszükségletét. Ugyanezen gabonaár mellett Kelet-Európában, hol a munka termelőképessége általában csekély, a dolgozó tömegek a legszükségesebb táplálék dolgában is hiányt szenvednek. Egy és ugyanazon gabonaár az egyik helyen tápszerbőséget, a másik helyen tápszerhiányt jelent.

Tehát a gabonaár időbeli hullámzásaiból csak úgy vonhatunk következtetést a táplálékban való bőség emelkedésére vagy sülyedésére, ha a gabonaár változását egybevetjük a munka termelőképességének változásával. Vitán fölüli áll, hogy Nyugat-Európában és az Egyesült-Államokban az utolsó 40—50 év folyamán jelentékenyen emelkedett a munka termelőképessége. Itt tehát növekvő tápszerbőségre lehetett volna következtetni még azon esetben is, ha a gabona pénzbeli ára nem sülyedt, hanem stagnált, vagy akár egy kissé emelkedett volna. Tényleg sülyedt a gabona ára, a mi egybevetve a munka növekvő termelőképességével, fokozott mértékben jelent tápszerbőséget. Bizonyos, hogy Európa északnyugati felében ezidőszerint a társadalom egy szélesebb rétege jobban képes táplálékszükségletét kielégíteni,

mint félszázadévvvel ezelőtt. Tehát az alacsony gabonaárak korszakát — erre a területre vonatkozólag — a tápszerbőség korszakának fogjuk nevezni, ami alatt csupán aránylagos, előző szűkösebb időszakokhoz viszonyított tápszerbőséget értünk, nem pedig abszolút bőséget, mert hiszen vannak még nemcsak Angliában, de Amerikában, sőt Ausztráliában is társadalmi rétegek, melyeknek vajmi kevés jut a bőségből. Angliában a tápszerbőség korszaka még a búzaárak hanyatlása előtt kezdődött, egy hosszú táplálékínséges időszak után, mely az 1770-68 évektől az 1840-68 évekig tartott. Körülbelül 1715-től 1765-ig jó idők jártak az angol népre; — az agrártechnika hatalmas lendületet vett és jelentékenyen növelte a mezőgazdasági termelést. A tápszerek termelése aránylag bőséges volt, később azonban a termelés nem tudott lépést tartani a beállott erős népszaporodással, úgy hogy a XVIII. század végén a megsaporodott nép szűkösgétét már nem tudta kielégíteni a belföldi termelés. A kontinensről azonban nem igen lehetett tápszereket importálni Angliába; — egy ideig a franciákkal viselt háború akadályozta ezt, a háború lezajlásával pedig maguk az angol nagybirtokosok mesterségesen, magas vámok által korlátozták a behozatalt. 1815-től 1845-ig átlag 56—57 shillingen állott a búza ára.¹ A táplálékínség ezen időszakának véget vetett a szabadkereskedelem 1846-ban bekövetkezett diadala. Eltörölték a gabonavámokat és most már lehetséges volt Anglia terméseit külföldről behozott gabonával kiegészíteni. Főleg a Balti-tenger melléke kapcsolódott be Anglia élelmezésébe. Dacára a behozatalnak, egyelőre még nem lehetett a gabonaárak számbavehető hanyatlását észlelni, mert az élelmezés körébe vont vidék termelőképesége csekély volt, s a közlekedés még fejletlenebb, semhogy az amerikai gabona számot tehetett volna az angol piacokon. Mégis, mivel egyidejűleg az angol ipar erősen terjeszkedett, s az angol munka átlagos termelőképesége nagyobb lett, a stagnáló gabonaárak dacára is megállapíthatjuk, hogy már ebben az időben, t. i. a vámok eltörlését követő három évtizedben is állandóan növekedett az angol társadalom rendelkezésére álló tápszermennyiség.

¹ Körülbelül 31—32 korona métermázsánként.

Jelentékenyen gyorsabbá vált azonban a tápszerbőség fokozódása a hetvenes évek óta, mikor a fejlődő közlekedés lehetővé tette, hogy a tengerentúli mezőségek is bevoassanak Európa élelmezésébe. Ettől az időtől fogva a tápszerbőség nem csupán Angliára szorítkozik, de föllépett Nyugat- és Középeurópa minden gazdaságilag fejlettebb országában.

A mezőgazdasági termelés hatalmas föllandulását azonban, mely a gabonaáraknak az imént áttekintett alakulásában kifejezésre jutott, nem csupán a tengeren túl kell keresnünk, valamint nem is kizárólag azokon a közép- és kelet-európai területeken, melyet a vasutak a nyugati piacokkal kapcsolatba hoztak. Maguk a nyugat európai gazdák is kénytelenek voltak földjeik termését technikai javítások által növelni, mert csak úgy állhatták meg helyüket a világversenyben, ha növelték az egy munkanapra eső termésmennyiséget.

Mivel a tápszerek alkotják az egész gazdasági élet alapját: szinte mondanunk is fölösleges, hogy termelésük lehetőségeinek ily nagyfokú növekedése nem csupán a gabonaárakra volt hatással, de lényeges változásokat hozott egyéb, a mezőgazdát szintén nagyon közelről érdeklő árúkalakulásába is.

Leginkább szembetűnő módon az ipar föllandulásében mutatkozott a tápszerbőség hatása. Az iparos abból a tápszerfölsleighből él, melyet a földműves saját fogyasztásán felül termel: következőleg, ha növekszik ez a fölösleg, megvan a lehetőség az ipari termelés kiterjesztésére. Ezt az alapigazságot az angol ipar fejlődése nagyon szemléltetően tükrözi vissza Anglia iparcikk-kivitele 1815-től 1845-ig nemcsak hogy nem haladt előre, de sőt időnként vissza is fejlődött. Ami nem csoda, mert el lévén zárva az ország határa: csak egy bizonyos korlátozott és nem szaporítható tápszermennyiség állott az ipar rendelkezésére. Az ipari vállalkozók nem növelhették a termelést, mert ha e célra új munkástömegeket állítottak be gyáraikba: ezen új tömegek vásárlóereje oly magasra hajtotta föl a kenyér árát, s így

közvetve a munkabért, hogy a nyereséges termelés lehetlenné vált s a termelés kiterjesztésének hamar válság lett a vége. Ellenben, mihelyt eltörölték a gabonavámokat és nagyobb tápszerebehozatal vált lehetővé: az ipari termelés rohamosan gyarapodott. Nagy-Britannia és Irland kivitele 1842-ben 47,284.488 £ volt; 1869-ben már 189,953.957 f.¹ Míg nem volt mód a tápszerek szaporítására, stagnált az ipar, a tápszerek szaporodásával azonban az ipari termelés is növekedett.

De még sokkal hatalmasabb iparfejlődés állott be a hetvenes évek óta, azóta, hogy a tápszerebőség irányzata erőteljesebbé vált és a gabonaárak hanyatlását hozta magával. Ez a fokozott mértékben megnövekedett tápláléktermelés oly hatalmas ipar létföltételeit teremtette meg, hogy az már el sem fért a régi iparos vidék, Anglia és Belgium területén, hanem kiterjedt még ezenfelül olyan területekre is, melyek — mint a Német Birodalom vagy az Egyesült-Államok — előzőleg mezőgazdasági jellegűek voltak. S ezzel még nincs lezárva az újabb időben eliparosodott, vagy eliparosodásban levő vidékek sorozata; az ipar nyugat-európai birodalma folytonos újabb és újabb hódításokkal növeli területét.

A mezőgazdasági és ipari termelés ezen nagyszabású föllendülése egy más nagyfontosságú árváltozást hozott magával: a munkabérek emelkedését, mely szoros összefüggésben áll a gabona olcsóságával. Mert mi okozta a gabona árhanyatlását? Az a körülmény, hogy az európai földművesek egy része átvándorolt az Óceánon és eke alá fogta a tengerentúli mezőségeket. Ezek a földművesek előzőleg az európai munkapiacon kínálták munkaerejüket; hogy elvándoroltak, ezzel is csökkent a munkaerő kínálata. Továbbá: míg Európában éltek, fejenként oly csekély mennyiségű tápszert produkáltak, hogy ennek legnagyobb részét önmaguk és családjuk élelmezése vette igénybe. Most, hogy az Újvilág termékeny mezőségeit fogták művelés alá: képessé váltak nagyobb tápszermennyiség termelésére, úgy, hogy

¹ Dr. H. Levy: Entstehung und Rückgang des landwirtschaftlichen Grossbetriebes in England. Berlin, 1904. 70. 1.

ennek egy nagy részét, mint fölösleget, iparosoknak adhatták át. Ami azután maga után vonta az európai ipar föllendülését és keresletet támasztott magában Európában ipari munkások iránt.

Hasonló hatással volt az európai mezőgazdaság technikai haladása, intenzívebbé válása, mely szintén munkaerőt igényelt és szintén iparfejlődést vont maga után.

Végül egyfelől az emelkedő ipari munkabér, másfelől a gabona hanyatló ára magukat az ipari munkásokat is vásárlóképesebbekké tette, mert most már nem kellett jövedelmük oly nagy részét kenyérre kiadniok s így az előzőnél nagyobb arányban vásárolhattak húst, bort, tejet, gyümölcsöt stb., valamint iparcikkeket is. Amivel aztán ők maguk is hozzájárultak a termelés növeléséhez s a munkaerő után való kereslethez.

Már *Smith* Ádám tisztában volt vele, hogy a gabona alacsony ára magas munkabérrel és fordítva, a magas gabonaár alacsony munkabérrel párosul. Az ő figyelmét nem kerülte el, hogy a munkabér alakulása mindenképp a tápszerek kisebb vagy nagyobb bőségétől függ, sőt e kérdést külön vizsgálat tárgyává tette és a következőket állapította meg:¹

»Miként a munka után való kereslet bő esztendőekben rendkívül és hirtelen nő, s sanyarú esztendőekben rendkívül és hirtelen csökken, úgy emelkedik a munka pénzbeli ára az előbbiekben s csökken az utóbbiakban.

Az olyan években, mikor hirtelen s rendkívüli bőség áll be, sok munkaadónak kezei között akkora alapok vannak, melyek nagyobb számú munkás alkalmazását és eltartását teszik lehetségessé, mint amennyit az előző évben foglalkoztatott, ezt a rendkívüli sok munkást azonban nem mindig kaphatja. E munkaadók, kik több munkást szeretnének, egymást túllicitálják, hogy embereket kaphassanak, ami néha a munkának mind tényleges, mind pénzbeli árát felszökteti.

¹ *Smith* Ádám: Vizsgálódás a nemzeti vagyonság természetéről és okairól. Ford. Enyedi és Pólya. Budapest, 1899. Első kötet, 114—115. lap.

Ennek ellenkezője történik oly években, mikor hirtelen és rendkívüli szükség áll be. 1740-ben, a rendkívüli szükség évében sokan pusztá élelemért ajánlkoztak dolgozni; a következő bőséges esztendőben azonban nehéz volt munkást és szolgát kapni «

Ha már egy esztendő jó vagy rossz termésének hatása is meglátszik a munkabéreken: mennyivel nagyobb és elhatározóbb befolyásuk van az időszakos változásoknak, melyek a mezőgazdaságnak a népességhez viszonyított termelőképességében mutatkoznak. Világos — és azok után, amiket a III. fejezetben kifejtettünk, magától értetődik — hogy olyan időszakokban, mikor a népesség szaporodása gyorsabb, mint a mezőgazdasági termelés növekedése: a munkabérek szükségképen hanyatló irányzatot mutatnak, viszont ellenkező esetben, ha a tápszerek gyorsabban szaporodnak, mint az emberek: a munkabérek irányzata emelkedő. Például Angliában a XVIII. század első felében, midőn a mezőgazdaság jelentékeny technikai javításokon ment keresztül és a gabona termelése bőségesebb, ára olcsóbb lett: a munkabérek emelkedése állott be.

»A gabonaárak a XVIII. század elején alacsonyak voltak. Az Eton-tabellák szerint a búza ára 1662-től 1714-ig átlag 45 sh. 8 d. volt. Ellenben a következő 50 évben csak 34 sh. 11 d.-t tett ki. A kenyér ára is alacsony volt ebben az időszakban. E fontos tápszer olcsóságának azonban a munkabérek erős emelkedése felelt meg. A XVII. század utolsó 40 évében és a XVIII. század első 20 évében a gabona ára úgy viszonylott a munkabérhez, hogy egy napszámmal egy peck (2 peck = 1 bushel) két harmadrészét lehetett megvásárolni, amivel szemben 1720 és 1750 között a búzaárak úgy hanyatlottak és a munkabérek úgy emelkedtek, hogy egy napszámmal egy egész peck-et lehetett megvásárolni.«¹

Hogy azután később a gabonaáraknak a népszaporodás következtében beállott emelkedése után miképpen alakultak

¹ Tooke nyomán közli dr. Hermann Levy, i. m. 11. 1.

a munkabérek, ez kitűnik a következő, Marx által közölt táblázatból:

Időszak	Egy mezőgazdasági munkás hetibére	A búza ára pro quarter		Munkabér angol pint búzában kifejezve
1742-1752	6 sh. — d.	30 sh.	— d.	102
1761-1770	7 » 6 »	42 »	6 »	90
1780-1790	8 » — »	51 »	2 »	80
1795 - 1799	9 » — »	70 »	8 »	65
1800-1808	11 » — »	86 »	8 »	60

Európát és Amerikát egyetlen gazdaságilag összefüggő egésznek véve: a XIX. század folyamán beállott változások híven tükrözik vissza a munkabér alakulásának előbb kifejtett törvényét. A XIX. század első fele, melyben a tápszerek termelése nem igen tartott lépést a népszaporodással: Európa szerte az alacsony munkabérek időszaka volt. Ellenben a XIX. század közepe óta — átlagozva a tengereninneri és tengerentúli kultúrállamokat — az emberi tápszerek termelése gyorsabban emelkedett, mint ahogy a népesség szaporodott, tehát a munkabérek emelkedése mindinkább világgazdasági irányattá válik. Északnyugat-Európára, valamint az Egyesült-Államokra vonatkozólag több oldalról számszerűen is kimutatták már, hogy a tápszerek árának hanyatló irányzatával a munkabérek emelkedő irányzata áll szemben. Természetes, hogy ez az irányzat a gazdasági haladás élén álló országokban lépetK föl először; Angliában már az ötvenes években mutatkozott, míg Európa egyéb északnyugati országaiban csak a hatvanas-hetvenes években. Ezidőszerint már a németiséggel szomszédos mezőgazdasági országokban, a régi Lengyelország területén, Magyarországon, Olaszországban is a munkabérek emelkedését lehet észlelni; ide a kivándorlás közvetíti az emelkedő irányzatot. Csupán Kelet-Európát hagyja még ezidőszerint érintetlenül a munkabérek emelkedése; ezen az óriási területen épen ma lehet azt az állapotot észlelni, hogy a népszaporo-

¹ Theorien über den Mehrwert. Stuttgart, 1905. II. kötet, 2. rész, 381. lap.

dás túlhaladja a tápszerek szaporodását. S ezen országok dolgozó népe nagy átlagában még ma sem jutott el az egyéni szabadságnak, tetterőnek és vagyonosságnak azon fokára, mely a tömeges kivándorlás első föltétele.

Az alacsony gabonaárakkal és az emelkedő munkabérekkel azonban nincsenek kimerítve azon világpiaci változások, melyek a mezőgazdát közlelről érdeklík. Velük egyidejűleg, a két összefüggő irányzat együttes okozata gyanánt még egy harmadik irányzat jutott felszínre: a hús, tej, tojás, gyümölcs, s egyéb, jobb minőségű tápszerek emelkedő fogyasztása. Hogy ezen utóbbi irányzat szintén a tápszerebőség következménye: ez első pillantásra szembeötlík.

Vegyük mindenekelőtt szemügyre a hús- és tejfogyasztást. Világos, hogy a növénytermelés, s az állattenyésztés között szoros összefüggés van, mert hiszen az állatok táplálására növények szükségesek. A két mezőgazdasági termelőág viszonyát *Lambl* prágai tanár igen találó és szabatos elméletbe foglalta össze, melyet nagyjából a következőkben lehetne visszaadni:

Képzeljünk egy elszigetelt országot, amelynek lakosai más népekkel nem kereskedhetnek. Ebben az országban a legintenzívebb és legészszerűbb földművelés folyík, úgy, hogy minden talpalatnyi termőföld tökéletesen ki van használva. Ennek az országnak a földjén terem, mondjuk, száz millió mázsa növényi tápszer. Emberek és háziállatok ebből a növényi táplálékból élnek. Ám ha az emberek szaporodnak: a százmillió mázsa növényi tápszerből nagyobb rész kerül emberi fogyasztásra és kevesebb marad a háziállatoknak, tehát ezeknek a száma csökkenni fog. Minél inkább szaporodnak az emberek, annál inkább kevesbedík a háziállatok száma, föltéve, hogy a növényi tápszerek mennyiségét sem termelés, sem behozatal útján fokozni nem lehet.

Lambl elméletét — amellyel ő a XIX. század közepén mutatkozó depekorációt magyarázta, — *meg is lehet fordítani*. Tegyük föl, hogy ugyanazon elszigetelt országban, melyről az imént szó volt, az emberek nem szaporodnak,

a növényi tápszerek mennyisége azonban növekszik. Minek kell történnie? Az emberek nem tudják elfogyasztani az összes növényi tápszert; fölösleg támad, s ezt a fölösleget állatokkal fogják fölétetni. Szakemberek állítása szerint egy kilogramm hús produkciójához 8—10 kilogramm takarmányszárazanyag szükséges. S így az animális eredetű tápszerekkel való táplálkozás sok növényi szárazanyagot képes abszorbeálni. Világos ennél fogva, hogy azon területen, melyen a növényi szárazanyag mennyisége gyorsabban nő, mint az emberek száma: a háziállatok számának emelkedése fog beállni. Természetes azonban, hogy ez az irányzat csupán addig állhat fenn, míg az emberek hús, tej s egyéb animális tápszer iránt mutatkozó szükséglete el nem jutott a teljes kielégülés állapotába. E határon túl — bármennyire nagyobbodjanak is a növénytermelés lehetőségei — nem fogják az állatok számát szaporítani.

E szélső határtól azonban a civilizált társadalom mai állapotában, mikor még kenyér sem jut mindenkinek elegendő, rendkívül messze vagyunk és gyakorlati vonatkozásokban teljesen elhanyagolhatjuk. A mai országok közül bármelyikre nézve elfogadhatjuk azt a szabályt, hogy amennyiben a társadalom rendelkezésére álló növényi szárazanyag mennyisége gyorsabban nő, mint az emberek száma: a baromállomány gyarapodásának, ellenkező esetben a baromállomány csökkenésének kell bekövetkeznie. Erős országos baromállomány nagy fölöslegeket föltételez növényi szárazanyag dolgában; — olyan országban, ahol a növényi termények túlnyomó részét az emberi táplálkozás közvetlenül veszi igénybe: a háziállatok száma szükségképen csekély.

Ezért találunk nagy állatállományt az Egyesült-Államokban, ahol aránylag nagy a mezőgazdasági munka termelőképessége és tápszerbőség uralkodik, s ezért csekély az állatállomány Kelet- és Dél-Ázsia országaiban, hol a mező* gazdasági munka termelőereje aránylag csekély és a túlnépesedés állandó. Indiában vallási szabályok korlátozzák a húsevést, mely azonban a nép óriási többsége számára, egy csekély töredék kivételével gazdaságilag sem volna lehetséges.

Hogy azonban túlságosan messze ne kalandozzunk: lássunk egyes európai államokat, melyekből adatok állnak rendelkezésünkre, mennyiben találhatjuk meg ezekben a Lambl-féle depekoráció-elméletnek, valamint ezen elmélet megfordított alkalmazásának, a pekoráció elméletének igazolását.

Angolországban a XVIII. század első felében gyorsabban szaporodott a növényi tápszerek mennyisége, mint a népesség. Ugyanezen időt a baromállomány erős szaporodása jellemzi.¹ Ellenben a XVIII. század hatvanas éveivel kezdődő időszakban, mikor a mezőgazdaság termelőképesége megállapodott és lassanként relatív túlnépesedés állott be: a marhaállomány számbavehetően visszafejlődött.² A gabona ára emelkedvén, ellenben az állati produktumok értékesítési viszonyai rosszabbodván: mi sem volt természetesebb annál, hogy a gazdák redukálták marhaállományukat és gabonaföldjeiket a takarmánynövényekkel bevetett terület rovására kiterjesztették. Különösen éles volt a depekoráció irányzata a XIX. század harmincas éveiben.³

De mi okozta az állati termékek értékesítési viszonyainak rosszabbodását? A munkabérek hanyatlása, mely a gabonaárak emelkedésével kapcsolatban beállott. Csekély lévén a dolgozó nép keresete: nem tellett belőle másra, mint kenyérre, burgonyára, hüvelyesekre; tejet, húst már nem tudott vásárolni. Viszont a XVIII. század első felében, akkor, mikor a gabonaárak hanyatlottak: a munkabér emelkedése és a dolgozó nép javuló táplálék-igénye nagyobbá tette az állati termékek piacát. Ugyanez megisméltódott a XIX. század második felében, a gabonavámok eltörlése után. A szabadkereskedelem első két évtizedében inkább a búza-fogyasztás emelkedett; 1831—50 és 1871—80 között fejenként 255 fontról 354 fontra; ugyanezen időszakban a húsfogyasztás emelkedése csupán 6 angol fontot tett ki.⁴ A nyolc-

¹ Thorold Rogers, i. m. 374. 1.

² Levy, i. m. 20. 1.

³ Ugyanott, 59. 1.

⁴ M. G. Mulhall: *The Dictionary of Statistics*. London, 1903. 286. lap.

vanas évek óta stagnál a búzafogyasztás, a népesség kenyér-szükséglete nagyjából ki van elégítve; — azóta a húsfogyasztás emelkedik. 1871—75 és 1901—905 között fejenként 23 font volt az emelkedés.¹

A gabonatermelés s az állattenyésztés viszonyának hasonló változását találjuk a Német Birodalomban is a XIX. század első és második időszaka, a tápszerhiány és a tápszerbőség időszaka között. A század elején a gazdák csak kénytelenségből tartottak haszonállatokat, mert a gabonaföldek termőerejét mással, mint állati trágyával nem tudták növelni. Ellenben az állati produktumokat csak nagyon rosszul tudták értékesíteni; ilyen viszonyok között méltán tekintették az állattartást »szükséges rossz«-nak. A hetvenes években megfordult a helyzet; a mai német mezőgazda szemében az állattartás nem »szükséges rossz«, hanem jövedelmező termelőág. Az árviszonyok alakulása eléggé megmagyarázza ezt a változást. 1840-ben — a hesseni nagyhercegség hivatalos adatai szerint — egy ökör ára 104 márka volt,² ugyanakkor egy tonna búza ára a hamburgi kikötőben 206 márka,³ 1893-ig egy tonna búza ára lesülyedt 153 márkára,⁴ ellenben egy ökör ára fölemelkedett 332 márkára. Ha igaz is, hogy 1840 és 1893 között egy ökör súlya és minősége tenyésztési javítások következtében lényegesen gyarapodott: az ár emelkedése még mindig elég jelentékeny. Aminek ellenőrzésére szolgáljon az az adat, hogy Berlinben 1830 és 1840 között 1 kilogramm marhahús ára 63 pfennig, 1891—95 között pedig 126 pfennig volt: tehát épen kétszeresére emelkedett.⁵

Németország húsfogyasztásának fejlődése a XIX. század közepe óta ugyanolyan képet mutat, mint az angol

¹ Halle: Die Weltwirtschaft. III. rész. Hewins: Das Britische Reich. 5. 1.

² Emil Wolff: Die Landwirtschaft und ihre Produkte . . . im Grossherzogthum Hessen. Mainz, 1895. 24. 1.

³ Mulhall: Dictionary. 483. 1.

⁴ Wehriede: Die Rotherträge der deutschen Landwirtschaft. Thiel's Landwirtschaftliche Jahrbücher. Berlin, 1907. 170. 1.

⁵ Esslen: Das Gesetz des abnehmenden Bodenertrages stb. 80. lap.

húsfogyasztásé. A marha- és sertéshús egy főre eső fogyasztása együttvéve:

1850-ben	18.9 kilogramm
1870- »	22.6 »
1900-ban	43.1 »

volt.¹ Az első időszakban 3.7 kilogrammot, a másodikban 20.5 kilogrammot tett ki az emelkedés.

Érdekes igazolását találhatjuk a pekoráció elméletének a Német Birodalom gabonabevitelében, mely 1880—84 és 1900—04 között 1,956.000 tonnáról 3,776.000 tonnára emelkedett, míg ugyanezen időben a burgonya *kivitele* 271.000 tonnáról lesülyedt 57.000 tonnára. A behozatal ezen nagyszabású növelését azonban a közvetlen emberi fogyasztás emelkedése magában nem indokolná, mert harminc év óta a Német Birodalom gabona- és burgonya-termelése lépést tart a népszaporodással, sőt megelőzi ezt. Egy főre jutott a Német Birodalom

	Rozs és kétszeres termeléséből	búza termeléséből	burgonya termeléséből
1879—1883 között	133 kg.	51 kg.	449 kg.
1894—1898 »	130 »	57 »	574 »

Tehát a növekvő behozatal magyarázatát nem a kenyér és burgonya közvetlen emberi fogyasztásának emelkedése szolgáltatja, hanem az a körülmény, hogy a gazdák folyton növekvő gabona- és burgonyamennyiségeket használnak föl háziállatok táplálására, amit Wehriede (kinek munkájából a fenti adatokat vesszük) ki is mutat.² 1883 és 1900 között a háziállatok létszámának szaporulata — szarvasmarhára redukálva—4,851.000 darab.³ Bizonyos, hogy a növénytermelés adott eredményei alapján, gabonabehozatal nélkül nem lehetett volna produkálni ezt a szaporulatot.

Különben ahhoz, hogy valamely területen beálljon a depekoráció: nem kell okvetlenül, hogy az állati termékek értékesítésének alkalma hiányozzék. Magyarországon egy

¹ Wehriede, i. m. 151—152. l.

² I. m. 125—127. l.

³ Ugyanott, 140. l.

évtized óta depekorációt lehet észlelni, holott az állati termékeket — export útján — elég jól lehet értékesíteni. Mégis visszafejlődőben van a baromállomány, mert a növénytermelés eredményei nem tartanak lépést a népszaporodással. A mezőgazdaság technikája stagnál, a gabonaföldek termésátlagai nem emelkednek: tehát a falvak szaporodó népe, mely egyre kevésbé képes a meglévő gabonaföldek terméséből megélni, lassanként a legelőket is kénytelen feltörni és gabonafölddé alakítani, ami aztán a baromállomány hanyatlására vezet.

A depekoráció irányzata Magyarországon az ezer-nyolcszázkilencvenes évek második fele óta mutatkozik. Ha az előző évtizedeket is figyelembe vesszük: Magyarországra nézve is megállapíthatjuk, hogy a földművelés relatív termelőképességének emelkedése a baromállomány szaporodására, ugyanannak sülyedése a háziállatok számának csökkenésére vezet. A tényállásról némi fogalmat nyújt a következő pár kiragadott szám: ¹

	Az ország évi aratású kenyrmagvakból, árpából és tengeriből	Ebből az ország egy lakosára jutott	A háziállatok országos létszáma szarvasmarhára redukálva
1876-1885	93 millió Hl	673 Hl	1884-ben 8,678.000
1886-1895	122 »	803 »	1895-ben 9,875.000
1896-1906	128 »	756 »	1906-ban 8,971.000

Oroszországban is a talaj kimerülésével és a mezőgazdaság termelőképességének stagnációjával, valamint az ebből keletkező relatív túlnépesedéssel kapcsolatban depekorációt lehet megállapítani, mely egyes helyeken annyira kiéleződött, hogy a kisgazdáknak már igásbarmuk sincs a föld művelésére. ²

¹ Vannak ugyan részletkörülmények, melyeknek figyelembevételével az 1895 óta beállott hanyatlás kisebbnek tűnnék föl. De ezek a részletek, melyekkel most úgy sem foglalkozhatunk, mitsem változtatnak a tendencián, melyet a fönti számoszlopok híven adnak vissza. A tények részletesebb kimutatását l. szerzőtől: Magyarország gazdasági forradalma felé. Huszadik Század, 1909 január—március.

² Peter Maszlow: Die Agrarfrage in Russland. Stuttgart, 1907. 113—123. l.

Szóval nem férhet kétség ahhoz a különben is oly egyszerű és magától értetődő igazsághoz, melyet Lambl elmélete tartalmaz. S így ahhoz a tényhez sem, hogy napjainkban, midőn a civilizált társadalom egészében a tápszerek gyorsabban szaporodnak, mint az emberek: az animális eredetű tápszerek fogyasztásának növekedése világgazdasági irányzat, mely minden gazdaságilag el nem maradt országban föllép, a mezőgazdasági állatállomány növekedésével együtt.

A tej- és húsfogyasztás növekedésével azonban nincs kimerítve a tápszerebőségnek a társadalom élelmezésére való hatása. Eltekintve a baromfitól és a tojástól — melyek szintén animális tápszerek — a növényi tápszerek között is vannak olyanok, melyeknek fogyasztása csak táplálékébőség idején nyerhet nagyobb kiterjedést. Ilyenek a gyümölcsök, továbbá a finomabb főzelék és zöldségfélék. Ezeknek tápláló hatása nem áll oly kedvező arányban a munkával, melyet termelésük igényel, mint a gabonáé, a burgonyáé, vagy a hüvelyeseké. Tehát a velük való táplálkozás többé kerül és csak a jólét terjedésével léphet előtérbe.

Van még egy negyedik világpiaci változás, mely az előbbieneknél nem kevésbé fontos a mezőgazdára nézve, s ez a kamatláb sülyedésében áll. Ezt is a mezőgazdasági termelés lehetőségeinek gyors kiterjedése okozza, mely a tőke szaporodására, s ezzel a kamatláb csökkenésére vezet.

Egy ötödik világpiaci irányzat a műtrágyák árának hanyatlása, mely fölülmúlja a gabona árhanyatlását is.¹ Olcsóbbak lettek ezenkívül a mezőgazdasági gépek sok más ipari eredetű mezőgazdasági termelőeszközzel együtt. Ez az irányzat nyilván az ipar és bányászat föllandulásával, s így közvetve szintén a tápszerebőséggel kapcsolatos.

Ha mindezen a mezőgazdára nézve elsőrendűen fontos irányzatokat egybefoglaljuk, akkor elmondhatjuk, hogy *a modern mezőgazda a tápszerebőség hatása alatt alacsony gabonaárak és magas munkabérek mellett kénytelen termelni.*

¹ Esslen, i. m. 85. 1.

módjában áll, hogy az állattenyésztésre, a baromfitartásra, a szőlő, gyümölcs, vetemény, s egyéb munkaigényes kultúrákra aránylag nagy súlyt helyezzen. Tökéhez, munkaeszközökhöz és segédanyagokhoz olcsón juthat.

Lássuk, milyen hatással vannak a termelőfeltételek ezen változásai a nagygazdaságra és milyennel a kisgazdaságra.

A tápszerbőség hatása a kapitalisztikus nagygazdaságra

A kapitalisztikus munkaszervezetben a termelőfolyamatot nem a munkás irányítja, hanem a termelőeszközök tulajdonosa, ki a munkástól különálló személy és kit a termelésben csupán azon jövedelemrész érdekel, mely a munkaeredményből neki jut. Ennélfogva a termelés irányát nem a munkás, hanem a kapitalista érdeke szabja meg, ki mindenkor azon termelőmódra törekszik, mely az ő számára az adott viszonyok között a legnagyobb munkátlan jövedelmet biztosítja; a kapitalisztikus termelés célja: minél nagyobb munkátlan jövedelem nyérése. A nagygazdaságban végbemenő termelést is ez a cél irányítja; a dolgon mitsem változtat, hogy itt a munkátlan jövedelmen akár[^] hányszor két különálló személy osztozik: a vállalkozó és a földbirtokos. Mert nyilvánvaló, hogy a földbirtokos az ajánlkozó bérlők közül azokat válogatja ki, akik földjéért legtöbb haszonbért ígérnek. S így a földért való versenyben az a bérlő fog győzni, ki az adott földdarabból az adott viszonyok között az ő tőkájének rendes nyereségén fölül a legnagyobb fölösleget képes kihozni, melyet aztán haszonbér fejében följánlhat.

Tehát a kapitalista nagygazdát a termelés irányításában mindig az a cél vezeti, hogy tőkájével — annak rendes nyereségén fölül — minél nagyobb földjáradékot produkáljon. És ha arról van szó, a gazdálkodás milyen módjával éljen: olyan termelőmód alkalmazására határozza el magát, mely az ő megismerése szerint a legnagyobb földjáradék létrehozására képesíti őt, — sem ennél intenzívebb, sem ennél extenzívebb nem lesz az ő gazdálkodása. Ezzel kapcsolatban akkora tökemennyiséget igyekszik a föld mű-

velésére fordítani, amekkora az adott viszonyok között saját nyereségén fölül a legnagyobb földjáraadékot hozza; sem ennél többet, sem ennél kevesebbet.

Ilyen döntő befolyása van a földjáraadéknak a nagygazdaságban végbemenő termelés irányára és kiterjedésére. A földjáraadék alakulása azonban az áralakulásoktól függ, melyeket a társadalmi termelőerők adott állapota, illetőleg a társadalmi szükségletekhez való viszonya határoz meg. Ha alacsony a munkabér, ha továbbá olcsók mindazon árúk, melyek a földműveléshez szükségesek, ellenben a gabona ára magas: akkor a földjáraadék másképp alakul, mint ezen árak fordított viszonyának esetében. Tehát a gabonaárak hanyatlása nem hagyhatta és tényleg nem is hagyta érintetlenül az európai nagygazdaság berendezését.

Az első rendszabály, mellyel az európai nagygazdaság a hanyatló gabonaárakra reagált, a munkamegtakarítások kiterjedtebb alkalmazása volt. Csökkenvén a gazdaság bevétele: a kiadásokat is le kellett szállítani. Ebbe az időbe esik a mezőgazdasági gépek — főleg a cséplőgép — nagyobb elterjedése. Mezőgazdasági jellegű területeken a munkások, egyéb kereseti alkalom híján erősen megsínylelték ezt a rendszabályt; a nagygazdák tulajdonképpen a munkások jövedelméből szorították le azt a többletet, mellyel a földjövödelemben mutatkozó hiányt kiegyenlítették. De ez a rendszabály nem mutatkozott elegendőnek arra, hogy a bevételben keletkezett hiányt pótolja. Lehetséges volt azonban a bevételek növelése a termések mennyiségének szaporítása által, s az akkor még alacsony mezőgazdasági munkabérek mellett a termés növelése kisebb költségszaporulattal járt, mint a bevételek azon szaporulata, melyet létrehozott. A különböző viszonyok szerint többféleképpen ejtették módját a termés növelésének. Magyarország nagygazdái a szántóföldeket kiterjesztették a legelők rovására, s egyben a szántást mélyítették, anélkül, hogy a trágyázást javították volna, habár ugyanekkor csökkentették az ugarterületet. Szóval a talaj őseréjének fokozott kirablása által hozták létre a kívánt terméstöbbleteket. Az előbbrehaladott nyugateurópai országokban nem lehetett hasonló módszert alkalmazni, hiányzottak hozzá a töretlen szűzföldek, s a

talaj mélyebb rétegeinek erejét is már régebben kimerítették; itt tehát nem lehetett olcsó rablógazdaságot folytatni, mert nem volt mit rabolni. Itt csak egy eszköz volt a bevételek növelésére: a haladó intenzitás útján, nem túlságosan drága, de hatásos termésszaporító javításokkal gyarapítani a terméseket. Tényleg a haladó intenzitás irányába terelődött a nagygazdaság fejlődése; kezdetlegesebb művelérendszerekről a váltógazdaságra, vagy legalább ezt megközelítő technikai rendszerre tértek át a gazdák, sőt nagy számmal keletkeztek cukorgyári, szeszgyári gazdaságok, melyek a váltógazdaság legintenzívebb alakjával élnek. A műtrágya, a zöldtrágyázás, s egyéb fontos javítások használata széleiben elterjedt a nagygazdák között. Ilyen úton — föltéve, hogy a munkabérek változatlanul alacsonyak maradnak — jelentékeny jövedelmi többleteket lehet elérni, amiről fogalmat nyújthat *Hensch Árpád*¹ alábbi számítása a búzatermelés költségeiről és jövedelméről a haladó intenzitás három különböző fokozatán:

	Búzatermelés módja		
	külterjes	középterjes	belterjes
Kataszteri holdanként való szemtermés	8 q	10 q	12 q
Termés értéke 15 koronás árnál	120 K	150 K	180 K
Termelés költsége, levonva belőle a szalma értékét.....	110 »	128 »	140 »
Jövedelem holdanként	<u>10 »</u>	<u>22 »</u>	<u>40 »</u>
Egy métermázsa előállítási ára	13.75 K	12.80	11.66 K

Hensch e számításában magyar viszonyokból indul ki s a századforduló idején uralkodó alacsony munkabéreket veszi alapul. Nyilvánvaló, hogy ha valamely ország nagygazdái az itt adott gabonaár mellett a »külterjes« termelőmódról a »belterjes« termelőmódra térnek át, *anélkül, hogy a munkabér változnék*: a földjáradéknak emelkednie kell s a föld haszonbérének meg kell drágulnia — az itt adott számítás szerint holdanként (40—10=) harminc koronával. De mi történnék abban az esetben, ha időközben a munkabér

¹ Mezőgazdasági üzemtan. Kassa, 1906. Második kötet, 28. 1.

emelkednék? Ha ezt el akarjuk dönteni, meg kell állapítanunk, miképen alakul a munkabérekre való kiadásnak a többi gazdasági költséghez és a gazdálkodás eredményéhez való viszonya azon esetben, ha a vállalkozó — megfelelő technikai rendszabályok alkalmazásával — a nyershozadék növelését tűzi ki cél gyanánt.

Az ma már nem alkothatja vita tárgyát, hogy a földművelés rendszerének haladása a földre fordított eleven emberi munka szaporodását jelenti. Werner¹ szerint 100 hektár gazdaságterület munkaerőszükséglete és munkabérkiadása a művelés intenzitásához képest így alakul:

Művelésrendszer	Munkások száma	1 hektárra eső munkabér
Extenzív hármashalmos és mezőfüves gazdaság	3	15 márka
Extenzív legelőváltó vagy javított hármashalmos gazdaság	5½	30 »
Középtenzív javított legelőváltó gazdaság	10	60 »
Középtenzív váltógazdaság	13	75 »
Munkaintenzív váltógazdaság mérsékelt cukorrépatermeléssel	16	90 »
Magas intenzitású váltógazdaság kiterjedt cukorrépatermeléssel	25	145 »

Magasabb intenzitású gazdaságban a munkálatok a nyár egyes hónapjai között aránylag egyenletesebben oszlanak meg és nem torlódnak annyira össze a nyár közepére. Továbbá a műveleteknek aránylag nagyobb részét végezhetik női munkások, kik a férfiaknál olcsóbban dolgoznak. Ez a körülmény mérsékli az egy adott területre eső munkabér-mennyiségnek a haladó intenzitással kapcsolatban való emelkedését, de nem számbavehető mértékben. Szászországban vannak cukorrépa-gazdaságok, melyek területük 1 hektárjához viszonyítva 165 márka munkabért fizetnek ki évente.

Szóval emelkedő intenzitás emelkedő munkabérkiadást jelent a gazdaságterülethez viszonyítva. Kérdés már most,

¹ Zeitgemässer Landwirtschaftsbetrieb. Berlin, 1906. 24. 1.

vajjon a gépekre, műtrágyákra, épületekre s egyebekre való kiadás összege erősebb vagy gyöngébb mértékben emelkedik-e, mint a munkabér-kiadás? Ha erősebben: ez azt jelentené, hogy a nyershozadékot növelő haladó intenzitás az eleven emberi munka jelentőségét háttérbe szorítja és a tőke jelentőségét tolja előtérbe. Ha gyöngébben: ez viszont az ellenkezőt jelentené.

E kérdés gyakorlati fontossága nem csekély, mert a munkabéreknél a költségek egyéb részeihez való viszonya a művelésrendszer módosulásával igen jelentékeny változásoknak van alávetve.

»Majdnem mindegyikben azon uradalmak közül, melyek számadásait a »Deutsche Landwirtschaftsgesellschaft« könyvelési központja intézi, a munkaerőre való kiadások alkotják a költségek legnagyobb részét. Mennyiségük gazdaságonként a költségek 20 és 69%-a között ingadozik, a középérték 34.7%, ha csupán a tiszta pénzbeli munkabér jövevényét tekintjük, — a természetbeli díjazás, mely több vidéken jelentékeny, nincs beleszámítva.«¹

Nyilván nem az extenzív gazdaságok azok, melyekben a munkabér az összes kiadások 69 százalékát teszi ki és nem az intenzívek azok, melyekben csak 20%-ot tesz. Egy adott földterület nyers hozadékának növelése csak a rajta élő szervezetek jobb tenyésztésével, tökéletesebb ápolásával kapcsolatban lehetséges, tehát a haladó intenzitás szükségképpen szaporítja azokat a munkanemeket, amelyeket géppel egyáltalán nem, vagy csak tökéletlenül lehet végezni. *A nyershozadékot nem lehet növelni a munkaintenzitás növelése nélkül.* Sőt a gépmunka szerepe — a kézimunkához viszonyítva — annál korlátozottabb, minél nagyobb szerep jut a kapás- s egyéb igényes kultúráknak, minél közelebb jut a gazdálkodás a kerti műveléshez. Tehát a haladó intenzitás a kézimunkát jobban szaporítja, mint a gépmunkát, s a munkaintenzitás jelentőségét erősebben növeli, mint a tőkeintenzitását.

Werner szerint² az üzemtőke a gazdálkodás intenzi-

¹ Werner, i. m. 22. 1.

² Zeitgemässer Landwirtschaftsbetrieb, 7. 1.

tásának különböző mértékéhez képest következőleg tagozódik:

	1 hektárra szükséges üzemtóke	E b b ő l j u t j		
		holt leltárra	élő leltárra	forgó tőkére
Nagyon extenzív ... ,	200 márka	25%	37 ¹ / ₂ %	37 ¹ / ₂ %
Mérsékelt extenzív	260 »	23%	38 ¹ / ₉ %	38 ¹ / ₃ %
Mérsékelt intenzív	400 »	17 ¹ / ₂ %	32 ¹ / ₂ %	50 %
Intenzív	600 »	16 ² / ₃ %	33 ¹ / ₂ %	50 %
Nagyon intenzív	720 »	16 ² / ₃ %	27 ² / ₃ %	55 ⁵ / ₉ %

Vagyis e táblázat értelmében: az intenzitás haladásával a forgótőke nyomul előtérbe az állótőke rovására, s az állótőke részei közül is főleg a holt leltár, a géptőke szorul ez alkalommal háttérbe. A forgótőke legjelentékenyebb részét a mezőgazdaságban, hol nyersanyag nincs, a munkabérek fedezésére szolgáló tőkerész alkotja; a forgótőke viszonylagos nagyobbodása tehát az eleven munka szerepének nagyobbodására enged következtetni.

Lilienthal szerint¹ nyolc németországi nagygazdaságban, melyek vetésforgójukba fölvtették a cukorrépat, ezen mélyszántást kívánó és munkaigényes művelésnem rendszeresítése után — az előbbi állapothoz viszonyítva — a következő változások állottak be:

A nyershozadék	átlag 100-ról	126.97-re emelkedett
A tiszta hozadék	» 100 »	133.74 » »
A gabona-nyershozadék	» 100 »	109.70 » »
Az állattartás nyershozadéka	» 100 »	124.80 » »
A számos marhák száma	» 100 »	114.97 » »
A trágyaprodukczió	» 100 »	132.18 » »
A holt leltár értéke	» 100 »	125.07 » »
A munkabérkiadás összege	» 100 »	140.48 » »

Itt is azt látjuk, hogy a munkabérekre kiadott összeg erősebben nőtt, mint az élő és a holt leltár értéke, vagyis a munkaintenzitás erősebben, mint a tőkeintenzitás.

Mivel tehát a kézimunka szerepe — minden lehető munkamegtakarítás dacára is — úgy abszolúte, mint aránylag annál nagyobb, minél intenzivebb a művelés rendszere:

¹ Wilhelm Lilienthal: Bedeutung des Hackfruchtbaus, namentlich des Zuckerrübenbaus für die Steigerung der Getreide und Viehproduktion in Deutschland. Jena, 1895. 84—95. lap.

a nyersshozadék növelése által (egy adott változatlan gabona-árat föltételezve) csupán azon esetben növelhetjük a földjövedelmet, ha a munkabérek változatlanok maradnak, vagy legalább is csak mérsékelten emelkednek. Ha ellenben a munkabérek emelkedése erősebb, az a helyzet áll be, hogy az intenzitás növelése úgy abszolúte, mint aránylag növelvén a munkaerőszükségletet, oly nagy költségzaporulattal jár, hogy ez fölülmúlja a bevételek szaporulatát, melyet a termés szaporítása magával hozna. Mert ha az intenzitás növelése a munkabér emelkedésével párosul: akkor egyszerre két okból is növekszik a gazdaság munkabérkiadása. Először azért, mert aránylag több munkást kénytelen alkalmazni, másodsor azért, mert ezenfelül minden egyesnek többet is kénytelen fizetni. Ilyenképen négyzet-arányban emelkedik a munkabérkiadás, mely aztán föl is emészti a bevételek szaporulatát, sőt többet is, mint ezt.

Tehát abban az esetben, ha a munkabérek erősebb növekedése áll be: a nagygazda nem fog a művelés intenzitásának növelésére törekedni. Sőt amennyiben a munkabérek emelkedő irányzata nem szűnik: egy bizonyos magasabb munkabér mellett az a helyzet is előállhat, hogy a kapitalista nagygazda munkamegtakarításokat kénytelen alkalmazni még olyan esetekben is, midőn ezek a nyersshozadékot csökkentik, — föltéve persze, hogy a nyersjövedelem így előálló hanyatlása kisebb, mint a megtakarított munkabér. Mert amennyiben az intenzitás eme visszafejlesztését elmulasztaná: a földjövedelemnek kisebbednie kellene azzal a költségzaporulattal, melyet a munkabérek emelkedése okoz.

Mindezen fejtegetésekben változatlan gabonaárat föltételeztünk. Természetes azonban és magyarázatra nem is szorul, hogy amennyiben a munkabér emelkedésével egyidejűleg a gabona ára is emelkedik: a vállalkozó messzebb mehet a művelés intenzitásában s a nyersshozadék növelése még egy aránylag magasabb intenzitásfokon is alkalmas lesz a földjára-
 járadék növelésére. Viszont, ha a munkabér emelkedésével egyidejűleg hanyatlík a gabona ára: akkor a vállalkozó aránylag előbb el fogja érni azt a pontot, melyen túl a nyersshozadék növelése által a földjára-
 járadékot már nem növelheti, valamint előbb bekövetkezik annak szüksége is, hogy a földjára-

dék fönntartása érdekében a nyershozadék rovására-menő munkamegtakarításokkal éljen.

A tápszerbőség hatása gyanánt a gabonaárak hanyatlását, mint már tudjuk, nyomon követte a munkabérek emelkedése. Természetes ennél fogva, hogy a nyugateurópai nagy gazdaság azon törekvése, hogy a gabonaárak hanyatlását terméseinek növelésével egyenlítse ki, nem lehetett tartós. Angliában, hol a munkabérek emelkedése már 1850 táján megindult, s a gabonaárak hanyatlását semmiféle vámvédelem föl nem tartóztatta, már a hetvenes évek végén megindult az intenzitás visszafejlesztése. A kontinensen még csak most van elterjedőben ez az irány, de máris nagy jelentőségre tett szert. Németországban már szemmel láthatóak a nagy gazdaság visszafejlődésének jelei; a németek legújabb mezőgazdasági irodalma azon kérdés körül forog: milyen módon kell a nagybirtokosnak gazdálkodnia, hogy a magas munkabérek dacára még jövedelmet húzhasson a földből? S az írők egyértelműen azt a feleletet adják: fel kell hagynia a belterjes gazdasággal, vissza¹ kell térnie a kevesebb eredménnyel, de még kevesebb munkával járó külterjes művelésmódra.

A tápszerbőség nem csupán a földjáradék kedvezőtlen alakulása miatt teszi nehezzé a nagy gazdaság számára a haladó intenzitás útján való előmenetelt, de egyszersmind azért is, mert a munkások fegyelmére lazító hatással van. A kapitalisztikus munkaszervezetben a munka fegyelmét a munkás megszorult helyzete tartja fenn, mely a termelőeszközök mennyiségének korlátozottságából ered. A tápszer bőség azonban a termelőeszközök nagyobbodó mennyiségét jelenti. Míg a mezőgazdasági munkás helyzete vigasztalan volt és az elbocsátás úgyszólván létében fenyegette őt, mert kétértelmű volt, kaphat-e máshol munkát: addig a nagy gazda könnyen rá tudta kényszeríteni a munkásra a maga akaratát és aránylag jól biztosíthatta a munka eredményességét. Ámde a tápszerbőség korszaka új munkaalkalmakat nyitott meg részben a tengeren túl, részben az európai iparúzó városokban. Mind a két helyen a termelőképeség oly nagy növekedése állott elő, mely messze fölülmúlta a bennszülött népes-

ség természetes szaporodását, s a munkabérek emelkedésére vezetett. S ezzel megszűnt a mezőgazdasági munkás helyzetének vigasztalansága; — segíthet magán, ha elvándorol az iparúzó városba, vagy a tengeren túl, amit a munkások nagy tömegekben meg is tesznek.

Az elvándorlás megritkítja a mezőgazdasági munkások sorait. Könnyebb most már az egyesnek munkaalkalmat találnia és kevesebb oka van arra, hogy megijedjen az elbocsátástól. Ilyen helyzetben a nagygazdasági munkaszervezet patriarchalisztikus elemei céltalanok és hatástalanok, mert nincs a nagygazdának elég hatalma ahhoz, hogy a munkással szemben érvényre juttassa őket.

A természetbeli díjazás lassanként eltűnik a nagygazdaságból. Régebben, a tápszerhiány időszakában, örült a munkás, hogy természeti konvenciót kapott, mert ez legalább a táplálékát biztosította, mikor úgyszólván oly drága volt a kenyér. Manapság, mikor a gabona olcsó, a munkás pénzre számítja át a konvencióban kapott gabonát és tapasztalja, hogy nem nagy összeget képvisel. Azt is hamar észreveszi, hogy rendszerint a gyöngébb minőségű terményekből állítják össze a konvencióját, holott pénzért különbet kapna. Hovatovább az a helyzet áll elő, hogy a munkás pénzben követeli a munkabéret és mivel a fokozódó elvándorlás őt teszi a helyzet urává, e követelését apránként meg is kapja. Minél érezhetőbbek az elvándorlás következményei, annál inkább háttérbe szorulnak a munkás díjazásában a természeti járandóságok; Angliában, hol az elvándorlás legrégebben kezdődött, ezidőszerezt már minimálisak, sőt egyes helyeken már a tiszta pénzbeli díjazás lép föl és ezzel beáll *a munkás teljes szabad-sága a fogyasztás terén.*

De hatástalanok a helyhez való kötésre és a testi felelősség behozatalára vagy fönntartására irányuló törekvések is. Az ilyen célokra alkotott törvényeket vagy nem lehet végrehajtani, vagy amennyiben végrehajtják: csak arra alkalmasak, hogy az elvándorlást gyorsítsák. Munkáshiány idején a sztrájkoló aratókat hiába akarják börtönbüntetéssel munkára kényszeríteni: ők tudják, hogy munkáshiány lévén, önelkülönösen tönkre megy a termés, s utoljára maga a gazda kénytelen őket a börtönből kiszabadítani. A cselédek erősebb

kötöttsége, alárendeltsége odavezet, hogy mindegyre ritkább lesz a cselédnek ajánlkozó. A cselédhiány ma már nemcsak Északnyugat-Európában áll fönn, de innen kelet felé haladván, már Magyar- és Lengyelországban is föllépett.

A tápszerbőség megtámadja a munka patriarchalisztikus szervezőmódját. Pedig erre a nagy gazdának annál nagyobb szüksége van, minél több nehezen ellenőrizhető és kényes művelet lép föl a gazdaságban, ami az intenzitás növekedésével szükségszerűen bekövetkezik. Tehát nem csupán a munkabérek emelkedése az a hatóok, mely a nagygazdaság technikai haladását föltartóztatja, de egyszersmind a munkás patriarchalisztikus alárendeltségének hanyatlása is megakadályozza a vállalkozót abban, hogy a talaj előkészítő és ápoló munkát szaporítsa, pedig éneikül nincs haladás. Sőt azon mértékben, amint a kötöttség és alárendeltség alábbhagy, s a féljobbágy közelebb jut a szabad bérmunkáshoz: kívánatosná válik a gazdára nézve, hogy lehetőleg kiküszöbölje az olyan műveleteket, melyek a munkás nagyobb megbízhatóságát igénylik és ezek rovására inkább a mechanikus műveleteket szaporítsa. S így a gépmunka lép mindinkább előtérbe, nem csupán azért, mert munkamegtakarító, de azért is, mert mechanikus jellege könnyebbé teszi a munkás ellenőrzését.

Egy másik — úgy munkamegtakarítás, mint ellenőrzés szempontjából — hasonló hatású rendszabály a legeltetés kiterjesztése az istállózás rovására és a legelő kiterjesztése a szántóföld rovására.

Amint látjuk: a munkabérek bizonyos ponton túl való emelkedése két szempontból is megköveteli a nagygazdaságban olyan munkamegtakarítások alkalmazását, melyek már a nyershozadék rovására mennek.

Az európai országok között Anglia volt az első., melyben a tápszerbőség beállott, s a nagygazdaságnak a tápszerbőség hatása alatt végbemenő fejlődése itt mutatkozik legelőbbrehaladott stádiumában. Eleinte itt is a termések szaporítása volt az a rendszabály, mellyel a nagygazdaság a tápszerbőség hatását ellensúlyozni iparkodott, s az a harminc év, mely a gabona vámok eltörlésétől a hetvenes

évek végéig eltelt, az angol mezőgazdaság legszebb virágzásának időszaka volt. A munkabérek erősebb emelkedése óta azonban új irány kerekedett fölül, melynek vezérelve: lehetőleg jól kihasználni a tápszerbőség szülte konjunktúrák kedvező részét, de lehetőleg kevés munka árán.

Az új konjunktúrák kedvező részét a jó hús- és tejárak alkotják, valamint a műtrágyák és munkaeszközök olcsósága, végül a tőkében való bőség, s a velejáró olcsó kamatláb. Következőleg a modern angol nagy gazda annyi istállót építtet és annyi állatot helyez el benne, amennyit csak lehet, s egyben azon van, hogy az állatok ápolása és takarmányuk termelése minél kevesebb munkát igényeljen. Csak a legjobb és legközelebb eső földeket tartja meg szántóföldnek, ezeket géppel műveli, de viszont erősen trágyázza, mert bőséges istállótrágyával és olcsó műtrágyával rendelkezik. A többi földet legelővé alakítja. Természetes, hogy minél jobban emelkednek a munkabérek: annál inkább kiterjeszti a rétet és legelőt a szántóföld rovására. Mivel azonban réten és legelőn sokkal csekélyebb mennyiségű növényi szárazanyag terem, mint szántóföldön: az előbbieknél folytonos terjeszkedése az utóbbinak rovására előbb-utóbb útját állja a marhaállomány további szaporításának, sőt ha a szántóföldek legelővé alakítása meg nem szűnik: akkor a gazdaság, tekintettel arra, hogy folyton kevesebb és kevesebb takarmány- és alomszárazanyaggal rendelkezik, lassanként redukálni kénytelen marhaállományát.

Hivatalos felvételek szerint¹ Angliában a marha-, borjú-, ürü- és sertés-hús évi produkciója ezer ton-okban az utolsó emberöltő folyamán így alakult:

1871—75	1193
1876—80	1156
1881—85	1161
1886—90	1202
1891—95	1248
1896—900	1253
1901—905	1252

¹ Max Schippel; Europäische Landwirtschaft unter Freihandel und Zollschutz. Sozialistische Monatshefte 1907. I. Band, 3. Heft.

Anglia tudvalevőleg par excellence nagybirtokos, nagygazda ország; tehát az angol mezőgazdaságra vonatkozó adatokat csekély fönntartással az angol nagygazdaságra vonatkozóknak lehet tekinteni. S így a fenti számokból az látszik, hogy az angol nagygazdaságot a folytonos szántó-föld-irtás már a kilencvenes évek elején eljuttatta arra a pontra, amelyen már nem képes marhaállományát szaporítani, amelyen túl már depekorációnak kell beállania. Különben már előzőleg az 1871 — 75. és 1891 — 95. évek között is csak 5%-ot tesz a húsprodukciónak növekedése, tehát oly minimális, hogy számba sem jöhet.

De ezzel a minimális haladással a növényi tápszerek termelésének jelentékeny hanyatlása áll szemben. 1871 — 75 és 1901 — 905 között csupán a búzával bevetett terület 2 millió acre-rel lett kisebb. Az összes gabonafélékkel, hüvelyesekkel és kapásokkal (green crops) bevetett terület 16½ millió acre-ről 12% millió acre-re apadt, ugyanekkor az állandó rét és legelő területe 12 millió acre-ről 17 millió acre-re növekedett. Az ilyen állandó rétek és legelők széna-termése meglehetősen alacsony; noha a nedves angol éghajlat kedvez a fű tenyészetének: mégsem terem több, mint acre-enként 1.18 ton.¹ Angliában 1 acre szántóföld búzatermése 31 — 32 bushel, amely mennyiség súlya alig kevesebb 1 ton-nál; a burgonya majdnem 6, a répa 18 — 20 tonnát terem acre-enként. Ilyen terméseket áldoztak föl 4 millió acre területen, hogy acre-enként 1.18 ton szénát nyerjenek helyette.

Az angol mezőgazdaság mindent föláldozott az állattenyésztésért, ennek dacára az állattenyésztés már a kilencvenes évek elején elérte a stagnáció pontját és ezentúl a növénytermelés további visszafejlődésével már ezen a téren is csak hanyatlás következhetik. Ezt megfontolva, nem lehetünk kétségben aziránt, hogy a *tápszerbőség a nagygazdaságot a technikai hanyatlás útjára tereli*. Mert

¹ 1896 — 1905. évek átlagában. Statistical Abstract, London, 1906. — Acre-enként 1.18 ton, a mi mértékeinkre átszámítva megfelel 29 — 30 métermázsza hektáronként való termésnek. Ennyi széna nálunk, Magyarországon is terem egy hektáron.

olyan munkamegtakarítások, melyek a nyershozam rovására mennek, hanyatlást jelentenek.

A kontinensen körülbelül két évtizeddel később vált érezhetővé a tápszerbőség hatása, mint Angliában, s itt egészen a legutóbbi évekig — sőt részben még ma is — a haladó intenzitás iránya uralkodik a nagygazdaságban. De az emelkedő munkabérek itt is meghozzák az átalakulást. *Werner*, a kiváló német agronómus, kire előző helyen már hivatkoztunk, tisztában van azzal, hogy a Németországban ma uralkodó munkabérek mellett a nagygazda nem törekedhetik többé az intenzitás fejlesztésére. Megállapítja ezenfölül, hogy:

»A munkabéreknek, s a munkások igényeinek további emelkedése nem kétséges, ami eléggé megmagyarázza a munkaextenzív művelésrendszerek után való keresgélést, melyet újabb időben észlelni lehet.«

»Ebből az okból rendszerint nem az emberi munka, hanem az állatokban és gépekben elhelyezett tőke fogja a nagyobbik szerepet játszani az intenzitás fokának meghatározásában.«¹

Werner az angol irány híve, s a munkaextenzitásnak tőkeintenzitással való egyesítését javasolja. A modern gazdálkodás legfőbb iránya gyanánt a haszonállattartást jelöli meg. Rendelkezzék a nagygazda minél több haszonállattal, de legyen azon, hogy a több munkát igénylő és gépekkel rosszul művelhető kultúrákat kiküszöbölje. Tehát a kapás növényeknek részben vagy egészben el kell tűnniök a vetésforgóból, helyükbe herefélék, hüvelyesek jönnek, valamint több éves herelegelő és kötöttebb földön ugar. A gabona-termelés lépjen háttérbe, a gabonaföldek ne foglaljanak el többet, mint a vetésforgó 38—45%-át² és egyáltalán csak a jobb minőségű és a majorhoz közelebb fekvő földek ma-

¹ Zeitgemässer Landwirtschaftsbetrieb. Berlin, 1906. 24. 1.

² I. m., 44. 1. Ma Németországban a szántóföldnek kb. 57%-át foglalják el a gabonafélék.

radjanak meg szántóföldnek, míg a rosszabb vagy messzebb-fekvő földeket legelővé kell átalakítani.

Ezen rendszabályok, melyeket Werner javasol, nagyjából azonosak az angol nagygazdák által már egy emberöltő óta alkalmazottakkal. Hogy a gazdálkodás ezen irányba hova vezet: azt az angol mezőgazdaság hanyatlása eléggé megvilágítja. Pedig valószínű, hogy a gazdálkodás angol rendszerével a német nagygazdák még olyan eredményeket sem tudnának fölmutatni, mint az angolok. Ez a művelésrendszer angol viszonyokra van szabva, a rét és a legelő, melyre a fősúlyt helyezi, nedves éghajlatot kíván, ami Németország túlnyomó részében hiányzik. Bizonyos értelemben azt lehetne mondani, hogy az angolok a nagygazdaság művelésrendszerét azon extenzív művelésrendszer irányában fejlesztik vissza, mely ott annakelőtte valóban uralkodó volt: t. i. a legelőváltó rendszer irányában. Ellenben Németországban, hol (az északnyugati tengerpart, s a felföldek kivételével) szárazabb az éghajlat: a hármasművelésű rendszer volt a váltógazdaság kifejlődése előtt az uralkodó művelésmód. Következésképpen itt az intenzitás visszafejlesztésének, mely a nagygazdaságban föllép, inkább a hármasművelésű rendszer irányába kell fordulnia. És tényleg van úgy a gazdák gyakorlatában, mint a szakirodalomban még egy másik irány is, mely a nagygazdaság visszafejlesztésében — Wernertől sok tekintetben eltérően — inkább az ugartartásra és az extenzív gabonatermelésre helyezi a súlyt.

Legjobban kitűnik ezen irány természete egyik képviselőjének, Caron ellenbachi birtokosnak kísérletéből, melynek eredményéről a Deutsche Landwirtschafts-Gesellschaft 1900. évi téli gyűlésén számolt be. Caron az ő 115 hektár szántóföldből és 20 hektár rétből álló gazdaságában 1885-bei a következő vetésrendszert alkalmazta:

49	Ha gabona,
30½	» kapás (ebből 25% Ha cukorrépa),
18 »	lóhere és bükköny,
7½	bab és borsó,
Összeg	115 Ha.

Akkor 13 férfi és 8 lány alkotta a gazdaság munkaerejét. Azóta megváltozott a vetésrendszer. 1899-ben:

69¹/₄ Ha gabonával,
 5¹/₄ » kapással,
 7¹/₂ » repcével,
 7¹/₂ » lóherével volt bevetve,
 25¹/₂ » pedig ugarnak maradt,

Összeg 115 Ha.

E vetésrendszer lehetővé tette a tulajdonosnak, hogy a gazdaság munkaerejét 7 férfimunkásra redukálja, akik hez nyáron 6, s aratás idején további 6 leány munkaereje járúl. Haszonállat nincs, csak 8—9 igásló. A bevetett föld egy hektárjának termése nem kisebb a normálisnál, persze a gazdaság egészének nyershozadéka jelentékenyen kisebb, mint volt, mert kimaradt a cukorrépa, kiküszöbölődtek a haszonállatok, továbbá a földnek csaknem egy negyed-része parlagon hever.

Hasonló rendszabályokat ajánl az emelkedő munkabérek ellensúlyozására *Rubel* Leopold,¹ ki szintén a kapás-növények kiküszöbölése és az állattartás megszorítása, szóval az extenzív gabonatermelés mellett foglal állást. A föld erejének föntartására ugart javasol, valamint zöldtrágyakultúrákat, melyek a földet — éppúgy, mint az ugar, — egész éven keresztül elfoglalják. A szalmaszalmatermelését nem ellenzi, de jobbnak találja, ha a nagygazda a termelt szénamennyiségeket nem saját állataival eteti fel, hanem inkább eladja szomszéd kisgazdáknak.

Werner-nek aggályai vannak aziránt, hogy az extenzív gabonatermelés a gumós növények kiküszöbölése után kifizetődhetnék, — öszerinte azon terméstöbblet elmaradása, melyet a mélyszántás, s a föld gondos átdolgozása és gazdától való megtisztítása okoz, jelentékenyen megdrágítja 1 mázsa gabona termelését. »A répa termelés korlátozása maga után vonja a búza- és árpatermelés korlátozását.«²

¹ Dr. Leopold Hübel: Die Gestaltung des landwirtschaftlichen Betriebes mit Rücksicht auf den herrschenden Arbeitermangel. Dresden, 1902.

² Werner i. m., 38. 1.

S ezért őszerinte a kapásnövények kiküszöbölése után nem a gabona-, hanem a takarmánytermelésre kell a súlyt helyezni s ezért hirdeti ő a tőkeintenzív és munkaextenzív, állattenyésztő és takarmánytermelő rendszert a »modern, racionális üzem« gyanánt, míg Hübel és Caron az úgy munka-, mint tőkeextenzív gabonatermelő, ugartartó gazdaságot tekintik az adott viszonyok között legalkalmasabbnak. Mind a két irány megegyezik annak belátásában, hogy tekintettel az emelkedő munkabérekre, a nagygazdának hovatovább fel kell hagynia a kapásnövények művelésével. A kapásnövények nagyon is sok kézimunkát igényelnek és ebből gépekkel csak nagyon keveset lehet megtakarítani.

» . . . *A gondos burgonyaművelés nagymennyiségű kézimunkát igényel, melyet ma, ha nagyobb arányú a termelés, nehezen lehet előteremteni, annál is inkább, mert a gépek használata erősen korlátozva van. Tulajdonképpen csak a vetőlyukhányó-gép nyújt lényeges munkamegtakarítást, különösen, ha ugyanez be is takarja az elhelyezett gumókat. Ezenfelül nagyon a vetés s aratás költségei is.*¹

Hasonló csekély munkamegtakarítással járnak a repaművelésnél alkalmazott gépek. A nagy kapálógépek, melyek egyszerre négy-hat sort kapálnak: tökéletlenül dolgoznak és kiegészítő kézimunkát, utánakapálást követelnek.

Természetes ennél fogva, hogy a nagygazdaság azon arányban, amint a kézimunkát gépmunkával akarja helyettesíteni: kénytelen kiküszöbölni a kapások művelését.

A nagygazdaság hívei diadallal szoktak rámutatni a gőzekére: íme egy munkaeszköz, melyet csak a nagygazdaság használhat, míg a kisbirtokon való használata technikailag lehetetlenség. A viszonyok fejlődése azonban megmutatta, hogy a nagygazdaság csak addig képes a gőzekét használni, míg a munkabérek alacsonyok, mert a munkabér emelkedésével fel kell hagynia a gumósnövények művelésével, éneikül pedig nincs értelme a gőzeke használatának.

Vájjon a kontinens nyugati országainak nagygazdaságaiban a kapásnövények kiküszöbölése után a Werner képviselte angol irány, vagy a Hübel-Caron-féle extenzív

¹ Werner i. m. 35—36. 1.

gabonatermelés fogja-e megadni a gazdálkodás jellegét: erre talán már a közel jövő megadja a feleletet. Egyes jelek eddigelé arra mutatnak, hogy az aránylag szárazabb klímájú kontinentális országokban inkább a Hübel-Caron rendszeréhez hajlanak a nagygazdaságok. Hübel azt mondja, hogy Szászországban az állattenyésztés korlátozása máris beállott; aminek öszerinte az az oka, hogy a nagygazdák nem kapnak elegendő számú és megbízhatóságú cselédet, s így az erős fogyasztás dacára sem hajlandók az állattartást kiterjeszteni.

Akár az egyik, akár a másik gazdálkodásirányt teszik magukévá a kontinens nagybirtokosai: egyaránt bizonyos, hogy a nyershozam fokozódó csökkenése lesz a következmény. Hogy Werner rendszere mit jelent: arról eléggé beszédesen tanúskodik az angol mezőgazdaság hanyatlása. A másik rendszer exponált képviselője, Hübel, maga beismeri, hogy a rendszabályok, melyeket ő javasol, egyértelműek a föld termésének apasztásával. De azt mondja: senki sem kívánhatja a nagygazdától, hogy a közjó érdekében alacsony gabonaáraktól és magas munkabérektől tönkretétesse magát. »Az egyes gazdaság vezetésében nem lehetnek társadalomgazdasági elvek irányadók, hanem csak magángazda ságiak, s ezek szerint *a lehető legnagyobb tiszta jövedelem* alkotja a célt. Ha ez magasabb intenzitás mellett kisebb, mint alacsonyabb intenzitásfokon: akkor a gazdának az utóbbira kell magát elhatároznia.« Ha ezt nem tenné, » . . . nem csupán önmaga és családja ellen vetkeznék, de a haza ellen is.« Ennek az érzelmes heszédnek az a veleje, hogy a haza érdeke mindenekfölött a »tiszta jövedelem«-nek — vagyis földjáraadéknak — és a nagybirtoknak föntartását követeli, habár a mezőgazdasági termelés s a közjólét kárára is. Fontos ebben — eltekintve a haza érdekétől — az a félre nem érthető beismerés, hogy a mezőgazdasági termelés s a közjólét érdekét — a Nyugateurópában manapság uralkodó viszonyok között — nem lehet összeegyeztetni a föld jövedelem és a nagybirtok érdekével.

Már most jó volna Hübeltől felvilágosítást kapni arra nézve, mi kára lenne a hazának, ha a nagybirtok — mint az adott viszonyok között alkalmatlan földművelés-szer-

vezet — kiküszöbölődnek, s a kisbirtok lépne helyébe, mely utóbbi nem »tisztá jövedelem«, hanem munkajövedelem nyerése végett termel. Ha a nagybirtokosok a földet, melyet az adott viszonyok között nem tudnak kellőképen megművelni, kisbirtokosoknak adnák át: vajjon ezzel is »vétkezének-e a haza ellen«?

Lássuk azonban, mekkora munkabérek azok, melyek a nagygazdaságot már megakasztják a haladó belterjesség útján, sőt visszafordulásra kényszerítik. Krafft 1904-ben megjelent üzemtana télen 0.90—1.30, nyáron 1.10—1.70 márkát jelöl meg *közepes* férfinapszám gyanánt, míg télen 1.80, nyáron 2.20 márkát már *magas* napszámnak tekint.¹ Werner, mint a munkabérkiadásra vonatkozó számításából kitűnik, 2 márkát tekint a napi munkabér átlagának. Úgy látszik, ennél a napszámnál van az a határ, melyen túl a német nagybirtok már nem képes gazdálkodásának mai intenzitását fönntartani. 5% márkás búzavám, megszorított állapotbehozatal és messzemenő állami kedvezmények mellett!

Az angol mezőgazdasági proletár napi keresete nagyobb a németénél. Egy Angliában nemrég megjelent agrárpolitikai irat szerint ugyan az odavaló földművesmunkás átlagos napi keresete nem volna több 2 shillingnél,² a hivatalos adatok azonban többről beszélnek. Ez utóbbiak szerint 1905-ben a közönséges mezei munkás heti keresete az Egyesült Királyság különböző vidékein 15 shilling 3 penny és 21 shilling 7 penny között váltakozott.³ Tehát úgy nagyjából 3 shillingre becsülhetjük az angol földművesmunkás átlagos napi keresetét. De már ezt a munkabért az angol nagygazdaság — a híres, a mezőgazdasági technikában vezető angol nagybérlet — csak úgy tudja fizetni, hogy visszafejleszti munkaerőszükségletét és jelentékenyen alábbszállítja a föld termését.

¹ Krafft: Betriebslehre. Berlin, Parey 1904. 67. 1.

² C. F. G. Mastermann and W. B. Hodgson: To colonise England. London, 1906. 21. 1.

³ Agricultural Labourers in the United Kingdom. Second Report. London, 1905. 28—29. 1.

Úgy a német, mint az angol városi napszámos legalább másfélszer annyit keres, mint ugyanezen országok mezei napszámosai; ezenfölül nagyobb szabadságot, önállóságot élvez és társadalmi helyzete nem oly alárendelt, mint amazé. Mindez eléggé megmagyarázza, miért tódulnak a mezőgazdasági munkások a városba. A munkabérek emelkedése csak az elvándorlás utóhatása gyanánt jelentkezik; erősebb elvándorlás után azt tapasztalják a nagygazdák, hogy az eddig szokásban volt munkabér mellett, nem tudnak munkást kapni és munkáshiányról panaszkodnak. Az elvándorlás jelensége jó alkalmat nyújt nekik, hogy a munkabér emelkedése ellen irányuló panaszait szemérmesen a munkáshiány jelszava alá rejtsek. Mert világos, hogy munkáshiány nem léteznék, ha a mezőgazdasági munkás akkora bért kapna és olyan egyéni szabadságot élvezne, mint a városi bér munkás. A munkáshiány, melyről a nagybirtokos érdekkörök panaszkodnak, s ami ellen állami intézkedéseket követelnek: nem egyéb, mint olcsón dolgozó munkások hiánya, — olyan munkások hiánya, kik hajlandók magukat alávetni a patriarchalisztikus függésnek és gyámkodásnak. A nagygazdák visszatarthatnák munkáikat az elvándorlástól, ha megadnák nekik azt a munkabért és azt az egyéni szabadságot, melyet a városi munkás élvez. De egyik sem áll módjukban; — a munkabér emelése ellen a földjáradék tiltakozik, a munkás egyéni szabadsága ellen pedig a nélkülözhetetlen patriarchalisztikus szervezőmód. S így a tápszerbőség hatása alatt nincs a nagygazdának egyéb választása, mint munkamegtakarítást munkamegtakarításra halmozni, a váltógazdaságról visszatérni a legelőváltó-gazdaságra, sőt erről idővel a tiszta legelőgazdaságra.

Így tér vissza a kapitalisztikus nagygazdaság a tápszerbőség hatása alatt egyre alacsonyabb és alacsonyabbrendű művelésmódokra. Ott, a hol az ország termőföldjének legnagyobb részét nagybirtokok borítják — mint Angliában: — ott előáll az a helyzet, hogy míg az ipari termelés módszerei egyre tökéletesebbé válnak, viszont a mezőgazdaságban alacsony rendű, nomád népfajok termelőmódja hódít teret. Mert a nagygazdának, illetőleg a nagybirtokosnak, ha nem akar lemondani földje tiszta hozadékáról,

egészen idáig vissza kell fejlesztenie a termelőmódot. Ez a magatartás alkalmas arra, hogy mérsékelje a tápszerbőséget és korlátozza a társadalom haladását. A szomorú jelenség komikus oldalát a nagybirtok érdekeit képviselő agrárius írók munkáiban találjuk föl, kik nem szűnnek meg azt hangoztatni, hogy nem a legnagyobb termelés, hanem a legnagyobb »tisza jövedelem« — vagyis munkátlan jövedelem, vagyis földjáradék — válik a köznek legnagyobb javára.¹ Thaer Albrecht a XIX. század elején, mikor a munkabér alacsony, a gabona ára pedig emelkedő volt, nem jutott összeütközésbe az adott tényekkel, mikor azt mondta, hogy »nem a lehető legnagyobb termelés, hanem a legnagyobb tiszta jövedelem alkotja a földművelés célját, és kell is hogy alkossa, a közjóra való tekintettel is«. Abban az időben a földjövedelem minden emelkedése rendszerint a földművelés egy-egy javításának, az intenzitás egy-egy növelésének következménye volt. De ma egészen más a helyzet; ma Európa legfejlettebb országaiban azon vannak a nagybirtokosok, hogy — földjövedelmük fönntartása érdekében — legelővé alakítsák a dúsan termő szántóföldeket. A Thomas Moore idejébeli angol nagybirtokos legalább juhokkal népesítette be a földet, melyről az embereket elkergette: a modern angol nagybirtokos nemcsak emberektől népteleníti el a földet, de még a rajta élő állatok számát is csökkenti, és teszi ezt a földjövedelem érdekében. Aki ilyen tényekkel szemben azt állítja, hogy az adott viszonyokhoz képest lehető legnagyobb földjövedelem nyerése nem csupán a nagybirtokosnak áll érdekében, de egyszersmind az egész társadalomnak: egy fáradtsággal azt is mondhatná, hogy minden gazdálkodásmód között a nomád népeké a legkülönb, s a kulturnépek legfőbb érdeke, hogy földjükön e gazdálkodásmódot minél előbb meghonosítsák.

¹ Dr. Joseph Szász: Die Ungarische Landwirtschaft der Gegenwart, mit besonderer Berücksichtigung der Extensität und Intensität Ihres Betriebes. Berlin, 1907. 82. 1.

A tápszerbőség hatása a kisgazdaságra

»Kisgazdaság« kifejezés alatt következetesen akkora gazdaságot értünk, amely épen elegendő egy földműves-család munkaerejének befogadására s e munkaerő évi bérének megtermésére. Azon kisbirtokterületet, mely egy ilyen kisgazdaság méreteinek megfelel, Hertz nyomán minimáletterületnek nevezzük. E fogalmakat az olvasó emlékezetébe idézván, főlöszleges annak hosszabb kifejtésébe bocsátkozunk, hogy a kisgazda számára, ki bérmunkásokat csak kivételesen alkalmaz, a munkabér emelkedése, mely a tápszerbőséggel jár, semmi közvetlen veszteséget nem jelent.

Más kérdés, milyen viszonyban áll a kisgazda a gabonaárakhoz. Igen nagy agrárpolitikai fontossága van ennek a kérdésnek, amely ép ezért már sok vitára, sok különböző vélemény kereszteződésére szolgáltatott alkalmat.

Már a nyolcvanas években, mikor a tengerentúli gabona-verseny hatásaira figyelni kezdtek: észrevették, hogy a kisgazdaság sokkal jobban bírja a versenyt, mint a nagygazdaság. Ezt azon körülménynek tudták be, hogy a kisgazda aránylag kevesebb gabonát visz a piacra, a legkisebb gazdák pedig egész gabonatermésüket maguk fogyasztják el, sőt mivel állataik takarmányozásához árpára, zabra, korpára is szükségük van: fogyasztásuk egy részét vásárlás útján kénytelenek fedezni.

A dolgot különös élénkséggel vitatták Németországban a kilencvenes években, mikor a gabonavámok emeléséről volt szó. Két vélemény állt egymással szemben. A porosz államtanács egy ízben arra az álláspontra helyezkedett, hogy a gabonaárak emelése csak a 12 hektárnál nagyobb gazdaságokat érdekli, mert a 12 hektárnál kisebb gazdaságok több gabonát kénytelenek vásárolni, mint amennyit eladnak. *Kühn* hallei tanár viszont azt a véleményt hangoztatta, hogy ez az állapot csupán a két hektárnál kisebb gazdaságokban uralkodik, ellenben a két hektárnál nagyobb kisgazdaságok gabonatermése már meghaladja a fogyasztást.

Kühn felfogásához csatlakozott *Stumpfe* Emil,¹ aki részben hivatalos, részben mezőgazdasági társaságok által

¹ Der kleine Grundbesitz und die Getreidepreise. Leipzig, 1897.

gyűjtött adatokból mutatta ki, hogy a német viszonyok között tényleg már 2 hektárnál kezdődik az a parasztgazdaság, amely piacra vihető gabonafölösleget termel.

Két hektárnál kisebb birtokot csak törpebirtoknak lehet tekintenünk, a kisbirtok jóval ezen fölül kezdődik. Nyilvánvaló tehát, hogy a kisgazdaság a piac számára is termel gabonát, sőt alkalmas körülmények között területéhez viszonyítva nem is kevesebbet, mint a nagygazdaság. De noha ez így van: mégis csupán a korlátoltság fogadhatja el azt az agrárius álláspontot, hogy a tápszerbőség, mely az alacsony gabonaárakban kifejezésre jut, tönkretenné a kisgazdát. Úgy a tapasztalás, mint a meggondolás épen az ellenkező következtetésre vezet. A gabonaárak hanyatlása csak egyik nyilvánulása a tápszerbőségnek; van ennek, mint láttuk, több más hatása is, melyek egyikét sem szabad figyelmen kívül hagynunk, ha a kisbirtok és a gabonaárak viszonyát föl akarjuk deríteni.

Mindenekelőtt: a tápszerbőség olyan kereseti alkalmakat nyit meg a kisgazda számára, melyek már magukban pótolják a hiányt, melyet a gabonaár hanyatlása a bevételekben támasztott. Láttuk már, hogy a tápszerek bősége szükségképen fokozza az állati termékek és általában a jobb minőségű tápszerek után való keresletet. Ezek termelését — technikailag — szinte korlátlanul lehet növelni egy adott országban. A kertek, szőlők, gyümölcsösök csupán kis részét foglalják el bármely ország területének; kiterjesztésüket csupán a szükséglet korlátozza. Állatot pedig akár tucatszámra lehet tartani minden egyes hektáron, föltéve, hogy elegendő takarmány van hozzá.

Különösen az utóbbi termelőág az, melyre nézve a csökkenő földhozadék törvénye érvénytelen. Olyanforma ez, mint valami iparág: nyersanyaga a takarmány. Az iparúzők jövedelme annál nagyobb, minél olcsóbb a nyersanyag és minél drágább a kész gyártmány. Az állattenyésztő kisgazda jövedelme is annál nagyobb, minél jobb ára van az állati terméknek és minél olcsóbb a takarmány: minél nagyobb a kettő között a *különbözet*.

Ám a takarmány csak úgy lehet olcsó, ha a gabona is olcsó. Mert ha az utóbbi drága, az előbbi pedig olcsó, akkor

a gazdák inkább lesznek hajlandók a földjeiken gabonát termelni, mint takarmányt s így a csekélyebb kínálat fölemeli a takarmány árát.

Az állati termékek azonban csak úgy örvendhetnek jó keresletnek, ha bőség van gabonában. A takarmány és az állati termék között levő árkülönbözet tehát annál kisebb, minél drágább és annál nagyobb, minél olcsóbb a gabona.

Ötven-hatvan évvel ezelőtt a világfogyasztás kevés alkalmat nyújtott a kisgazdának arra, hogy rendszeres állattenyésztést üzzön. Az állattartást a gazdák »szükséges rossz«-nak nevezték, mert drága volt a takarmány, míg a tejet és húst csak rosszul lehetett értékesíteni. Tulajdonképpen inkább csak a gabonatermelés kedvéért tartottak a gazdák haszonállatokat, mert trágya nélkül nem lehetett a gabonaterméseket növelni. S így a haszonállattartás nem közvetlen jövedelemforrás volt, hanem áldozat, melyet a gabonatermelés érdekében hoztak. A nagygazdának, ki a föld jövedelemből (mely abban az időben aránylag magas volt) elegendő tőkét gyűjthetett: megvolt a módja a kellő számú állat tartásához, ellenben a kisgazda, ki egy csekély minimáletterületre szorult és tőke nélkül szűkölködött, nem volt képes erre az áldozatra.

A XIX. század további folyamán azonban megváltozott a gabona és a hús árviszonya, a takarmány olcsóbb, a tej és hús viszonylag drágább lett s az állattenyésztés önmagában jövedelmező termelőággá alakult.

Poroszországban így fejlődtek az árviszonyok: ¹

Időszak	1 mázsa rozs ára márkában	1 font marhahús ára mái ká- ban	1 font vaj ára márkában
1820—30	4.34	0.23	0.54
1831—40	5.03	0.20	0.55
1841—50	6.13	0.28	0.00
1851—60	8.02	0.35	0.73
1861—70	7.73	0.43	0.89
1871—80	8.16	0.57	1.12
1881—90	7.60	0.58	1.10
1891—900	7.19	0.63	1.10

¹ Esslen i. m. 80. 1.

Ha a rozs értékét i-nek vesszük, ennek, s a másik két terméknek árviszonya a következő fejlődést mutatja:¹

Időszak	Rozs ára	Hús ára	Vaj ára
1820 — 30	I	5.4	11.7
1831 — 40	I	5.2	10.9
1841 — 50	I	4.6	9.8
1851 — 60	I	4.4	9.2
1861 — 70	I	5.6	11.5
1871 — 80	I	6.5	13.2
1881 — 90	I	7.7	14.3
1891 — 900	I	8.2	15.65

Tehát 1860-ig a rozs árának emelkedése a vaj és hús árának relatív hanyatlásával járt együtt. Azóta e két utóbbi termék ára a rozshoz viszonyítva állandóan emelkedett. Az itt nyert kép alakulására zavarólag hat, hogy az ötvenes-nyolcvanas évek között a fejlődő közlekedés, s a szabadkereskedelem közelebb hozta Poroszországot Angliához, úgy hogy az áralakulás, mely előbb elszigeteltebben ment végbe, hirtelen az angol piacok közvetlen hatása alá került. Tisztább képet nyerünk, ha maguknak az angol piacoknak ár-alakulásaira irányítjuk figyelmünket.

Angliában az állati és a növényi eredetű tápszerek átlagárai, ha ezeket 1867—77. között egyaránt 100-nak vesszük, a XIX. század folyamán évtizedenként a következőképen alakulnak:

Évtized	Növényi tápszerek	Állati tápszerek
1818—27	109	90
1828—37	95	78
1838—47	102	80
1848—57	95	79
1858—66	91	89
1867—77	100	100
1878—87	79	95
1888—97	62	81
1898—906	62	84

¹ Ugyanott.

Amint ebből a táblázatból¹ látszik: azóta, hogy Angliában a gabonavámokat eltörölték, az állati eredetű táplálék ára a növényi tápszerekéhez viszonyítva állandóan emelkedett. Illetve a hetven és évek óta a növényi tápszer ára hanyatlott 38%-kal; hanyatlott az animális tápszeré is, de sokkal kevésbé: csak 16%-kal.

Ha a fenti két számoszlopot egymásra vonatkoztatjuk, úgy, hogy a növényi tápszerek viszonzyszámait minden évtizedben 100-nak vesszük: a növényi és állati eredetű élelmicikkek árainak egymáshoz való viszonyáról a fejlődés következő képét nyerjük:

Évtized	Növényi tápszerek ára	Animális tápszerek ára
1818 - 27	100	83
1828 - 37	100	82
1838 - 47	100	78
1848 - 57	100	83
1858 - 66	100	98
1867 - 77	100	100
1878 - 87	100	120
1888 - 976	100	131
1898 - 1906	100	135

Az összehasonlítás nem magukra az árakra, hanem a belőlük levezetett viszonzyszámokra vonatkozik ugyan: de a fejlődés tendenciájának megállapítására ezek is elegendők.

Tíz kilogramm takarmány szárazanyag alkotja egy kilogramm hús nyersanyagát. Egy kilogramm hús ára minden bizonnyal több, mint tíz kilogramm takarmányszárazanyagé, mert ahhoz, hogy ez utóbbiból hús legyen: istállót kell építeni és gondozni kell az állatot, melynek szervezete

¹ Összeállítva Sauerbeck ártáblázataiból. Journal of the Royal Statistical Society. London, 1886. 592. lap. Ugyanaz, London, 1907. 107. lap.

A fenti viszonzyszámok nyolc növényi tápszer (angol és amerikai búza, liszt, árpa, zab, tengeri, burgonya, rizs), továbbá hét animális tápszer (első- és másodrendű marhahús, első és másodrendű ürühús, sertéshús, szalonna és vaj) árjegyzéseiből vannak összevonva.

a takarmányt hússá alakítja. Kell tehát, hogy a hús árában ne csupán a takarmány ára térüljön meg, hanem ezenfelül az istállóépítés s egyéb befektetések amortizációja, valamint a produktív állatot ápoló munka díja is. S így a takarmány ára és a belőle produkált hús ára között különbség van. Nos, az előbb összehasonlított viszonyszámokból az látszik, hogy az animális tápszerek a nyers növényi tápszerekhez viszonyítva folyton drágábbak lesznek. Tehát nagyobb lesz a különbség, mellyel a hús ára nagyobb azon takarmánynyersanyag áránál, amelyből keletkezett. E különbség növekedését csak a munkabér növekedésére lehet visszavezetni; a húsprodukciónak egyéb költségei nem lettek nagyobbak; ma egy istálló építése nem drágább, mint régebben, sőt a hozzávaló tőkét még olcsóbb kamatlábra lehet kapni.

A régi kispazda, ha egy haszonállatot beállított az istállóba: az eladott hús vagy tej árában csak a régebbi idők alacsony munkabérét élvezte. Illetőleg még azt sem, mert a gazdák összessége, trágyázás céljára, több állatot tartott, mint amennyit a fogyasztók vásárlóképessége indokolt volna, s így a húst és tejet termelési áron alul volt kénytelen eladni. Ellenben a mai kispazdaság animális terméke olyan áron kél el, mely kiadja a kispazda és családja munkájának rendes piaci bérét, s így a kispazda teljes mértékben élvezi a munkabérek emelkedő irányzatát, mely a tápszerebőség hatása alatt beállott.

De ezenfelül, abszolúte növekedvén az animális tápszerek fogyasztása: az átlagos kispazda több tehenet, több sertést, több baromfit tarthat, mint annakelőtte, s így nem csupán emelkedő munkabért élvez, de több munkaalkalma is nyílik, mint annakelőtte. Annál is inkább, mert a növekvő fogyasztás azt is lehetővé teszi számára, hogy szőlőtőkéknek, gyümölcsfáinak számát szaporítsa és veteménykertjét nagyobbítsa, vagy akár azt is, hogy szántóföldjén a vetésforgóba káposztát és egyéb főzelékneműeket iktasson. E jobb minőségű növényi tápszerek ára is az emelkedő munkabér szerint alakul.

Természetes, hogy hasonló munkaigényes növénykultúráknak, valamint a marha- és baromfiállománynak kiter-

jesztése nem mehet a végtelenségig, csak addig, ameddig a fogyasztás méretei engedik. És bizonyos, hogy amennyiben a kisbirtokos gazdálkodásának célja az elérhető legmagasabb földjáradék volna: ezirányban semmit sem nyerne a munkaigényes kultúrák kiterjesztése által. Semmiféle munkaigényesebb kultúra nem képes arra, hogy a föld birtokosának tartósan nagyobb *munkátlan* jövedelmet szolgáltatson, mint a gabonatermelés. Föltéve például, hogy adott időben a szőlőművelés vagy a cukorrépatermelés nagyobb föld jövedelmet szolgáltat, mint a gabonatermelés: igen sok birtokos arra válik hajlandóvá, hogy gabonaföldeket cukorrépaművelésre használjon vagy szőlőkertté alakítson, s így a cukor-, illetve borpiacon beálló nagyobb kínálat s a velejáró ár hanyatlás csakhamar lesülyeszti az illető műveléságak földjáradékát a gabonaföldek járadékának színvonalára. A földjáradékot a gabonatermelés határozza meg, illetőleg azon növény termelése, melynek gyümölcse a nép általános táplálékául szolgál. E szabályt, mellyel már Smith Ádám tisztában volt, újabb időben élénken igazolja a cukorrépatermelés rohamos terjeszkedése, mely aztán e műveléság tiszta jövedelmét tényleg redukálja a közönséges gabonatermelés járadékára. Következéleg az átlagos kapitalista nagygazdára nézve, kinek az a célja, hogy minél nagyobb földjáradékot hozzon ki egy adott területből: meglehetősen közömbös, hogy egy adott terület adott változatlan járadékát munkaintenzivebb vagy munkaextenzivebb kultúrákból nyeri-e. Nem így a kisgazda, kinek számára nem a munkátlan jövedelem, hanem a munka által való megélhetés alkotja a gazdálkodás célját. Ő neki nem közömbös, vajjon egy adott területen — habár változatlan járadék mellett is — több vagy kevesebb munkát tud-e elhelyezni. Ha egy kisgazdának választania kell azon két lehetőség között, hogy munkaerejét szőlő-, gyümölcs- és egyéb munkaigényes kultúrák nagyobb kiterjesztésével három hektár földben, vagy pedig ezek mellőzésével hat hektár földben helyezze-e el — föltéve, hogy 1 hektár föld járadéka és ára mindkét esetben ugyanaz, és hogy a földet ingyen nem kaphatja meg: — jobb lesz óréa nézve, ha az első módozatot választja, mert így hat hektár föld helyett csak három

hektárt kell vásárolnia, s ezzel mégis épúgy biztosítja megélhetését, mint a másik esetben.

Amint az előbb mondtuk: természetes, hogy a munkaigényes állat- és növénykultúrák kiterjesztése az átlagos kisgazdaságban nem mehet a végtelenségig. Ha termelésük és kínálatuk túlnő a szükségleten: árúk annyira lesüllyedhet, hogy még a termelésükre fordított munka rendes bérét sem adja ki. S így az átlagos kisgazdaságban a munkabér szabja meg kiterjesztésüknek, mint minden egyéb munkabefektetésnek határát. Bizonyos azonban, hogy a tápszerbőség hatása alatt nagyobb lehet a kiterjedésük, mint táplálékínséges időszakokban. S az átlagos kisgazda, ha a kedvező konjunktúrát kihasználva, kellő súlyt helyez rájuk: munkaerejét aránylag kicsiny területen helyezheti el s ami a fő, emelkedő munkabér ellenében.

Az intenzív állattenyésztésben s egyéb munkaigényes termelőágakban nincs mit tartani a tengerentúli versenytől, mert tengeren túl még magasabb a munkabér, mint Európában.

Az erősebb állattartás azonban, melyet a tápszerbőség a kisparaszt számára lehetővé tesz, visszahat magára a gabonatermelésre is. Maga a bőségesebb trágyázás is növeli a terméshozamokat; de még egyéb körülmények is hozzájárulnak ehhez. Az állatok táplálása- gumós növényeket és szálas takarmányt igényel, melyeknek területe kiterjeszkedik a vetésforgóban és változatosabbá teszi ezt. Már nem igen kell gabonát gabona után vetni: a kisgazdaság művelésrendszere közelebb jut a szigorú váltógazdasághoz. Északnyugat-Európa kisgazdái káposztát és egyéb kerti veteményeket is művelnek a szántóföldön, gabona előveteménye gyanánt. A tápszerbőség hatása alatt a cukorrépa-művelés is átvonul a nagygazdaságból a kisgazdaságba, mert az előbbi — az emelkedő munkabérek következtében — mindegyre kevésbé tud vele megbirkózni. Stumpf szerint:¹ . . . »a cukorrépatermeléssel évtizedeken át . . .«

¹ Der landw. Gross-, Mittel- und Kleinbetrieb. 229—30. 1.

»... túlnyomóan nagygazdaságok foglalkoztak és ezen időszakban nagy bevételeket nyertek belőle, melyek jelentékeny fölényt biztosítottak számukra a parasztüzemekkel szemben. Már régóta kitűnt azonban, hogy e termelőágban a parasztüzem tökéletesen megállja helyét és már biztosította is a maga számára a termelés jelentékeny részét, habár a nagyobb rész még mindig a nagygazdaságoké. Ennek okát azonban inkább a birtok-, mint az üzemi viszonyokban kell keresni, mert a cukorgyárak nagy része nagybirtokosok tulajdonában van és főleg saját répa-termésük feldolgozására szolgál. Különben több év óta sok helyen lehet észlelni, hogy a magánkezekben levő és ezidő-szerint már nem nagyon rentábilis cukorgyárak a répaszállító kisgazdákat részvényesekül akarják megnyerni. A cukorrépa-termelés tehát már nem a nagybirtok privilégiuma, sőt inkább az utóbbi években föllépett munkáshiány miatt egyáltalán már csak orosz-lengyel és galíciai vándormunkások igénybe-vétele által lehet fönntartani. Ha akár német, akár orosz vagy osztrák részről megakasztanák a vándorlást, e rendszabály nagy csapás volna a nagygazdaság répa-termelésére és ennek lényeges redukcióját vonna maga után.«

E változások azonban, melyek a tápszerbőség hatásai gyanánt a kisgazdaságban megjelennek, — egyfelől a trágyázás javulása, másfelől kapáskultúráknak, sőt a mélyműve-
lést igénylő cukorrépának a vetésforgóban való térhódí-
tása: mindezen változások a gabonatermelés szempontjából egyértelműek a természesszaporító javításokkal. S így a tápszerbőség hatása alatt a kisgazda úgy földjének terüle-téhez, mint munkaerejéhez viszonyítva nagyobb gabona-mennyiséget termel, mint annakelőtte. A nagyobb mennyi-ség bőségesen visszaadja, amit az ár hanyatlása elvett; a kisgazda, ha jól kihasználja a tápszerbőség nyújtotta kon-junktúrákat, gabonáért is többet vehet be — az alacsony árak dacára, — mint előbb, a magas gabonaárak korában.

Míg a nagygazdaságot arra kényszerítik a tápszerbőség hatásai, hogy az intenzív váltó gazdasággal fölhagyjon és exten-zívebb művelésrendszerekre térjen vissza: ugyanezen hatások a modern kisgazdát egyenesen rávezetik a váltó gazdaságra.

Amint az előadottakból látszik: a tápszerbőség kétszeresen is kárpótolja a kisgazdát azon hiányért, melyet a gabonaárak hanyatlása által a kisgazdaság bevételeiben okozott. Egyrészt jövedelmessé teszi az állattenyésztést, s egyéb munkaiigényes termelőágakat, amivel új kereseti alkalmakat nyit meg a kisgazda számára, másrészt ugyanezekkel kapcsolatban a gabonatermelés technikájának javítására vezet, s így mennyiségben adja vissza a kisgazdának, amit az árban elvett tőle.

De nyer a kisgazda még egy harmadik előnyt is a tápszerbőség következtében. *A tápszerbőség földet juttat a kisgazdának. A munkabér emelkedése a kisgazdaság minimálterületének nagyobbodására vezet.*

Nem nehéz megérteni, hogy magas gabonaárak és alacsony munkabérek idején a kisgazdaság minimálterülete jóval kisebb, mint tápszerbőség idején. Ha szűkös a tápszerkezek termelési kapacitása: az ipar és bányászat nem virágozhatik és nem terjeszkedhetik. Következésképpen szó sem lehet arról, hogy a mezőgazdasági munkások egy része a városba vándoroljon; a mezőgazdasági népességnek a mezőgazdaságból kell megélnie. Például Angliában a XIX. század első felében minimális volt a mezőgazdasági munkások elvándorlása; az ipar nagy válságai, melyek a városban pusztítottak, a falun tartották a föld népét. Mivel ebben az időben a mezőgazdaság technikája nem haladt s az angol nép élelmiterülete nem szélesedett: a természetes népszaporodás folyton nehezebbé tette a mezőgazdasági munkás helyzetét, mely a negyvenes évek táján szinte kétségbeejtő volt.

Ilyen viszonyokat teremt a falun a táplálékszükség, A nagygazdaságra nézve kedvező állapot ez, úgy a munkaszervezet, mint a földjára nézve. De nem kedvező a kisgazdaságra nézve. Mint a dolgozó nép bármely rétege: a kisgazdanépesség is szaporodik; minden generáció nagyobb számú az előző generációnál. Hogy az újabb generáció egy-egy átlagos szülöttének ugyanakkora földje legyen, mint apjának volt: erre (változtatlan termelőtechnikát feltételezve) csak két lehetőség van. Vagy az, hogy az új generáció összességben nagyobb földterülettel rendel-

kezzék, mint az előző, ami csak úgy lehetséges, hogy a kisgazdaság, illetőleg a kisbirtok teret hódít a nagygazdaság, illetőleg a nagybirtok rovására. Ám ez ki van zárva magas gabonaárak s alacsony munkabérek időszakában, mely a nagygazdaság szervezetére és a nagybirtok járadékára oly kedvező, — sőt ilyen helyzetben épen az ellenkező, t. i. a nagybirtoknak a kisbirtok rovására való terjeszkedése szokott bekövetkezni. Tehát csak a másik lehetőség marad: az új generáció azon részének, mely a régi generációval szemben szaporulatot jelent, el kellene vándorolnia a városba; akkor aztán a falun visszamaradottak közül egynek-egynek juthat akkora föld, amekkora az apjának volt. Ámde a városba vándorolni szintén lehetetlen, mert az ipar válságokkal küzd és nem képes a terjeszkedésre. Következőleg az új generáció szaporulata számára nincs más kereseti alkalom, mint nyomorultan díjazott mezőgazdasági bér-munka. Ilyen körülmények között a kisgazdanépeség szaporulata meg fog maradni a kisgazdaságterületen, mely elaprózódik, és párhuzamosan a munkabérek hanyatlásával az átlagos kisgazda is kisebb és kisebb területen kénytelen megélni. Ennek épen fordítottja történik az alacsony gabonaárak és emelkedő munkabérek korában. A kisgazdanépeség szaporulata számára nyitva van az elvándorlás lehetősége, de egyszersmind mód van arra is, hogy a kisgazdaságok területének összege nagyobbodjék. Egyrészt nagyobbodhatik a nagygazdaságok rovására; — mivel a tápszerbőség megtámadja a nagygazdaság munkaszervezetét, s a földjáradékot: sok nagybirtok földarabolódik. De másrészt a kisgazdaság technikai haladása, melyet nagyon elősegít a tápszerbőség, már magában egyet jelent a kisgazdaság területének relativ növekedésével, mert hiszen valamely ország kisgazdaságainak összterületén megfelelő technikai javítások alkalmazása után több kisgazda élhet meg, mint előzőleg, e javítások nélkül. Az egyes kisgazda tehát nem kénytelen oly csekély területen összeszorulni, s oly erősen terméketlen munkabefektetéseket alkalmazni, hogy munkaerejét e csekély területen elhelyezhesse: hanem módjában áll, hogy aránylag nagyobb területen, termékenyebb módon és eredményesebben helyezze el munkaerejét.

Magas gabonaárak és alacsony munkabérek idején «a kisgazda termékének valamely adott egységéért több pénzt kap ugyan, de viszont munkájának évi összege árán kevesebb egységet termel, mert kisebb minimálterülettel rendelkezik. Alacsony gabonaárak és magas munkabérek idején a kisgazda kevesebb pénzt kap ugyan valamely adott termékegységért, de nagyobb minimálterületen termelvén, s így munkaerejét a csökkenő hozadéktörvény hatásának kedvezőbb elkerülésével helyezvén el: sokkal több egységet produkál s ezekért összesen nagyobb pénzösszeget kap (eltekintve a pénz értékváltozásaitól), mint az előző esetben. Tápszerbőség, alacsony gabonaárak időszakában az átlagos kisparaszt összes gazdasági bevétele jóval nagyobb, mint magas gabonaárak időszakában.

E nagyobb bevétel megfelel a tápszerbőséggel járó magasabb munkabérnek, melyet közvetlenül a föld és a tőke nagyobb bőségére vezetünk vissza.

Minden dolgozó ember egzisztenciális érdeke, hogy a társadalom bővében legyen a földnek és a tőkének. A kisgazda is dolgozó ember és mint ilyen, megérez minden gazdasági nyomást, mely a dolgozó osztályokra súlyosodik és minden gazdasági könnyebbülést, mely ezeknek osztályrészül jut. Ezt tudva, képtelennek kell találnunk azon állítást, hogy a magas gabonaárak emelő hatással volnának a kisgazdaság bevételeire. Minden biztonnyal így volna, ha a kisgazda változatlanul ugyanannyi terményt vinne a piacra a magas, mint az alacsony gabonaárak időszakában. De ez az eset, mint láttuk, korántsem áll fenn, s a kisgazda megélhetésvizonyai éppen magas gabonaárak idején a legrosszabbak.

Az előadottak alapján be kell látnunk, hogy a tápszerbőség, mely a nagygazdaságra bomlasztó hatással van: a kisgazdaságot, éppen ellenkezőleg, fejleszti és felvirágoztatja. Sőt a kisgazdaság föllendülése el sem képzelhető másképp, mint tápszerbőség mellett. Ki van zárva, hogy olyan időben, midőn a társadalom tápszerek dolgában szükségét szenved, a kisgazda technikailag kielégítő gazdálkodást folytathasson. Például a közönséges szántáshoz való igáserő kérdését a kisgazda úgy oldhatja meg legjobban, ha a haszonállatot egyesíti

az ígásállattal, amennyiben teheneit, növendékállatait használja föl mérsékelt iga vonásra. De ennek az a föltétele, hogy a haszonállattartás jövedelmező legyen, ami ismét, mint már kimutattuk, csak tápszerbőség állapotában lehetséges.

Táplálékínség időszakában már az a körülmény is elzárja a kispazda elől a racionális gazdálkodást, hogy jövedelme sokkal csekélyebb, semhogy gazdasága fölszerelésének kellő karbantartására és fejlesztésére telnék belőle. Istállót sem építhet, állatot sem tarthat eleget és annál kevésbbé, mert ilyen időkbén az állattartás nem jövedelem, hanem költség. Szövetkezni sem képes; a szövetkezéshez is félrerakott fölöslegek kellene; az alámerüléssel küzdő, proletarizálódó kispazda nem vásárolhat szövetkezeti üzletrészeket. Az értékesítő szövetkezetek a tej, baromfi, gyümölcs, s egyéb jobb minőségű tápszerek értékesítéséből indulnak ki, ámde táplálékszükség idején mindezen terményeknek csekély a piacuk és aránylag alacsony az árúk.

Szóval, ha a társadalom bőségesen rendelkezik tápszerekkel, akkor a nagygazdaság visszafejlődik és a kispazdaság fölvirágzik, szövetkezeteivel együtt, — ellenkező esetben megfordítva.

Kilátások a tápszerbőség tartósságára és fokozódására

Körülbelül fél századév óta észlelhetjük a világ-gazdaságban azt az irányzatot, hogy a tápszerek termelése állandóan nyomon követi a népszaporodást és az igények emelkedését, sőt nemcsak követi, de túl is haladja. A tápszerek gyorsabban szaporodnak, mint az emberek, s ennek megfelelően a búza ára, mely angol piacokon a hatvanas évektől a nyolcvanas évekig 54/7 shillingről 29/8 shillingre süllyedt, azóta majdnem állandóan ezen alacsony színvonalon, 28—30 shilling körül mozog. Köznyelven agrárválságnak szokás nevezni azt az állapotot, mi tudjuk azonban, hogy az agrárválság csak a nagygazdaság, illetőleg a nagybirtok szempontjából áll fönn, míg a kispazdaság termelőképessége éppen e »válság« idején tette előre a legnagyobb lépéseket.

A dolgozó nép — és a kispazda is beletartozik e foga-

lomba — csak örvendetesnek találhatja a maga szempontjából, ha a társadalom nem szenved szükségeket kenyér dolgában. Minden egyes jó világtermés javít a dolgozó ember sorsán, és ezért csak sajnálni való, hogy az utolsó három esztendőben a civilizált világ gabonatermelésének összes eredménye aránylag kisebb volt, aminek következtében a gabona ára felszökött. E három év óta észlelhető szűkösebb állapot több íróból azt a fölfogást váltotta ki, hogy a tápszerbőség kora egyáltalán elmulóban van és hogy rövidesen be fog köszönteni az állandóan és tartósan magas gabonaárak időszaka, hasonló ahhoz, amely a XIX. század első felében uralkodott.

Ha visszagondolunk az előzőkben kifejtettekre: fölfoghatjuk, mit jelentene a magas gabonaárak egy újabb korszakának bekövetkezése. A múlt század első felében, a magas gabonaárak hatása alatt, gyakori és romboló válságok támadták meg a nagyipart és lehetetlenné tették az ipari termelés terjeszkedését. A lassanként föllépő tápszerbőség ritkábbakká és szelidebbekké tette az ipari válságokat, emelte a munkabért, szakszervezeti és szövetségi mozgalmat teremtett; gyöngítette a nagybirtokot, talpraállította a kisbirtokot. Természetes azonban, hogy amennyiben újból magas gabonaárak lépnének föl: az ipari válságok újból gyakoriakká válnának és visszanyernék romboló karakterüket. Hiszen most legutóbb elég volt két gyöngébb világaratás és máris éles válság mutatkozott az iparban, mely egyszersmind a munkabérek hanyatlását vonta maga után. Világos tehát, hogy amennyiben ezidőszerint a tápszerhiány egy újabb korszaka felé haladunk: az ipar terjeszkedésének megakadására s a munkabérek hanyatlására lehetünk elkészülve. Ebben az esetben meg fog akadni a mezőgazdasági népesség elvándorlása. A nagygazdaság magas terményárak mellett olcsón dolgozó munkásokkal fog rendelkezni, s egyszersmind meg lesz a hatalma hozzá, hogy ezekre rákényszerítse a maga patriarchalisztikus szervezőmódját. Ellenben a kisgazdaságnak — már ismert okok közvetítésével — hanyatlás lenne a része. A hanyatlás kiterjedne a kisgazdák szövetségeire, sőt első sorban ezek mennének tönkre az ipari válságok súlya alatt. És hasonló sors várna a dolgozó nép

összes gazdasági szervezeteire. Úgy a földművelés, mint az egész társadalom szervezetében a gazdasági demokrácia visszaszorulása és az oligarchikus tendenciák erősödése állna elő.

Milyen lesz a huszadik században a társadalmi fejlődés iránya; jó vagy rossz idők következnek-e a munkásra és a kisbirtokosra, a szakszervezetre és a szövetkezetre: ez attól függ, fennmarad-e továbbra is az olcsó és bőséges gabona-termelés lehetősége vagy nem? Megvan-e a természeti és technikai lehetősége annak, hogy a tápszerek, mint az utolsó évtizedek folyamán, úgy ezután is gyorsabban szaporodjanak, mint az emberek; hogy termelésük, a népszaporodás dacára, továbbra is folyton könnyebbé és könnyebbé válják, ne pedig nehezebbé? Ezt megállapítani nagyon érdekes volna.

Vannak egyes írók, kik azt állítják, hogy az alacsony gabonaárak időszaka máris véget ért és hogy azon magas gabonaárak, melyek az 1907. és 1908. évek rossz, illetőleg gyöngé világaratásai után fölléptek, most már nem kivétel, hanem szabály gyanánt fognak jelentkezni. Ám ez csupán azon esetben lehetne igaz, ha a termelés további kiterjesztését természeti körülmények korlátoznák. Mert világos, hogy amennyiben ez az eset nem áll fenn: a magas árak a termelőket a gabonaművelés oly hatalmas kiterjesztésére fogják ösztönözni, hogy a kínálat az árakat csakhamar visszaülyeszti a régi színvonalra. Húsz év óta kétszer volt már erre példa. 1891-ben a búza árjegyzése az angol piacokon 37,— shilling volt; 1892-ben már lesülyedt 30,3 shillingre, 1893-ban 26,4 shillingre, 1894-ben 22,10 shillingre. 1897-ben újból fölemelkedett a búza ára 30,2 shillingre és 1898-ban 34,— shillingre. Angol és amerikai írók *Crookes*-szal, a híres természettudóssal élükön, az olcsó gabona időszakának végét jelezték, de már a következő 1899. év 25,8 shillinges árjegyzése megcáfolta jóvendöléseiket.¹ Most is úgy lesz, hacsak nem állnak a termelés kiterjesztése előtt olyan akadályok, melyek a jelen korban szokott normális alacsony árak fennmaradását lehetetlenné teszik.

¹ V. ö. Max Schippel: *Dauernder Umschwung auf dem Getreideweltmarkt?* Socialistische Monatshefte, 1908. 16. Heft, 979—87. 1.

Természetes, hogy amennyiben ezidőszerint fogytán volnának azon tengerentúli vadon földterületek, az ú. n. szűzföldek, melyek eddig a termelés könnyű kiterjesztését tették lehetővé: akkor a gabonatermelést csak a már eddig megművelt területeken lehetne fokozni, technikai javítások alkalmazásával, a haladó intenzitás útján. Ami csak egy bizonyos határig volna lehetséges, melyen túl — hacsak időközben valamely új és nagyjelentőségű agronómiai felfedezés e határt messzebb nem tolná — csak a mainál nagyobb termelőköltségek árán lehetne a gabonamennyiségeket tovább szaporítani, úgy hogy a kultüremberiség további szaporodása és a szükséglet növekedése szükségszerűen a gabonaárak tartós emelkedésére vezetne. Hogy az árak tartósan emelkedjenek: ahhoz a termelés lehetőségeinek ilyen, a népszaporodással kapcsolatos összeszorulása volna szükséges. Csakhogy ettől az állapottól ezidőszerint nagyon távol vagyunk, s a kultüremberiség szaporodására, valamint igényei fejlesztésére bőséges tér nyílik, anélkül, hogy a megkívánt gabonaszaporulatokat a mainál magasabb költségek árán kellene termelni.

Sokan azok közül, kik a régi magas gabonaárak visszatérését várják, arra alapítják számításukat, hogy a legfőbb gabonatermelő országban, az Egyesült-Államokban elfogyott a tulajdonjogilag el nem foglalt terület s ezzel kapcsolatban a föld» ára emelkedőben van, ami korlátozza a termelés kiterjesztését, míg a többi területek, melyek a gabonatermelés szempontjából számításba jöhetnek, részint rossz földpolitikájuk, részint mostoha természeti viszonyaik miatt nem juthatnak nagyobb jelentőségre.

Hát lássuk, mi igaz ebből.

Az Egyesült-Államokban tényleg emelkedik a föld ára, sőt az utolsó öt esztendő óta szédületesen emelkedik, és már-már európai színvonalat ér el. Már 1900-ban 30—40 dollárt kellett egy acre földért fizetni az Unió keleti államaiban,¹ mely a mi mértékeinkre átszámítva, kataszteri holdanként 200—250 koronának felel meg. 1900 óta azonban sokkal

¹ Twelfth Census of the United States, taken in the year 1900. Washington, 1902. Volume V. 697. 1.

jelentékenyebb a föld árának emelkedése, mint előzőleg volt, és vannak az Uniónak államai, melyekben az utolsó öt év folyamán 47%-kal lett drágább a föld.¹

Mi következik azonban a föld e folytonos drágulásából? Az, hogy most már az Egyesült-Államokban lassúbb lesz a gabonatermelés kiterjesztése? Épen ellenkezőleg! Épen azért, mert többet kénytelen a földért fizetni: a gazda egy-szersmind a föld jobb kihasználására kényszerül, hogy a föld ára, illetőleg ennek kamata minél nagyobb számú termék-egység között oszolja meg. Ellenkező magatartással a gazda tönkretenné magát. Tehát az amerikai gazdák fel fognak hagyni a jelenleg dívó, a munkamegtakarításban fejlett, de a termésszaporításban elmaradt gazdálkodás-rendszerükkel, hogy magasabbrendű, tudományos mód-szerű gazdálkodásra adják magukat. Az amerikaiak tisztában vannak vele, hogy a gazdálkodás ilyen irányú átalakulása már a legközelebbi jövő kérdése. *Taylor*, amerikai író, azt írja a mezőgazdaság küszöbön álló átalakulásáról:²

» . . . csupán a már most művelés alatt levő területek intenzívebb fölhasználásától is a mezőgazdasági produkció igen nagy növekedését várhatjuk. Az amerikai parasztok már fölismerik az intenzívebb gazdálkodás szükségét és nagyobb figyelmet fordítanak a tudományos gazdálkodásra. Mindenütt mutatkozik és folyton fokozódik az érdeklődés a kísérleti állomások és a washingtoni földművelésügyi minisztérium által kijelölt és megállapított elvek és eredmények iránt, amelyeket a parasztok most már gyakorlati alkalmazásba vesznek. Ennek következtében gyorsan javul a mezőgazdaság helyzete; helyesebb növénytermelést s ész-szerűbb állattenyésztést lehet tapasztalni az ország minden részében.«

Szóval, az Egyesült-Államok földművelése történelmi fordulópontontra jutott. Úgy látszik, hogy az extenzív rabló-gazdaság már a legközelebbi jövőben helyet ad az okszerű vetésváltásnak és a rendszeres trágyázásnak. Mivel pedig

¹ Dr. H. C. Taylor-Madison, a Halle-féle gyűjteményben. (Die Weltwirtschaft, Leipzig, 1906. III. rész, 51. lap.)

⁵⁸ Ugyanott, 51. lap.

Amerikában nincsenek hagyományok és a kisgazdanépeség értelmisége is magasabb: a termelés technikának ezen forradalmi átalakulása is előreláthatólag amerikai gyorsasággal fog végbemenni. Hatása pedig előreláthatólag 20—40%-kal, sőt talán még többel fogja növelni 1 acre gabonatermését, anélkül, hogy 1 métermázsa gabona termelés költsége emelkednék.

Pedig a termelés ezen új lehetőségén felül számításba kell venni az Egyesült-Államok földjének azon területeit is, melyek még nem kerültek művelés alá; s az ilyen területek még korántsem fogytak el. 1900-ban a census szerint a farmok területének csak 49.3%-a volt feltörve. Minden biztonnyal van ott még ma is sok jó föld, amelyet csak éppen fel kell törni, hogy a termelés megindulhasson rajta. Vannak továbbá nagy területek, melyek ma nincsenek művelhető állapotban, de bizonyos intézkedésekkel minden különös nehézség nélkül ilyen állapotba hozhatók. Vannak mocsaras földek, melyeket őserjük egész gazdagságával a kultúra szolgálatába lehet állítani, egyszerű lecsapolás útján. Az egész Unióban körülbelül 50 millió, sőt némelyek szerint 70 millió acre ilyen föld van, melyre mindeddig semmi figyelmet nem fordítottak, noha a lecsapolás költségei sok helyütt nem tesznek ki többet, mint másfél dollárt acreenként. Csatornázással, öntözéssel is sok földet lehet termővé tenni az Unió nyugati vidékein, hol a száraz pusztaságoknak se hossza, se vége; szakemberek 50 millió acre-re becsülik azon területet, melyet nagyobb nehézségek nélkül lehet öntözésre berendezni.¹ Pár év óta élénk tevékenység folyik az irányban, hogy ez az eddig figyelembe nem vett 100—120 millió acre őserjű föld termővé tétessék; újabban maga a kormány vette kezébe az ügyet. Egyelőre kétszázmillió dollár van előirányozva öntözőcsatornák építésére; az öntözésre készen álló földet a kormány kis parcellákban adja el olyan módon, amely a földspekulációt kizárja.

Azonban nem csupán csatornázással harcolnak az amerikaiak az országuk nyugati felében uralkodó száraz

¹ Taylor-Madison idézett dolgozata, 51—52. 1. Továbbá Zeitschrift für Socialwissenschaft, 1907. Heft IX. 572. 1.

éghajlat ellen, de harcolnak ellene a modern tudomány összes fegyvereivel. Amerikai agronómusok évek sora óta szorgalmasan kutatják, miféle módon lehetne aránylag csekély légköri csapadék mellett is intenzív földművelést folytatni. Munkájuk már eddig teljes sikerrel járt. Fölfedezték, részben pedig kitenyésztették a kultúrnövények több olyan faj változatát, mely száraz éghajlat alatt is szépen díszlik; létrehoztak továbbá új talajművelő eljárásokat, melyek a földet nedvességkonzerváló állapotba hozzák; ezen eljárások közül legtökéletesebb és legismertebb a *Campbell*-féle talajművelés, mellyel e munka II. fejezetében már foglalkoztunk. Ezek az új növényfélések és talaj előkészítő eljárások művelhet övé teszik a száraz nyugati vidék azon nagyobb részét, melynek már nem jut a folyók termékenyítő vizéből. Sőt nem csupán Amerikára nézve fontosak az agronómia ezen új vívmányai, de a földművelés mérhetetlen lehetőségeit nyitják meg az egész földgömbön. Kelet-európában, Közép- és Nyugatáziában, Észak- és Dél-afrikában, Ausztráliában: mindenütt vannak steppeszerű területek, még pedig óriási nagyok, melyek eddig hasznavehetetlenek voltak, s amelyek most hirtelen a művelhető földek sorába kerültek.

De ettől eltekintve: magában az északamerikai Unióban az olcsó gabonatermelés számára még rendkívül nagy lehetőségek állnak nyitva. Ha csupán az Egyesült-Államokat vesszük tekintetbe: már akkor is teljesen igazolatlanoknak kell látnunk azon jövendöléseket, melyek az alacsony gabonaár és az emelkedő munkabér korszakának közeli végét hangoztatják. Pedig az Unió csak egy kisebb részét alkotja azon mérsékelt éghajlatú területek összességének, melyek a terjeszkedő földművelés számára nyitva állanak.

Az Egyesült-Államok északi szomszédját, Kanadát csak nemrégiben zordon és fagyos, telepedésre, földművelésre alkalmatlan országnak hitték. A telepedés gyakorlati eredményei megmutatták, hogy ez az ítélet elhamarkodott volt. Az országnak számos olyan nagy kiterjedésű vidéke van, amelynek földje jó, s éghajlata elég szelíd ahhoz, hogy a búza megérjék. Különben itt is azt tapasztalják, amit az

északeurópaiak a középkorban: az erdők kiirtása szelídebbé teszi az éghajlatot. Dr. *Hucho* chicagói német konzul szerint¹ Kanadának földművelésre alkalmas területét a szakemberek 100—150 millió hektárra becsülik; oly terület, amely Magyarország termőföldjének hatszorosával-nyolcszorosával ér föl. Eddig 30—34 millió hektár föld van tulajdonba véve s ebből is csak 9 millió hektár van művelés alatt. De úgy a kormány, mint az összes gazdasági tényezők erőteljesen dolgoznak azon, hogy a földművelést minél gyorsabban kiterjesszék, s a viszonyok e tekintetben nagy reményekre nyújtanak alapot. A kanadai gazdának nem lesz sok vesződsége azzal, hogy a sajátos viszonyoknak megfelelő gazdálkodásmódot kifejlessze, s a megfelelő állat- és növényfajtákat kitenyéssze: mert Kanada az ő természeti és társadalmi viszonyaira nézve elég közel áll az Egyesült-Államokhoz, hol e módszereket és tenyészfajtákat már nagyjából kifejlesztették. De a természet is sokban megkönnyíti az ember munkáját, főleg a közlekedés terén. Hatalmas tó- és folyórendszer köti össze az ország különböző részeit, s a Hudson-öböl, amint ez nemrég kitűnt, szintén nem alkalmatlan a rendszeres közlekedésre; ma már rendes hajójáratok vannak rajta. Az ország vízeséseiben sok millió nyers lóerő van fölhalmozva, s a föld alatt gazdag kőszén-, petróleumtelepek, s egyéb ásványi kincsek rejlenek.

A bevándorlás föltétele: a vasútépítés gyors tempóban megy előre, hasonlóképen maga a bevándorlás is, mely már 1906-ban minden várakozást fölülmúlt. Állítólag már a mai extenzív technikájú földművelés alapján is hatvan, sőt százmillió embert képes az ország befogadni.

Hogy ezen ország mily óriási búzamennyiségeket dobhat még a világpiacra az ő száz, sőt százötvenmillió hektár termőterületéről: erről fogalmat nyerhetünk abból, hogy Argentína az ő hatmillió hektárról aratott búzakészleteivel ma a második helyet foglalja el a világpiacon. Egyébiránt a La Plata államokban — Bolívia és Brazília déli

¹ Die landwirtschaftlichen Verhältnisse Kanadas. Mitteilungen der Deutschen Landw.-Gesellschaft. Berlin, 1907. 7., 12., 21. és 30. sz.

részét is ideszámítva — Kanadánál jóval nagyobb, körülbelül kétszázmillió hektárra menő gabonatermelésre alkalmas terület van, melynek még csak egy elenyészően csekély része van feltörve.

Igaz ugyan, hogy Argentínában a kormányzat haszontalan és korrumpált, latifundiális földpolitikája meglassítja a betelepülést, s ezért a bevándorlók egyelőre inkább a szomszédos államokat keresik föl. Ki van zárva azonban, hogy ezt a földdarabot, ha egyszer a világgazdaságnak szüksége lesz rá, ha vasutak hálózják be és az értékesítés könnyűvé válik: a rossz birtokeloszlás visszatarthassa a megműveléstől. A gazdasági törvények erősebbek a jogintézményeknél.

Három másik, óriási, mérsékelt éghajlatú terület: Dél-Afrika, Ausztrália, valamint a perzsa-turáni s t éppé vidék egyelőre csak kis részében alkalmas a földművelésre, csak ott, ahol az éghajlat nedvesebb, vagy ahol az öntözés lehetséges. De itt is — mint említve volt — nagy területeket fog megnyitni a »dryfarming«, az új amerikai eljárás, melylyel Dél-Afrikában és Ausztráliában már most nagyszabású kísérletek folynak.

Az ázsiai Törökország klímája általában alkalmas a gabonatermelésre, keleti szárazabb részét pedig, az ősi Assyriát és Babilont, mely régen öntözött terület volt, aránylag csekély költséggel újra be lehet rendezni öntözésre. Itt is nagy gabonatermelésre alkalmas területek hevernek használatlanul. E vidék gazdasági föltárása csak rövid idő kérdése, erre engednek következtetni úgy az európai tőke vasútépítő törekvései, mint a közelmúlt politikai események.

Egy harmadik nagy ázsiai terület: Szibéria, eddigél csak bőrt, gyapjút, vaját és tojást vitt a világpiacra, mert a hosszadalmas szárazföldi szállítás csak súlyukhoz képest aránylag nagy értékű árúk kivitelét engedte meg. Úgy látszik azonban, legyőzhetetlen természeti akadályai nincsenek annak, hogy a szibériai gabona víziúton juthasson el az angol piacokra. Európa északi partjai mellett nyáron több hónapon át jégtől szabad tenger húzódik egészen az Ob-folyam torkolatáig. Ezidőszerint már szállítóhajók is kezdik használni ezt az útvonalat. A szibériai folyamok

alakja olyan, hogy néhány nem nagyon hosszú csatorna segítségével egységes víziúthálózáttá lehetne őket egybekapcsolni. Föltéve azonban, hogy a természeti akadályokat nem is lehetne legyőzni és Szibéria nem válhatná gabona-exportáló területté: még ez esetben is alkalmas legalább arra, hogy mint települő-terület az orosz nép szaporulatait fölvegye, ami aztán Oroszországban old föl gabonatömegeket, melyek kivitelre kerülhetnek.

Ami magát Oroszországot illeti: elterjedt vélemény, hogy azon esetben, ha a folyamatban lévő forradalom győzedelmeskedik, megszűnik az orosz gabonakivitel. A tényállás azonban a következő: akár győz politikailag az orosz forradalom, akár nem, a földművelés mai kezdetleges, a talajt nyomorult munkaeszközökkel kirabló rendszerének meg kell szűnnie és valamely javított, intenzivebb gazdálkodásnak kell Oroszországban teret hódítania. Mert a föld ezidőszerint ki van rabolva és -ha a gazdák nem fognak rendszeres trágyázást és vetésváltást alkalmazni: még a mai nyomorult termésátlagok is sülyedni fognak, sőt helyenként már sülyedtek is. Viszont azonban, ha a gazdálkodás rendszere átalakul — aminek szükségszerűen be kell következnie, — akkor a termésátlagok jelentékenyen emelkedni fognak, s akkor a gabonakivitel is okvetlenül emelkedik. *Ballod* szerint¹ a javított rendszerű gazdálkodás Twer és Moszkva kormányzóságokban máris terjed a kisgazdák között. Lehet ugyan, hogy a forradalom esetleges győzelme a gabonakivitel ideiglenes csökkenését vonja maga után, de ezt a hanyatlást szükségszerűen annál hatalmasabb föllendülés fogja követni.

A gabonatermelés hasonló föllendülését lehet várni a közel jövőben Magyarországon és Romániában is, hol a talaj szintén kimerülőben van és a viszonyok parancsoló erővel követelik a földművelés technikai átalakulását.

Tehát több oldalról is kilátás van arra, hogy a legközelebbi jövőben a gabonatermelés erős föllendülése fog bekövetkezni. Talán a legközelebbi esztendő meg fogja

¹ Halle: Die Weltwirtschaft. Berlin—Leipzig, 1906. III. rész.
Dr. C. Ballod: Russland.

hozni a teljes csalódást azok számára, kik a legutóbbi három esztendő magas gabonaárainak tartósságára számítanak.¹ De későbbi időkre vonatkozólag sem lehet ilyesmire számítani. A termelők mindig azon természeti és technikai föltételek közé törekszenek, amelyek a legkönnyebb, legolcsóbb termelést teszik lehetővé. A gazdasági élet mai élénksége és a közlekedőeszközök mai fejlettsége mellett el sem képzelhető, hogy a világpiacra a gabona ára a mai normális átlagáraknál magasabb legyen mindaddig, míg a földgömb valamely vidékén a terméseknek olcsó eszközökkel való szaporítása lehetséges. Es a termelés kiterjesztésének lehetőségei még óriási nagyok. Ezidőszerint a mérsékelt égöv művelhető földjeinek még csak egy kis része van föltörve. Settegast szerint² Oroszország szibériai mezőségei, a La Plata-államok síkságai, a Misisippi savanne-jai, Texas prairiejei, s a többi ezekhez hasonló, a legelőgazdaságnak alávetett lapályok körülbelül 780.000 □ mértföldet foglalnak el; hozzávéve a legelőgazdaságra utalt hegyi vidékek kétharmadát 860.000 □ mértfölddel, a legelőgazdaság által elfoglalt területet 1,640.000 □ mértföldre lehet becsülni, míg a többi gazdaságfajták területe alig terjed 120.000 □ mértföldre. Settegast ezen számítása a hetvenes évekből ered; azóta a szántóföld területe minden bizonnyal jelentékenyen növekedett. A fenti számok mégis fogalmat nyújthatnak arról, milyen viszony áll fenn a művelt és a még művelés alá vehető mérsékelt éghajlatú földterületek között.

Emellett a jelenleg már művelés alatt álló földterület legnagyobb részén még jelentékeny mértékben lehet a gabonatermelést növelni, anélkül, hogy a szaporulat egy-egy métermázsájának a mai normális gabonaárnál többre kellene kerülnie. A civilizált világ egészében a gazdaságoknak csupán egy csekély része használja ki azon összes technikai javításokat, melyek földje minőségéhez és az értékesítés viszonyaihoz képest indokolva volnának; főleg Kelet-

¹ E sorok leírása óta a gabona árhanyatlása már be is állott.

² Die Landwirtschaft und ihr Betrieb. Breslau, 1877. II. kötet, 65. lap. Idézve Hensch mezőgazdasági üzemtanában.

és Déleurópában találjuk ezt az állapotot, amelynek oka abban rejlik, hogy e vidékeken sok a latifundium és alacsony a kisgazdanépeség szellemi kultúrája. A latifundiumnak nincs szüksége a haladó belterjességre, a kisgazdáknak pedig nincs meg a hozzávaló szakértelmük. Egyébiránt a kultúrában előrehaladottabb európai országokban is sok gazdasági és egyéb hagyomány hátráltatja a modern agrártechnika vívmányainak kellő alkalmazását és teljes kihasználását. Ám ezek a bajok már természetüknél fogva olyanok, hogy idővel ki kell küszöbölődniök. És épen az új településű tengerentúli országokban érvényesülhet legkevésbé a hagyományoknak ilyen korlátozó ereje; ezek az országok, ha egyszer a rablógazdaság lehetőségeit kiaknázták (ezidőszerint az Egyesült-Államok keleti része már eljutott ebbe a stádiumba), habozás nélkül magukévá tehetik a modern haladó belterjességet és növelhetik gabonaterméseiket anélkül, hogy a métermázsa gabona termelési költségei növekednének. Tehát nem csupán szélességben, területben: de mélységben, intenzitásban is tág lehetőségek nyílnak még a mai olcsó gabonatermelés terjeszkedésére. S így, amennyiben a kulturemberiség száma és életigénye a mai arányban is növekednék tovább: a gabonatermések olcsó eszközökkel való növelése még hosszú ideig lépést tarthatna a szükséglet emelkedésével. Még abban az esetben is évtizedek hosszú során át tarthatna lépést, ha az agronómia továbbfejlődése a mai nappal megállana és ha a földművelés mai technikája időközben egyetlen nagyobb jelentőségű fölfedezéssel sem gazdagodnék. Már pedig egy ilyen nagyobb jelentőségű fölfedezés — a Demcsinszky-féle gabonatermelő eljárás képében — ezidőszerint, úgy látszik, már meg is történt. Hogy a műszerek és a kísérleti módszerek tökéletesedése, a fizikának, a vegytannak és az élettani tudományoknak 10—20 év óta észlelhető gyors haladása a földművelés terén miféle javításokat fog létrehozni, ezt ma még nem tudjuk; de hogy meddő nem lesz: erre bizony számíthatunk.

Egyfelől a még feltöretlen, de gabonatermelésre alkalmas földek nagy terjedelme, másfelől a modern agronómia hatalmas fegyvertára és ennek előrelátható gazdagodása

még hosszú időre biztosítja a szaporodó kulturemberiségnek olcsó gabonával való ellátását és kizártnak látszik, hogy a növekvő tápszerbőség mai időszakát a gabonaárak valamely erősebb emelkedése tartósan félbeszakíthatná. Sőt nagyon valószínű, hogy a kulturemberiség további fejlődése a szegényebb néprétegekre nézve ma még fönnálló tápszerhiány folytonos redukciójának és végül teljes kiküszöbölésének jegyében fog végbemenni. Két körülmény vezet erre a következtetésre. Egyik: hogy a tápláléktermelésnek a gabonatermelésen kívül még egyéb lehetőségei is vannak. Másik: hogy épen nem valószínű, sőt inkább a népesedésre vonatkozó ismereteink mai állása szerint kizártnak látszik, hogy a kulturemberiség szaporodása a fejlődés további folyamán ugyanolyan erős maradna, mint a XIX. században volt.

Előbb, mikor a még műveletlen, de művelésre alkalmas földekről volt szó, melyek a földművelés területi terjeszkedését ezidőszert még lehetővé teszik: csupán a mérsékelt és a szubtrópusi égöv búzatermelésre alkalmas vidékeit vettük figyelembe. Vannak azonban a felsoroltagon kívül is nagy kiterjedésű és gyér lakosságú országok, melyekben óriási szabad földterületek kínálóznak a földművelés számára. Ilyenek például Közép- és Délamerika forró égövi országai, Ausztrália északi része, Új-Guinea, továbbá a Szunda-szigetek a sűrűn lakott Jáva kivételével, valamint Afrika forró és nedves vidékeinek legtöbbször.

A termékenység határát tudvalevőleg a napsugarak mennyisége szabja ki, melyek után, mint második legfontosabb tényező, a nedvesség következik. Az itt felsorolt területek a földgömb legforróbb és legnedvesebb, egyszersmind legdúsabb talajú, tehát legnagyobb termékenységű vidékei. A rajtuk élő tápláléktermő növényfajok meszeszerű terméseket hoznak. Közhely például, hogy Polynézia egy trópusi szigetének lakója, ha gyermekkorában elültet három kenyérfát: egész életére gondoskodott táplálékáról. Ha egy hektár területet a forró égöv alatt banánnal ültetünk be: körülbelül harmincszor-nyolcvanyszer annyi tápszert produ-

kálhatunk, mintha ugyanezen területet a mérsékelt égöv alatt burgonyával vetjük be. (A banán gyümölcsében 20—25% szárazanyag van; az ú. n. gyümölcsbanán több cukrot, a lisztbanán több keményítőt és proteint tartalmaz.) Természetes, hogy ezt a dús termést megfelelő termésszaporító javításokkal, mint talaj lazítással, trágyázással, fajtenyésztéssel, gyom- és élősdi-irtással, s egyéb kertészkedő beavatkozással még rendkívül nagy mértékben lehetne fokozni. Minél jobb a föld, annál messzebbmenőleg hálálja meg a művelésbeli javításokat; a forró égöv alatt az intenzitás rendkívül messze haladhat és még olyan javítások is gazdaságosak lehetnek, amilyenekre mi a mérsékelt égöv alatt már nem is gondolhatunk.

A trópusok alatt a földművelés egy adott területen, egy adott mennyiségű munkával sokszorta nagyobb terméseredményeket képes elérni, mint nálunk, s emellett a művelés intenzitását sokkal magasabb arányossági határig képes fokozni. Míg például Németország mezőgazdái egy hektár földön répatermelés új tán, igen magasrendű agrártechnikával átlag 43 métermázsa cukrot képesek előállítani: addig a forró égöv ültetvényesei cukornádtermelés útján, sokkal alacsonyabbrendű technikával, úgyszólván közönséges rablógazdálkodással 100—150 métermázst. Sőt Hawaii-ban, hol amerikai vezetés alatt intenzívebb művelés folyik, 337 métermázsa cukrot állítanak elő egy hektáron, míg Németországban 87 métermázsa a maximális eredmény.¹

A föld ily nagy termékenysége aránylag kis területen is rendkívül sok ember életfeltételeinek létrehozását teszi lehetővé, minden különös megerőltetés nélkül. Erre mutat Dél-Japánnak, valamint Dél-Kína és India sok vidékének sűrű lakossága, mely saját földterületének terméséből él, noha a mezőgazdaság technikája mélyen az európai alatt marad.²

»Jávában, Kadu kormányzóságban, több mint 400 lélek jut egy négyzetkilométerre, noha sem nagyvárosok nincsenek ott, sem számbavehető ipar és tápszereket sem visznek be.

¹ Halle: Die Weltwirtschaft. Leipzig, 1906. — C. Ballod: Die landwirtschaftliche Produktion.

² V. ö. jelen tanulmány I. fejezetét.

Délindiában, a sűrűn lakott Tanyore-kerületekből nagymennyiségű rizst exportálnak. Délindia és Jáva lakosságának kulturállapota mélyen a kínaiak és japánoké alatt marad, ép így a földművelés is.«¹

Mekkora tápszertömegeket lehetne termelni a forró égöv alatt aránylag csekély területen, ha a termelés a modern európai agronómia színvonalán állna: arról e néhány adat elegendő fogalmat nyújthat.

Egyes tápszereket az európai társadalom már ma is kap a trópusokból. Ilyen például a kókuszszír, mely olcsóságánál és egészséges összetételénél fogva érezhető versenyt támaszt az állati eredetű európai zsíroknak. Újabban hasonló, de még élesebb versenyre kel a nádcukor az európai répacukor ellen. Ballod szerint² azóta, hogy az amerikaiak Kubát elfoglalták, oly gyors fejlődésnek indult a cukornádtermelés, hogy a nádcukor előreláthatólag öt-hat év múlva ki fogja verni a répacukrot a nemzetközi piacról, úgy hogy ennek a vámmal védett belföldi piacokon kell majd magát összehúznia. Egy harmadik trópusi eredetű tápszer a banán gyümölcse, melyből az angolok és amerikaiak ma már évenként néhány millió métermázsát fogyasztanak.

Legújabb időben a kulturállamok vezető kapitalista körei fokozott mértékben kezdik méltányolni a termelés, s a tőkeelhelyezés lehetőségeit, melyeket a forró égöv vidékei nyújtanak. Az afrikai vadonban már megjelent a vasút; egyelőre ugyan szerény, legfeljebb 300—400 kilométer hosszúságú keskenyvágányú vasutak azok, melyek a tengerpartról kiindulva, a kontinens belsejébe fúródnak: de kezdetnek ez is untig elég. Délamerika tropikus részén is megkezdődött a vasútépítés. Eddigélé az európai és amerikai tőke csak kávé, kakaó, cukornád és egyéb hasonló, inkább luxus-cikkeket, mint tulajdonképen való tápszereket termelő ültetvényekben keresett elhelyezést. Mivel azonban e termékek piaca — mint minden luxus-cikké —

¹ Prof. dr. A. Woeikov (St. Petersburg): Verteilung der Bevölkerung auf der Erde unter dem Einfluss der Naturverhältnisse und der menschlichen Tätigkeit. — Petermann's Geogr. Mitteilungen. Heft XI—XII.

² I. m. Halle: Weltwirtschaft-jában, 1906.

meglehetősen korlátozott: mihelyt erősebben foglalkozik velük a tőke, hamarosan előállhat a túltermelés, amint ez például pár év óta a kávétermelésben tapasztalható. Ha tehát majd a viszonyok arra kényszerítik a tőkét, hogy nagyobb mennyiségben keresse föl a forró égövet: kénytelen lesz majd itt egy olyan termelőág után nézni, melynek piaca tágabb, mint az eddigieké. E termelőág magától kínálkozik a közönséges tápszertermelésben, mert hiszen a közönséges tápszerek piaca nagyobb, mint bármely más árúé. S emellett a forró égőv ebben a termelőágban nem csupán versenyképes, de sőt a föld buja termőképességénél fogva messze fölülmúlja a mérsékelt égövet.

Kérdés, lehet-e a trópusok alatt a kulturemberiség számára közönséges tápszereket termelni? Mi már megszoktuk, hogy a gabonatermelést tekintsük azon kizárólagos alapnak, melyre a kulturemberiség élmezése támaszkodhatik. A mi gabonafajtáink azonban csak a mérsékelt égőv alatt érnek meg, vagy legfeljebb olyan szubtrópusi országokban, hol a meleg tenyésztőerejét a szárazság mérsékli, mint Egyiptomban és Előindia északi részén, de még itt is az év hűvösebb részében, a mi téli hónapjainkban vetik és aratják. Ahol a klíma nedves és forró: ott a búza oly kövéren tenyészik, hogy a túlságosan buja levélfejlődés elnyomja a szemképződést. Vannak azonban trópusi gabonafajták is: a sorghum-félék, s ezenkívül a tengeri és a rizs szintén jól terem a forró égőv alatt. Igaz ugyan, hogy e gabonafélék aránylag kevésbé alkalmasak a trópusok dús tenyésztési faktorainak teljes kihasználására, mint a banán, a szágó, a kenyérfa, s egyéb gyümölcsükkel, belükkel, gyökerekkel hasznos növények, melyek tenyészete csekély területen és aránylag csekély munka árán óriási szénhidrát és proteinnemennyiségeket produkálhat. Egyáltalán sehol sincs azonban megírva, hogy a kulturemberiségnek túlnyomólag gabonából kelljen táplálkoznia, sőt — ha a gabonát talán nem is nélkülözheti teljesen: — táplálkozhatnak túlnyomóan egyéb növényi anyagokból is.

Hasonlítsuk össze egy napszámos, egy középsorsú hivatalnok és egy jómódú vállalkozó táplálkozását: s azt fogjuk tapasztalni, hogy a hivatalnok aránylag kevesebb kenyeret,

tésztát és hüvelyest fogyaszt, mint a napszámos, de ennek fejében több tejet, tojást, húst, zöldséget, gyümölcsöt, s egyéb ízletesebb és könnyebben emészthető táplálékot. Még fokozottabb mértékben áll ez a vállalkozó táplálkozására. Szóval, minél jobb az emberi táplálkozás: annál kisebb szerepet játszanak benne a gabonafélék és a hüvelyesek. Amivel nem akarjuk azt mondani, hogy a jólétnek egy igen magas fokán a kenyér teljesen eltűnék az emberi táplálkozásból: de minden bizonnyal fönnáll a jóléttel párhuzamosan egy bizonyos *kenyér-degresszió*, mely nem csupán hedonikai, de higiéniai szempontból is a táplálkozás javulását jelenti.

Különben a modern ipar számára épen nem volna megoldhatatlan föladat, hogy a lisztet, mely kenyereink és tészta ételeink készítéséhez kell, a gabonán kívül egyéb magvak, gyökerek vagy gyümölcsök szénhydrátjaiból és proteinjából állítsa elő.

Annak lehetősége, hogy a kulturember tápszereit, vagy legalább ezek nagyobb részét forróövi növénytermékekből is elő lehet állítani: előreláthatóvá teszi azt, hogy az európai és amerikai tőke, amint elhelyezést keresve, a trópusi országokba előnyomul, talán már nem távoli jövőben egy új, minden előzőnél hatalmasabb táplálékforrást fog megnyitni a kulturemberiség számára. Igaz, hogy a tőkének, míg ide eljut, még egy nagy nehézséggel is meg kell birkóznia: a munkáskérdéssel. Manapság a forróövi ültetvények az odavaló színes emberfajtákból szedik munkásaikat. E színes munkások kulturállapota rendkívül alacsony s a munkájuk termelőképessége is megfelelően csekély. Igénytelenek és alacsony értelmiségűek; a kulturembert jellemző erélynek és előrelátásnak híjával vannak, tehát a munkában sincs kitartásuk. Ha szabad bérmunkások: lustán és keveset dolgoznak; ha rabszolgákká teszik őket: megvan munkájukban a rabszolgamunka minden hibája. Tehát nem elégíthetik ki — már alacsony értelmiségüknél fogva sem — olyan földművelés igényeit, amely föltülemelkedik a kezdetleges rablógazdaságon; a mai trópusi ültetvények művelés-rendszere tényleg nem is egyéb, mint rablógazdaság. A forróövi földművelés fejlődésének igazi lehetőségét az adná meg, ha európai földműveseket lehetne odavinni és megtele-

píteni, sőt óriási nyereség volna ezirányban már az is, ha európai munkások átmenetileg huzamosabb ideig, pl. 5—6 esztendeig dolgozhatnának a forró égöv alatt, munkaképességük csökkenése és egészségük károsodása nélkül.

Tudvalevő, hogy a trópusi klímát az európai ember — egyéni kivételektől eltekintve — csak pár esztendeig bírja ki egészségének veszélyeztetése nélkül s még ezt az időt is csak úgy, ha mértékletes életmódot folytat, a szeszes italt kerüli, és nehezebb munkától tartózkodik. Tulajdonképen nem annyira a meleg magas foka teszi próbára a szervezetet, mert hiszen az csak kevéssel nagyobb a mi nyári melegünk-nél; — a forró égövnek évi középhőmérséklete vidékek szerint 20° és 26° között váltakozik: a Nagy Magyar Alföldön is kitesz a júliusi középhőmérséklet 22—23 fokot. A baj ott van, hogy a trópusok alatt ez a magas hőmérséklet egész esztendőn keresztül, éjjel-nappal tart, igen csekély ingadozással. Főleg a napi hőingadozás csekélyisége okoz bajt; a forró nappalok után nem jönnek hűvös éjszakák, s az elbágyadt szervezet nem részesülhet nyugodt és üdítő álomban, melyre oly nagy szüksége volna. Növeli a meleg bágyasztó hatását a levegő nagy nedvessége, mely állandóan 80% körül mozog; a test nem hűlhet le párolgás útján. Pedig a párolgásra annál nagyobb szükség volna, mert a meleg szomjuságot csinál, és sok vizet vétet föl a szervezetbe, ami azután a vesék munkájának jelentékeny növelésére s e szervek megerőltetésére vezet. Hasonló nagy és erőltető munka hárul a tüdőre, a szívre és a bőrre a meleg ellen való védekezésben. A melegokozta bajokat tetézik a fertőző betegségek (a különböző lázak, dysenteria, pestis, hagymáz, álomkór stb.), melyek otthonosak a forró égöv alatt s amelyeknek az ott tanyázó európai ember amúgy is elbágyadt szervezete gyakran esik áldozatul.

Számbavéve mindezen szörnyű nehézségeket: tiszta lehetetlenségnek látszik, hogy európai munkások a trópusok alatt nagyobb számban megtelepedhessenek s ott földművelő munkát folytathassanak. Mindamellet kár volna ítéletünket elhamarkodnunk; a modern termelőmód, a modern tudomány száz és száz diadala óvatosságra int a lehetetlenségek fölállítására körül. Kérdés, vajjon a most szóban forgó nehézségek olyanok-e, hogy elhárításuk lehetsége

felől már előre kétségbe kelljen esnünk: és nem várható-e sokkal inkább, hogy az európai ember keze és elméje győzedelmeskedni fog rajtuk is, mint már eddig is sok ezer és ezer leküzdhetetlennek látszó természeti akadály fölött. Ha az orvostudomány meg tud birkózni a trópusi fertőző betegségekkel, ha a technikai tudományok meg tudják teremteni a trópusi meleg ellen való védekezés lehetőségét: akkor misem tartóztatja föl többé az európai települőknek a természettől dúsan megáldott trópusi vidékek felé való áramlását, s akkor a kulturemberiség a termelés egy új, fölötte hatalmas lehetőségével fog gazdagodni.

Az olvasónak talán az a benyomása, hogy a tropikus vidékek betelepítésének kérdése egy távolfekvő probléma, mellyel a reális gazdasági kutatásnak nincs mit törődnie. Tíz évvel ezelőtt még jogosult lehetett ez a föltevés, ma már nem az. Két gazdaságilag előrehaladott ország nagyon komolyan foglalkozik tropikus vidékeknek fehér munkásokkal való betelepítésével, mely ezen országokban az aktuális gazdasági problémák sorába lépett. Az egyik ország Ausztrália, melynek forróövi részéből a Commonwealth újabb munkásügyi törvényei kizárták a színes munkásokat. Ez a rendszabály nagy zavarba hozta a cukornádültetvényeseket, kik munkások híján válságba kerültek. Erre aztán a kormányzat prémiumot tűzött ki minden tonna nádcukorra, melynek nádját fehér munkások produkálták — s ezzel a kérdést gyakorlatilag fölvetette.

A másik ország, hol e problémával foglalkoznak, a Német Birodalom. A német kapitalizmusnak szüksége van földművelő gyarmatokra, de a birodalomnak csak a forró égöv alatt vannak erre való nagy kiterjedésű, gyér lakosságú és termékeny talajú birtokai. Ezért vetődött föl a kérdés, nem lehetne-e ezeket német földművesekkel betelepíteni? A trópusi fertőző betegségektől a német orvosok nem félnek: Koch, a nemrég elhunyt tekintélyes orvosprofesszor azt állította, hogy a malária s egyéb fertőző nyavalyák nem szükségszerű kiegészítői a forróövi klímának és nem is lépnek föl mindenütt; hogy uralmuk oly erős és kiterjedésük oly nagy: ezt nem annyira a forró klíma okozza, mint sokkal inkább az egészségügy terén való elmaradottság, mely a forró világrész-

két jellemzi; a színes emberfajták piszkos és egészségtelen életmódja, a fertőző betegségek tanulmányozásának s ellenük irányuló célszerű intézkedéseknek teljes hiánya. Ám újabban nagy lépésekkel halad előre a trópusi higiéné, melynek kialakulása — Koch szerint — a tropikus országokban ép úgy gátak közé fogja szorítani a fertőző betegségeket, mint Európa területén, ahol pár száz évvel ezelőtt szintén igen nagy volt a fertőző betegségek pusztítása.

Nocht a trópusi higiénéről szóló tanulmányában ugyanerre a konklúzióra jut. »A trópusi fertőző betegségek épen nem közvetlen szükségszerű következményei a trópusi klímának, hanem csak ennek egyelőre nagyon elterjedt, de elkerülhető s a jövőben remélhetőleg mindinkább háttérbe szoruló kísérő jelenségei. Nagyon jól elképzelhetünk két forróövi országot teljesen egyenlő klímával (napsugárzás, meleg, csapadék, légnedvesség stb.), sőt egyenlő talaj formációval is, amely két ország közül az egyik súlyosan malarias, a másik teljesen lázmentes lehet. Tényleg vannak nem csupán magános óceáni szigetek, de a kontinensek partjain vagy belsejében elterülő kiterjedt vidékek is, valódi tropikus éghajlatúak, lagunákkal és mocsarakkal megrakottak, amelyek mégis maláriamentesek, és pedig azért, mert a maláriát még nem hurcolták be oda. Ugyanez áll a sárgalázra, s a többi tropikus fertőző betegségre nézve is. Inkább véletlen, habár részben erősen meggyökeresedett viszonyok azok, melyek a tropikus fertőző betegségeket sok helyütt otthonossá tették, amely viszonyok azonban erőteljes, tervszerű, fáradhatatlan munkával kiküszöbölhetők . . .«

». . . A forróövi klíma önmagában véve épen nem oly elviselhetetlen az európaira nézve, amint ezt általában föltételezik.«

»Minél mélyebben hatolt megismerésünk a tropikus betegségek lényegébe, annál szűkebbre szorult össze a valódi klimatikus betegségek, vagyis a trópusi klíma által közvetlenül, egyéb kártevő tényezők közreműködése nélkül okozott betegségek köre . . .«¹

¹ Med.-Rat Prof. dr. Nocht: Tropenhygiene. Leipzig, Göschen, 1908. 64—66. 1.

Újabban már gyakorlati eredmények is tanúskodnak arról, hogy a trópusi fertőző betegségeket megfelelő egészségügyi rendszabályok alkalmazása által nagy mértékben, sőt teljesen meg lehet fékezni, amint ezt például az amerikaiak Kuba szigetén igen szépen megmutatták.

Tehát épen nem hiányzik a módja és lehetősége annak, hogy a forró égöv alá költöző európai meg legyen kímélve a fertőző betegségektől, melyek ma oly nagy mértékben meg nehezítik ott tartózkodását. Ám ez magában nem elegendő, hiszen, mint láttuk, a légkör állandóan meleg és nedves állapota, mely bágyaszt és gyöngít, magában is lehetetlenné teszi az európai ember számára, hogy rendszeresen végezze azt az erőfeszítő munkát, mely a föld művelésével jár. Tehát a megtelepedés nem csupán a betegségek ellen követel védekezést, de *a meleg ellen is*. Ha az európai emberfajta be akarja telepíteni a forró égövet, védekeznie kell itt a meleg ellen nem kevésbé, mint északon a hideg ellen. A meleg ellen való védekezés azonban nehezebb és komplikáltabb, mint a hideg ellen való. A szabadban, hol a védekezés eszköze csak a testen hordott ruha lehetne, ki van zárva a hőség ellen való védekezés, védelmet csupán zárt helyiség nyújthat. Csakhogy a földművelés már természeténél fogva elkerülhetlenné teszi a szabadban való tartózkodást; a mezőgazdasági munkák legnagyobb részét lehetetlen másutt végezni, mint a szabadban. Tehát az európai, ha a trópusok földjét művelni akarja, semmiképp el nem kerülheti, hogy legalább a nap egy részén át a forróövi légkör közvetlen hatásának kitéve ne legyen.

Hihető azonban, hogy az európai munkás egészségének és munkaerejének fenntartásához nem szükséges, sőt nem is kívánatos, hogy a szabadban való munkától tartózkodjék. Mert hiszen a trópusi légkör bágyasztó és gyengítő hatása nem annyira a meleg magas fokából, mint inkább szünetlenségéből ered, abból, hogy a munkás, ki a hőségben dolgozott és elbágyadt, pihenőideje, szórakozása, alvása idején is a meleg hatásának van kitéve. A szervezetnek nincs módja arra, hogy kiheverje a melegség hatását. Helyezzük a munkást az üdülés s az alvás idejére egy mesterségesen hűtött levegőjű, kényelmes lakásba, ahol nyugodt, üdítő álmat

találhat, ahol bőre, tüdeje s egyéb szervei föl vannak mentve azon külön munka alól, melyet a szervezetnek a meleg ellen való védekezése rájuk hárít: ez esetben több mint valószínű, hogy a munkás állandóan jól fogja érezni magát, ereje nem lankad és huzamos időn át is kibír napi nyolc óra szabadban való munkát, egészsége minden lényeges hátránya nélkül. Természetes, hogy ily rendszert alkalmazva, a napi munka idejéül nem a déli órákat kellene kiválasztani, mikor a nap legerősebben tűz, hanem ellenkezőleg, a nap leg-hűvösebb részét, esetleg az éjjeli órákat. Manapság, mikor hatalmas és olcsó világító eszközökkel rendelkezünk (melyek hozzá még állandóan javulnak és tökéletesednek), éjjel is lehet a szabadban dolgozni, amely esetben a munkás a nappal legforróbb részét átaludna a mesterségesen hűtött levegőjű és elsötétített lakásban. Az éjjel mégis csak hűvösebb valamivel, mint a nappal; a napsugárzás mindenestre elesik. Vannak különben forróövi országok, melyekben az éjszakák számbavehetően hűvösebbek a nappaloknál, sőt úgy látszik, az ilyen vidékek a tropikus szárazulatok területének igen nagy, talán felénél nagyobb részét foglalják el. Hűvös éjszakákkal van megáldva többek között az Amazon völgye, egy óriási rónaság, mely nem sokkal kisebb Európánál. Hasonló nagy és összefüggő terület a középafrikai fensík, mely a tropikus Afrikának kétharmadát borítja s amelyen az éjszakák szinte fázósan hűvösek. Ilyen és hasonló tájakon az európai földművelőnek alig kell valamit szenvednie a melegtől, ha munkája és a szabadban való mozgása idejéül az éjszakát választja ki s a nappal forró részét mesterségesen hűtött lakásban tölti.

Eképen a trópusi meleg ellen való védekezés kérdése összezsugorodik a munkaterület éjjeli megvilágításának* s a lakásbeli levegő lehűtésének kérdésévé. E kérdéseket már a lakásépítésnek, a hűtőtechnikának, a világító technikának mai állása mellett is megoldhatóknak lehet tekinteni, pedig a technika ezen ágai épen nem állapodtak meg, sőt ma is gyors fejlődésben vannak.

Az előadottakkal szemben több ellenvetést lehetne fölhozni, melyek közül csak a legjelentékenyebbekre térünk ki. Föl lehetne hozni például, hogy a forró égöv alatt, hol

a szervezet tudvalevőleg érzékennyé válik a hőingadozások iránt és 7—10 fokos hősülyedésre már meghűléssel reagál, nincs veszélyek nélkül a lakás levegőjének mesterséges lehűtése, mert a szabadból a lakásba való belépés minden alkalommal hősülyedésnek teszi ki a testet.¹ Ez a körülmény tagadhatatlanul nehézségeket rejt magában, de nem olyanokat, hogy ne lehetne őket megfelelő rendszabályokkal elhárítani; sőt e célra valószínűleg elegendő, ha a települő, valahányszor a lakásból a szabadba vagy a szabadból a lakásba lép, ruházata módosításával alkalmazkodik a hőváltozáshoz; be lehet ezenfelül úgy is osztani a napi életmódot, hogy lehetőleg kevésszer kelljen a lakás küszöbét átlépni. Különben valószínű, hogy abban az európaiban, ki minden 24 órából tizet-tizenötöt zárt helyiségben, hűtött légkörben fog tölteni, ki sem fejlődhetik a forróövi embert jellemző érzékenység a hőingadozások iránt, mert ez az érzékenység a magas hőfok éjjel-nappal való változatlanságának következménye. Világos, hogy az emberi szervezetet, miután hosszú időn át alkalmazkodott egy és ugyanazon, változatlanul magas hőfokhoz, a levegőnek már kisebb lehűlései is kiforgatják egyensúlyából; de ez az érzékenység nem fejlődhetik ki, ha a szervezet napról-napra egy bizonyos napszakban szabályosan visszatérő lehűlésnek van kitéve, melyhez különben a ruházat változtatásával is alkalmazkodhatik. Hiszen a Szaharában és a Lybiai sivatagban uralkodó éghajlat, perzselő forróságú nappalaival és hideg, szinte fagyos éjszakaival nem egészségtelen az európaira nézve, sőt betegeket küldenek oda gyógyulás végett.

Föl lehetne továbbá hozni azt az ellenvetést, hogy a lakások levegőjének mesterséges lehűtése drága és így nem fizetődik ki; drága mindenekelőtt a jég, melyet a forró égöv alatt mesterségesen kell készíteni; drága továbbá a szellőztetés, melynek szintén mesterségesen, motorikus erővel kellene történnie. Ezek tisztán technikai kérdések, és mint ilyenek is, főleg a motorikus erő olcsóságának kérdései, mivelhogy az utóbbi körülményen fordul meg a mű jég olcsó termelése is. Eltekintve attól, hogy a fizika és a vegy-

¹ Woeikow i. m.

tan legújabb haladása általában a motorikus erő olcsóbbodását ígéri: van két hatalmas erőforrás, melyet sehol sem lehet oly könnyen és olcsón kihasználni, mint a forró égő v alatt. Egyik a szél, mely a legtöbb tropikus vidéken rendkívül szabályosan és állandóan fúj, másik a napsugár, mely ugyanott pazar bőséggel omlik a földre. A napsugarak motorikus célokra való fölhasználásának kérdése ma már nagyon közel van ahhoz, hogy megoldottnak legyen tekinthető, és valószínű, hogy már a közel jövőben sehol sem lehet oly olcsón motorikus erőt termelni, mint épen ott, ahol a nap a legforróbban süt.

Mindamellettt több mint valószínű, hogy a forró égő v alatt az európai munkás olyan ellátása, mely mellett ez jól érezze magát és munkaerős maradjon, többbe fog kerülni, mint azon életmód, melyet a mérsékelt égöv alatt folytat. Ámde egyszersmind a tropikus föld termékenysége is nagyobb a mérsékelt égöv alatt elterülő földekénél; az előbbinek buja termő ereje aránylag nagy termelő költségeket is pazarul meghálálna.

Föl lehetne továbbá hozni azt az ellenvetést, hogy az éjjeli életmód, melyre az európai földművelő a trópusok alatt kényszerülne, már magában véve egészségtelen és főleg a szemet rontja, mert hiszen még eddig nem találtak föl olyan világitást, mely a napvilágot teljesen pótolná. Azonban éppenséggel nem valószínűtlen, hogy még föl találhatják. Lehet különben, hogy az európai emberfajta sohasem fogja annyira vinni, hogy technikai segédeszközeivel tagjai számára a forró égövet huzamosan, generációkon át lakhatóvá tegye. Ha azonban csupán azt el lehet érnie, hogy az európai munkás átmenetileg több esztendőn át egészsége veszélyeztetése nélkül és munkaerejének teljes kifejtésével művelhesse a földet a forró égöv alatt: már ez magában óriási nyereség volna a termelőerők számára.

Föl lehetne hozni még sok más ellenvetést; a legnagyobbakat valószínűleg a gyakorlat maga fogja fölhozni. Hihetetlen azonban, hogy a kulturemberiség, mely már annyi nehézséget legyőzött, ne tudjon megbirkózni olyan természeti akadályokkal, melyek elhárítása elvileg nem lehetetlen.

Különös s az emberi kultúra történetében még eddig ismeretlen képet nyújtana valamely a forró égöv alatt elterülő ország, melynek lakói éjjel dolgoznának és a nappal zárt helyiségben, mesterségesen alkotott higiéniai föltételek között töltenék. Am ez is csak egyike volna a fejlődő emberi kultúra ezer és ezer olyan jelenségének, amelyre előzőleg nem volt példa. Annyi bizonyos, hogy a kulturemberiség idővel ki fog használni minden gazdasági lehetőséget, ami közel esik hozzá. És a forró égöv legtöbb vidéke már ma úgyszólván szomszédságunkban van; a közlekedőeszközök fejlődése egyre könnyebbé teszi úgy az utazást, mint a szállítást; a mindegyre tökéletesebb konzerváló eljárások lehetővé teszik, hogy a forró égöv romlandóbb terményei is aránylag csekély költséggel friss állapotban kerüljenek hozzánk. El sem lehet képzelni, hogy az európai és amerikai társadalom a táplálékszükség hatásai alatt sínylődjék, midőn néhány ezer tengeri mértfölddel odébb a földgömb legdúsabb termőföldjei elterülnek el és csak a művelő kezét várják, hogy azután a tápszerek sohasem látott bőségét ontsák magukból.

Az itt előadottakkal csupán illusztrálni akartuk azt az el nem vitatható igazságot, hogy a termelőeljárások mai fejlettsége és tapasztalható továbbfejlődése úgy a közelebbi, mint egy távolabbi jövőre nézve a tápláléktermelés oly gazdag és sokoldalú eszközeit adja a kulturemberiség kezébe, hogy ezeket tekintve, képtelenségnek látszik az az állítás, hogy a tápszerbőség mai időszakára befejezéséhez közelednék. *Épen ellenkezőleg: a tápszerbőség állandó fokozódására lehetünk elkészülve, és kizártnak látszik, hogy ezt az irányzatot — kisebb visszaesésektől eltekintve — a táplálékszükség irányzata huzamosan félbeszakíthatná.*

Sőt lehet, hogy a táplálékszükség emberileg belátható időn belül egyáltalán nem fogja többé meglátogatni a kulturemberiséget. E föltevésünket arra az újabb időkben tapasztalt jelenségre alapítjuk, hogy *a jólét és az értelmiség bizonyos magasabb fokán csökken, sőt egyáltalán megszűnik a nép továbbszaporodása.*

Ha ezidőszertint összehasonlítjuk azon országokat, hol a nép legszélesebb rétegeinek jóléte a legnagyobb, a gazdasági-

lag elmaradottabb keleteurópai országokkal: azt fogjuk látni, hogy a nép szaporasága az előbbieken sokkal kisebb, mint az utóbbiakban. Köztudomású például, hogy az Egyesült-Államok népessége korántsem szaporodnék oly rohamosan, ha nem tódulnának az országba újabb és újabb milliók a gazdaságilag elmaradottabb és szaporább európai népek fiaiból; mert csak az új bevándorlók szaporodnak erősebben, míg a régebben bevándorlott és amerikanizálódott lakosság száma stagnál. Ausztráliában hiányzik a lakosság ezen folytonos kiegészítése szapora néptömegekkel, s itt aztán lassú is a népesedés menete. Föltűnő itt, hogy a születések számának csökkenése az utolsó emberöltő folyamán lép föl, s összeesik a társadalmi jólét és értelmiség gyors emelkedésével.¹ Európa nagy országai közül Franciaország dicsekedhetik a nép széles rétegeinek legnagyobb jólétével s a nép szaporodása is itt a legkisebb. Már az angolok, valamint a skandináv népek szaporábbak; még szaporábbak a németek, bár az utóbbiaknál is hanyatlak a szaporaság azóta, hogy gazdasági és kulturális életük a fejlettség magasabb fokára jutott.² Az olaszok, az osztrákok és a magyarok szaporodása gyorsabb a németekénél. Európa három nagy népcsaládjá közül a szlávok vannak gazdaságilag leginkább elmaradva, ugyanők egyszersmind a legszaporábbak.

Vannak, kik az egyes népek kisebb vagy nagyobb szaporaságát a faj kisebb vagy nagyobb biológiai erejére vezetik vissza. E fölfogás szerint az ifjabb kultúrájú fajok szaporodása erősebb, mint a kultúrában elaggott fajoké,—

¹ 1000 főre esett:

1861-ben	41.91	születés
1881-ben	34.43	»
1901-ben	26.90	»

(Hassert: Landeskunde und Wirtschaftsgeographie des Festlandes Australien. Leipzig, Göschen, 1907. 94. 1.)

² 1000 lélekre jutott:

1875—84 között évente	40.0	születés
1885—94	» »	37.8	»
1895—904	» »	36.6	»

(Neuhaus: Deutsche Wirtschaftsgeschichte im neunzehnten Jahrhundert. Kempten und München, Kösel, 1907. 169. 1.)

ami csak annyiban fedí a valóságot, amennyiben az ifjabb kultúrájú népek gazdaságilag alsóbbrendűek. De lám, a régi kulturnépek is szaporák, ha gazdaságilag elmar adott abbak, és az ifjabb fajok is szaporátlanok, ha jólétbe kerülnek. Európa legrégebb kulturfajtája, az olasz, össze nem hasonlíthatóan szaporább, mint a yankee, pedig ez utóbbi ifjabb kulturf a jókból keveredett össze, sőt mint keverékfaj, a vérkeresztelés fölfrissítő hatását is élvezi. A szaporaság tehát a jólét és az értelmiség fokától függ, nem pedig a fajtól.

Igazolja ezt az eredményt egyazon fajtájú népek különböző társadalmi osztályainak összehasonlítása is a szaporodás szempontjából. Itt is azt látjuk, hogy az aránylag jólétben élő középosztályok tudatosan korlátozzák szaporodásukat, mesterséges eszközökkel. Ellenben a dolgozó nép csekély jövedelmű rétegei mértéktelen szaporodásra hajlandók, nem törődve azzal, vájjon a világba helyezendő gyermek létének gazdasági föltételei megvannak-e vagy sem. A jóléttel és a vele járó nagyobb értelmiséggel együtt föllép az előrelátás s az a kívánság, hogy a szülő standard of life-ja a gyermek számára biztosítva legyen, ami azután arra indítja a szülőket, hogy két-három gyermeknél többet ne helyezzenek a világba. Idehat a nők szépségkultusza, s egyéniségük szabad kifejtésére való törekvésük, mely a kultúra magasabb fokán föllép; az ilyen nők lehetőleg elkerülik a túlságosan szopora szülést, valamint a sok gyermekkel való vesződséget, mely megtámadná szervezetüket és lekőtné minden erejüket.

A jóléten kívül, melyet ma észlelünk, már maga a modern termelőmód is a szaporaság korlátozására vezet, mert növeli a munkás értelmiségét és lehetővé teszi a nő számára, hogy önállóan megélhessen.

Sokan azok közül, kik a táplálékszükség visszatérését várják, arra számítanak, hogy a társadalom szaporodása a jövőben is ugyanolyan arányú lesz, mint eddig volt, ellenben a tápszerek termelését hovatovább nem lehet majd olyan arányban kiterjeszteni, mint az utolsó emberöltő folyamán. A tápszerekhiány azonban sohasem fog többé visszatérni azon esetben, ha a társadalom még a termelés összes lehetőségeinek kimerítése előtt eljut az álta-

lános jólét s az általános gazdasági előrelátás egy olyan fokára, melynél fogva aztán saját szaporodásának korlátozásával fogja megelőzni a táplálékszükség bekövetkezését, mely a továbbszaporodással járna. Akkor aztán bekövetkezhetik és emberileg belátható időig eltarthat azon ideális elv uralma, hogy a társadalom sohase álljon több tagból, mint amennyinek számára elegendő táplálékot lehet termelni.

Napjainkban a társadalmi jólét legmagasabb fokára jutott országokban föltaláljuk ezt az irányzatot, már pedig ezek az országok a fejletlenebbeknek saját jövőjük képét mutatják. Másfelől a földgömbön a tápláléktermelés kiterjesztésének közelebbi és távolabbi lehetőségeit oly mennyiségben találjuk, hogy még folytonos, nem hanyatló népszaporodás mellett is meg volna — talán évszázadokon keresztül — a tápszerbőség növekedésének kilátása. Egyfelől a hatalmasan táguló élelmi körnek, másfelől a szaporodás-korlátozás máris mutatkozó jeleinek egybevetése remélnünk engedi, hogy a társadalom el fog jutni a szabályozott szaporodás állapotába, még mielőtt a rendelkezésére álló — és időközben növelhető — élelmi kört kitöltené.

A kultúra szempontjából kívánatos lenne, hogy így legyen. Mert a kultúra és a tápszerbőség között szoros összefüggés van. Magas kultúrájú népek abban különböznek az elmaradott népektől, hogy számukhoz viszonyítva nagyobb tápszermennyiségeket képesek termelni, mint emezek. A kultúra haladása egyértelmű a tápszerek termelésének könnyebbé válásával.

Világosan következik ebből, hogy a kisgazdaság fejlődése s a kisbirtok térhódítása, melynek előfeltétele a tápszerbőség: a kultúra haladásával párhuzamos. Ellenben a kapitalisztikus nagygazdaság és a nagybirtok, melyre a tápszerbőség visszafejlesztő hatással van s amelynek táplálékszükség kell, hogy fejlődhessék: a kultúra hanyatlásával szolidáris.

Eltolódások a földművelés szervezetében s az uralkodó agrár-politikában a tápszerbőség hatása alatt

A XIX. század gazdasági fejlődésének két időszaka — a tápszerhiány és a tápszerbőség időszaka, — melyeket az 1850—1875 között lefolyt átmeneti idő határol el egymástól: egyszersemind a földművelés szervezetének fejlődés-irányában is két külön időszakot jelent. Az első időszakot a nagybirtokos-osztály emelkedése és a kiscgazda-osztály hanyatlása, a másodikat a kiscgazda-osztály emelkedése és a nagybirtokos-osztály hanyatlása jellemzi.

Eltéktelve a világgazdasági konjunktúráktól: a XIX. század első felében már a hagyományos viszonyok is erős akadályát képezték annak, hogy a kiscgazdaság technikailag haladni tudjon és versenyképes legyen. Ott volt a közép-korból visszamaradt hármasmnyomású rendszer, a maga vetésforgás-kényszerével, mely a korrallal haladni kívánó kiscgazda minden mozdulatát megbénította. Különben sem volt erős a haladás szelleme a kiscgazdák körében: jobbágyi elnyomatásuk kora még nagyon is közel feküdt s értelmiségük alacsony volt. De ha mindezen körülmények nem is forogtak volna fönn: a gazdálkodás technikájában akkor sem tudták volna követni a nagybirtokot, erről a világgazdasági konjunktúra már magában is gondoskodott. Magas gabonaárak és alacsony munkabérek uralkodtak; ennél fogva tej és hús után csekély volt a kereslet s így az állattartás nem jövedelmi forrás, hanem tőkebefektetés volt a trágyázás kedvéért: következésképp a kisbirtokos nem tudott elegendő állatot tartani; tőkében szegény volt már azért is, mert a népszaporulat nem vándorolhatott el s így a kisbirtokterületen túlnépesedés állott be, a föld fölaprózódott. Nyomorúság és technikai elmaradottság jellemezte a kiscgazdát; ilyen viszonyok között e korszak legkiválóbb írói méltán tagadták a kiscgazdaság létjogosultságát.

Ugyanekkor, ellentétben a kisparasztbirtokkal, a nagygazdaság könnyen kibontakozott a hármasmnyomású rendszerből, — még ahol községi határban, parasztföldek közé ékelve feküdt: ott is könnyen túltette magát a vetésforgási kényszeren. A technika vívmányait könnyen magáévé tehetette.

és nagyobb tőkénél fogva inkább tudott erősebb állattartásért áldozatokat hozni. Hozzájárult még, hogy a magas gabonaár, s a velejáró kevés munkaalkalom igen alkalmas volt arra, hogy a megszorult munkás szolgását, patriarchalisztikus alárendeltségét fönntartsa. S így ebben az időben technikai haladás jellemezte a nagygazdaságot. Olyan országok, mint Poroszország, hol inkább a nagybirtok nyomul előtérbe, a magas gabonaárak hatása alatt jelentékeny gazdasági haladásnak örvendettek, míg ugyanakkor a délnémet kisbirtokos vidékeknek sok gazdasági bajban volt részük. Németország nyugati szomszédságában is, Franciaországban, mely a nagy forradalom idején földarabolta a nagybirtok egy részét: a XIX. század első kétharmadának magas gabonaárai parasztnyomorúságot és birtoktömörülést váltottak ki. Marx abban az időben a második császárság létre jövetelét igen sikerültén magyarázta — a történelmi materializmus módszerével — a francia kiscgazda-osztály hanyatlásából. Hogy ez tényleg megvolt a második császárság idején: már a marhaállomány azidőben végbement csökkenéséből is látszik. 1852 és 1872 között a szarvasmarhák létszáma 13,954.000-ról 11,721.000-re, a juhállomány pedig 33,281.000-ről 23,496.000-ra apadt. (Agricultural Returns.) A XIX. század harmadik harmadában azonban lényegesen javult a francia kiscgazda helyzete, — amint Nossig kimutatja: annak dacára, hogy a kormányzat a nagybirtokot támogatta és a kisbirtokot elnyomni igyekezett.¹

A mezőgazdasági munkaszervezet fejlődésének iránya a XIX. század első időszakában épen ellentétét mutatja annak a képnek, melyet előző helyen, a tápszerbőség hatása gyanánt megrajzoltunk. A tápszerbőség fordulatot hozott; talpra állította a kiscgazdát és megtámadta a nagygazdaságot. Természetes, hogy ezen fordulat, mely az üzemfejlődésben beállott, mint minden új gazdasági jelenség, előbb mutatkozott Európa nyugatán, mint középső és keleti részein, sőt Kelet Európában, hol a termelőerők fejletlenek és az alacsony gabonaárak ma sem jelentenek tápszerbőséget, még ma is nyomorult a dolgozó nép helyzete, és ezzel

¹ Nossig: Revision des Sozialismus 2. Teil: Die Agrarfrage, 294-5-1.

kapcsolatban a nagyüzemnek a kisüzem rovására való térfoglalását lehet megállapítani mindenütt, ahol racionális gazdálkodás még lehetséges, csak ott nem, ahol a talajkimerülés ezidőszerint már minden rendszeres gazdálkodást lehetetlenné tesz.¹

Középeurópa keleti része — Magyarország, Lengyelország — körülbelül most van abban a fordulat-stádiumban, mely a nagygazdaság emelkedő irányzatát a kisgazdasággal cseréli föl. Északnyugat-Európa már túl van ezen a fordulaton, ott már szemmel látható a kisgazdaság technikai javulása, mely a tápszerbőség hatása alatt beállott, és mindegyre kevésbé lehet a nagygazdaság technikai fölényéről beszélni, a legkevésbé pedig azokon az előbbrehaladott vidékeken, hol a kisgazdaság már a szövetkezeti fejlődés útjára lépett és a kisgazda a szövetkezetek nevelő hatása alá került. Sering és más német szakírók állítása szerint a modern nyugateurópai kisgazdaság a benne alkalmazott műveléstechnika dolgában már most csak nagyon kevésbé marad el a nagygazdaság mögött. Növeli e tény súlyát az az újabb tapasztalás, hogy míg a kisgazda technikai készülsége folyton javul és sehol sem mutatkozik olyan tendencia, mely ezt a folyamatot megakasztaná: addig a nyugateurópai nagygazdaság már a technikai visszafejlődés útjára lépett.

A kisgazdaság nyersjövedelme már akkor fölér a nagygazdasággal, ha műveléstechnikája egy bizonyos, nem túlságosan nagy mértékben el is marad mögötte. Tehát minél inkább utoléri technikailag a nagygazdaságot, annál inkább az utóbbi fölé kerül a területéhez viszonyított nyers jövedelem dolgában. Fölvételekből, összehasonlító üzemszámításokból tényleg azt lehet kivenni, hogy a mai kisgazdaság nyers jó védelme területéhez viszonyítva lényegesen nagyobb, mint a¹ nagygazdaságé.² Sőt ki lehet mutatni ezenfölül még

¹ Maszlow: Die Agrarfrage in Russland. 103—115. 1.

² Stumpfé i. m.; Dr. J. Hoch: Zur Frage der Konkurrenzfähigkeit von Gross-, Mittel- und Kleinbetrieb in der Landwirtschaft. Thiel: Landw. Jahrbücher. XXXVI. Bd. (1907.) Heft i. továbbá Dr. Leo Huschke: Landwirtschaftliche Reinerträge-Berechnungen. Jena, 1902.

azt is, hogy a kisgazdának e nagyobb nyers jövédlemből, az üzemköltségek levonásával, gazdasága területéhez viszonyítva nagyobb fölöslege is marad. (Üzemköltségekbe a kisgazdának és családjának munkabérét is beleszámítva.)

Ha azonban a kisgazda jobban tudja értékesíteni a földet, mint a nagygazda: akkor egy hektár földért nagyobb árat is tud fizetni, mint emez. Tényleg azt is tapasztaljuk ezidőszerint, hogy a földet kis darabokban jobban lehet értékesíteni, mint nagy darabokban. Sőt a XIX. század utolsó évtizedeiben valóságos üzletté fejlődött a parcellázás, mely azon a körülményen alapul, hogy egy nagybirtok földjének értékét sok kisebb darabra való osztás által jelentékenyen növelni lehet. Ma már egészen hozzá vagyunk szokva és természetesnek találjuk, hogy a föld hektáronként való ára kis darabokban nagyobb legyen, mint nagy darabokban. Sőt *Ruhland* e szabályt, melyet az ő agrárius-patriarchalisztikus birtokpolitikájának céljaira értékesít, valóssággal örök igazságnak tekinti.¹ Pedig alig harminc-negyven esztendeje, hogy a mai állapot kifejlődött, — előzőleg fordítva volt: *a föld nagy darabokban ért többet és kis darabokban kevesebbet*. A XIX. század első felében uralkodó viszonyok között egy nagybirtok veszített volna értékéből, ha földarabolták volna, — aki ellenben kisbirtokokat vásárolt és ezeket nagybirtokká rakta össze: ezzel emelte az illető földterület értékét.

Németország nyugati felében körülbelül az 1870-68 évek óta lehet észlelni, hogy a kisbirtok földjének ára nagyobb a nagybirtokénál. Előzőleg fordítva volt. Ugyanezen területre vonatkozólag körülbelül a hetvenes évektől számíthatjuk a tápszerbőség időszakát; már ez a körülmény is arra mutat, hogy a földbirtok árviszonyaiban beállott fordulatot a tápszerbőséggel kell összefüggésbe hoznunk.

A tények ellenőrzésére szolgáljon a következő néhány számadat.

Steinbrück szerint² a Saale vidékén és a merseburgi

¹ Leitfaden zur Einführung in das Studium der Agrarpolitik. Berlin, Parey, 1894. 21. 1.

² Die EntWicklung der Preise . . . zu Halle und im Saalkreise. Halle, 1896. Idézve Esslen i. m. 83. 1.

kerületben 42 eladott birtok árai a fejlődés következő képét tüntetik föl:

		Nagybirtokok	Parasztbirtokok	
1 hektárjának ára volt				
1821—40 között	840 márka	1821—40 között	602 márka	
1841—60	» 1217 »	1841—60	» 1151 »	
1861—80	» 2135 »	1861—80	» 2200 »	
1881—95	» 2945 »	1881—98	» 3467 »	

E számoszlopok szerint 1861 és 1880 között érte utól a kisbirtok árának emelkedése a nagybirtokét. Előzőleg a föld nagy darabokban ért többet, később megfordítva. Hasonló eredményeket nyerünk Steinbrück egy másik munkájából,¹ melynek adatai szerint:

		Nagybirtokok	Parasztbirtokok	
1 hektárjának ára volt				
1821—40 között		834 márka	547 márka	
1841—60	»	1139 »	587 »	
1861—80	»	1845 »	1567 »	
1881—95	»	2246 »	2643 »	

Sarrazin² szerint Posen tartományban nagyjából ilyen volt a fejlődés:

Időszak	hektár területű birtokok egy hektárjának ára márkában							
	0—30	30—50	50—100	100—200	200—300	300—500	500—1000	1000+n
1821—30.	113	25	—	—	210	253	141	108
1831—40.	—	149	98	114	144	192	147	166
1841—50.	165	225	191	251	251	327	257	257
1851—60.	276	326	259	318	416	349	363	317
1861—70.	438	385	442	551	518	551	466	403
1871—75.	516	470	557	698	623	629	618	488
1876—80.	560	529	604	634	646	599	622	491
1881—85.	611	594	660	652	694	679	676	530
1886—90.	661	659	663	641	662	642	623	476
1891—94.	770	694	646	691	639	632	585	459

1 Steinbrück: Die Entwicklung der Preise des städtischen und ländlichen Immobilienbesitzes. Jena, 1900. 41. és 72. 1.

2 Die Entwicklung der Preise des Grund und Bodens in der Provinz Posen. Halle, 1897. Idézve Esslennél i. m. 81. 1.

Az itt nyert kép némileg eltér attól, melyet az előző adatok nyújtanak, amennyiben itt még csak 1886—90 között jut egyensúlyba a kisbirtok ára a nagyobb birtoktestekével. Ez abban leli magyarázatát, hogy a porosz-lengyel tartomány gazdasági fejlődése jelentékenyen el van maradva a Német Birodalom nyugatibb részei mögött; innét van, hogy a szóban forgó jelenség is két évtizeddel megkésve lépett föl e területen. Továbbá, amint látszik, az előző időszakban sem a latifundiumokban kulminált az árak emelkedése, hanem a 100—1000 hektáros birtokokban, melyek a nagygazdaság legalkalmasabb méreteit foglalják magukban.

Nálunk Magyarországon is meg lehet állapítani a földárak hasonló módosulását. Ezidőszerint a kis földdarabok ára viszonylag nagyobb, mint a nagyoké, ami tényleg meg is indította a parcellázást. De itt sem volt mindig így. Amint Ecséri előadja, a jobbágy fölszabadítást követő évtizedekben a kisgazdák olcsó áron adták el rosszabb fekvésű földjeiket; ugyanekkor sokan vettek össze kisebb földdarabokat, hogy nagyobb birtoktestekké olvasszák össze.¹

Hasonló történt Németországban azokban az időkben, midőn a föld nagy darabokban többet ért, mint kis darabokban. Sőt Németország keleti részein e folyamat rendkívül gyors és föltűnő volt. Ahogy Sering mondja² e vidékekre vonatkozólag,

» . . . körülbelül a (XIX.) század közepéig a nagybirtokosok hatalmas arányokban vásárolták ki földjükből a parasztokat; abban az időben egész falvak jutottak erre a sorsra.«

Még száz évvel előbb, a XVIII. században sokkal egyszerűbb módon: fegyveres erőszakkal kergették el a nagybirtokosok a parasztokat. A XIX. században már nem volt erre mód, tehát a nagybirtok harca a kisbirtok ellen,

¹ Ecséri szerint a kisgazdák könnyelműségből váltak volna meg földjeiktől. — Am egy társadalomgazdasági irányzatot ma már nem lehet ilyen egyszerű módon lelki tulajdonságokkal magyarázni.

Dr. Ecséri Lajos: Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság. Budapest, 1898. 25. 1.

² Sering: Die Agrarfrage und der Sozialismus. Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich. Leipzig, 1899. Viertes Heft, 295.

a földesúr osztályharca a pór ellen tisztán gazdasági térre került, de ezen a téren is az utóbbi húzta a rövidebbet. A nagybirtokos jobban tudta használni a földet, mint a kisbirtokos, pénzzel is rendelkezett: tehát többet tudott fizetni egy hektár földért, mint amaz; —kivásárolta a parasztot a földből. A nagybirtok, mint termelésre alkalmasabb birtokalak, békés eszközökkel is terjeszkedni tudott a másik rovására; a termelésben való fölénye abban jutott kifejezésre, hogy többet tudott fizetni a földért, mint a kisbirtok.

Ez a békés eszközökkel vívott osztályharc folytatódott a XIX. századon keresztül és ma sincs befejezve. Csakhogy időközben megfordult a kocka és a kisbirtokos kerekedett fölül; most már ő képes arra, hogy a nagybirtokost kivásárolja földjéből. Míg előbb a birtokfejlődés iránya a földnek kevés kézben való fölhalmozása — a kisbirtok kiküszöbölése — felé tartott: most fordítva, a földnek sok kézbe való széjjelosztása, a nagybirtok kiküszöbölése felé visz a fejlődés.

Ezt beszéli az árviszonyokban a XIX. század folyamán beállott fordulat. És ez a beszéd világos, félre nem érthető. A föld árának alakulása szabja meg, mi történjék: nagybirtokok parcellázása, vagy kisbirtokok összevásárlása. Ha kis darabokban ér többet a föld: parcellázásnak, ha nagy darabokban ér többet: összevásárlásnak kell bekövetkeznie. Abban a körülményben, hogy ma a föld ára kis darabokban nagyobb, mint nagy darabokban: a birtokelaprózódás irányzata jut kifejezésre, mely szemmeláthatóan összefüggésben áll a kiscgazda termelőképességének és helyzetének javulásával. Ennél az utóbbi jelenségnél azonban nem szabad megállapodnunk, ha a birtokelaprózódás irányzatának végső okát keressük, mert a kiscgazda helyzetének és termelőképességének javulása, mint tudjuk, maga is okozat, okozata a munkabérek általános emelkedésének, amely ismét a tápszerbőség következménye. Szóval: a tápszerbőséget (illetőleg ennek földrajzi és technikai okait) kell a birtokelaprózás mai irányzatának elsődleges okául tekintenünk. Míg előzőleg a táplálék-szükség a munkabéreket alásülyesztette s a jövedelemeloszlást egyáltalán a nagyvagyonú osztályok javára befolyásolta: addig ma, a tápszerbőség a munkabéreket emeli és a meg-

oszlás fejlődését egyáltalán a dolgozó néprétegek javára irányítja. Előzőleg a jövedelemoszlás általános irányzata a földbirtok koncentrációjában, ma pedig a földbirtok elaprózódásában jut kifejezésre. *A birtokeloszlás fejlődésének iránya tehát — elvben és nagyjában — követi a jövedelemmegoszlás általános irányzatát.*

Régebben, a táplálékszükség időszakában, főleg a munkabér alacsonyága okozta, hogy a kis földdarabok ára aránylag kisebb volt. Ez a tényező két irányban is hatott. Egyfelől a fogyasztás irányát a kisgazdára nézve kedvezőtlenül befolyásolta és a kisbirtokos népességet, melynek szaporulata el nem vándorolhatott: csekély minimáalterületre szorította, nyomorúságba hajtotta; — mindezzel kizárta, hogy a kisgazdák földjüket észszerűen művelhessék. Ugyanakkor egyáltalán alászállította az összes dolgozó osztályok jövedelmét, — a dolgozó ember nem takarékoskodhatott, mert nem volt miből, tehát földet sem vásárolhatott. Hitelt szintén nem kaphatott olyan olcsón és könnyen, mint ma, mert a földben való hiány egyszersmind tőkében való hiányt vált ki. Szóval, míg egyfelől a föld helyes használatára a dolgozó embernek nem volt módja: másfelől hiányzott a kis földdarabok után való élénk kereslet is, mert a dolgozó népnek csekély volt a vásárlóképessége. Ezért nem volt árúk a kis földdaraboknak.

A tápszerbőség mindezen körülményeket ellenkezőjükre változtatta át. Ma a dolgozó ember fokozódó mértékben tudja helyesen használni a földet s ugyanakkor nő a vásárlóképessége is. Ezért ma a kis földdarabok keresetek és aránylag drágák.

Természetes, hogy az élénk kereslet, mely a kis földdarabok iránt mutatkozik, közvetve a nagy földdarabok árát is emeli. Mert hiszen a nagy földdarab tulajdonosa bármikor parcellázhatja földjét és eladhatja a kis földdarabok magasabb árán. Aki tehát megveszi a nagybirtokot: az értékesítésnek ezt a lehetőségét is megfizeti. Igaz, hogy aki parcelláz, annak költségei vannak s egyszersmind nyereségre is tart igényt, a nagy földdarabért tehát semmiestre sem hajlandó akkora árat fizetni, mint amekkorán parcellázva eladja. Ezért alacsonyabb ma a nagy föld-

darabok ára, mint a kicsinyeké. Ha tovább emelkedik a kis földdarabok ára: a parcellázás nyereségét alkotó különbözet épségben tartásával bizonyos távolságban okvetlenül követni fogja a nagybirtok a kicsinynek áremelkedését.

Ugyanezen okokból a táplálékszükség időszakában a kisbirtok ára sem maradhatott el messze a nagybirtokétól, csakhogy akkor persze az utóbbi járt elől az áremelkedésben.

A XIX. század folyamán a föld ára szinte megszakítás nélkül emelkedett, s a század végén többszörakkora árat kellett fizetni egy hektár földért, mint a század elején. Régebben a földárak emelkedő irányzata teljes összhangban állott a földjövedelem növekedésével. A föld árát általában úgy fogják föl, mint tőkésített földjövedelmet. Minél kisebb a kamatláb: egy adott összegű földjövedelem annál nagyobb tőke kamatával ér föl, és még nagyobb lesz ez a tőkeösszeg, ha egyszersmind a földjövedelem összege is emelkedik. Tehát a földjáraadék emelkedése és a kamatláb sülyedése, melynél fogva egy adott földdarab jövedelme fokozatosan nagyobb és nagyobb tőke kamatának felelt meg, elegendő volt az emelkedő földárak megértésére, de csak addig, míg ezek a tőkésített földjövedelemmel tényleg összhangban állottak. Ma már nem elegendő; a földárak magasabbak a tőkésített földjövedelemnél. Sőt Angliában azt tapasztalták, hogy a föld ára emelkedett ugyanazon időszakban, midőn a földjáraadék jelentékenyen alászállott. Nyugateurópai viszonyok között — és ma már Középeurópában is — a nagybirtokos sokkal kisebb járaadékat élvez földje után, mint amekkora jövedelmet kamatban élvezhetne, ha földjét eladná és az érte kapott összeget kamatoztatná.

A dolgok ilyen fordulásának egyik okát már előzőleg érintettük: a pénzhez jutó kisember és munkás össze nem hasonlíthatóan többet fizethet egy hektár földért, mint a kapitalista nagygazda, ki a föld értékét tisztán kapitalisztikus, üzleti szempontból mérlegeli. Többet fizethet egyrészt azért, mert a földet nagyobb munkaintenzitással képes művelni, s így jobban tudja értékesíteni, másrészt pedig azért, mert

a föld birtoka önálló, független helyzetet biztosít számára, melyet még külön is hajlandó megfizetni.

Van azonban még ezenkívül egy egészen másnemű kereslet a föld után, mely szintén nem kapitalisztikus szempontokból indul ki, s így szintén hajlandó és képes arra, hogy a földjáradék tőkésített összegét túlfizesse. Gazdag városi polgárok szívesen vásárolnak egy-egy nagybirtokot, csupán azért, hogy nagybirtokosokká válhassanak. Ilyen emberek számára, kik bőségesen rendelkeznek egyéb jövedelmi forrásokkal, a birtok jövedelme nem játszik nagy szerepet, az ő számukra a birtok luxustárgy, mely sportélvezeteket, társadalmi állást és politikai befolyást nyújt nekik. Nyugateurópában, hol az utolsó emberöltő folyamán a kapitalisták osztálya nem csupán vagyonban, de számban is erősen növekedett: a földnek ilyen luxustárgy gyanánt való kereslete szintén nagy szerepet játszik a földárak alakulásában, sőt Angliában ezidőszent már ez játssza a főszerepet. Itt a városi kapitalisták, olyan árat fizetnek egy-egy birtokért, hogy a jövedelem nem ad ki többet a befektetés 2—2½%-ánál, ugyanakkor, midőn a tőkét egyéb termelőágakban 5—7%-ra lehet elhelyezni. Ilyen háromszoros árat a kiséger, kinek a föld végre is munka és kereset céljára kell, nem tud a földért fizetni. Ez okból Angliában nincs is önkéntes parcellázás.¹ A fényűzés szempontjai legyőzik a termelés szempontját.

Mind a két okot: úgy a kiséger nagyobb termelő- és vásárlókéességét, mint a vagyonosság nagyobb arányú föllépését a tápszerbőségre lehet visszavezetni. Ez vont maga után az áraknak a tőkésített földjáradékon való erős túlemelkedését úgy a kontinensen, hol még a kisbirtok vezet az áremelkedésben, mint Angliában, hol a fényűzés első sorban a nagybirtok árát emeli.

A földáraknak a tőkésített földjáradékon való túlemelkedése a nagybirtokosra, mint egyénre, hasznos lehet, amennyiben birtokát el akarná adni, mert ebben az esetben érdeke, hogy minél többet Rap jön a földért. Káros azonban a nagybirtokosságra, mint osztályra nézve, melynek nem az az érdeke, hogy tagjai a birtokukat eladják, hanem inkább

¹ Levy: Entstehung und Rückgang stb. 153—157. 1.

az, hogy megtartsák és belőle éljenek, Nagybirtokos osztály csak addig van, míg nagybirtokosok vannak, kik birtokuk jövedelméből élnek. Ebben az értelemben a föld jövedelme és ára között fönnálló és egyre növekvő aránytalanság, melyet a tápszer bőség teremtett, a nagybirtokosságra, mint osztályra (föltéve, hogy a föld teljesen szabad forgalom tárgyát alkotja), megsemmisítő hatással van.

Mivel a föld ára nagyobb a tőkésített földjáradéknál: nagyobb kölcsönt lehet a földre fölvenni, mint amekkorának kamatja a föld jövedelméből kitelik. Ez a nagy és a jövedelmét túlhaladó kölcsön pedig előbb-utóbb elkerülhetlenül rá is táblázódik a nagybirtokra. Tapasztalás szerint a birtokváltozások rendszerint újabb kölcsönök fölvételével járnak, melyeknek letörlesztésére, főleg mikor a földjövedelemre különben is rossz idők járnak, kevés a remény, így a nagybirtok előbb-utóbb jövedelmén fölül eladósodik és eladásra kerül. Mivel a kisember ad érte legtöbbet: parcellázódik és megszűnik nagybirtok lenni. Vagy pedig, amennyiben valamely kapitalista veszi meg fényűzés céljára: olyan ember kezébe kerül, kinek fő jövedelme nem földbirtokból, hanem kapitalisztikus vállalatokból ered és akit ennél fogva legfőbb érdekei el nem választhatóan a kapitalista osztályhoz fűznek, úgy hogy törekvéseiben nem a nagybirtokos-, hanem a kapitalista-osztály javát tartja szem előtt. Szóval, a nagybirtokos, mint osztályának tagja, ebben az esetben is megszűnik.

Míg a nagybirtokosnak módjában áll, hogy földje jövedelmét a haladó intenzitás fölkarolásával, a termelés fejlesztése útján növelje: addig módjában áll egyszersmind, hogy a földjáradékot a föld árával legalább megközelítően összhangba hozza. Ennek is gátat szab a munkabérek emelkedése; ahol ez erősebb mértékben beáll, ott a nagy gazda már csak annak megakadályozására törekedhetik, hogy az emelkedő munkabérek költségei föl ne emésszék a földjövedelmet, amit megfelelő, a nyersshozadék rovására menő munkamegtakarításokkal ér el. De ha ezekkel a rendszabályokkal meg is lehet akadályozni azt, hogy a földjáradék teljesen eltűnjék: azt mégsem lehet velük elérni, hogy a földjövedelem teljes összegében fönnmaradjon és vissza ne fejlődjék. Azok-

ban az európai országokban, hol a munkabérek emelkedése leginkább érezhető, a földjáradék abszolút hanyatlása már be is következett. Angliában ma tudvalevőleg sokkal kisebb a haszonbér, mint ezelőtt harminc évvel. Franciaországban is az utolsó emberöltő folyamán jelentékenyen hanyatlottak a haszonbérek, míg ugyanakkor a munkabérek emelkedtek.¹ Itt inkább a kétgyermekrendszer hatásai váltották ki a munkabérek emelkedését, míg Angliában inkább az elvándorlás ritkította meg a mezőgazdasági munkások sorait.

Más nyugateurópai országokban, ha a földjövedelem abszolút hanyatlását még nem is, de annyit mindenesetre meg lehet állapítani, hogy a mezőgazdasági földjáradék az utolsó emberöltő folyamán kisebb mértékben emelkedett, mint a munkabér és tőkejövedelem, — ez utóbbiakhoz viszonyítva tehát hanyatlott. A földbirtokosok azonban a kapitalista-osztály növekvő fényűzéséhez mérik saját életmódjukat, a tőkésekkel okvetlenül lépést akarnak tartani, holott jövedelmük emelkedése nem tart lépést amazokéval. S így mindegyre kevésbé lehet földbirtokos az, ki csupán birtoka járadékából él, egyéb jövedelmi források nélkül. Nagyobb mértékben áll ez persze olyan országokra, hol a tápszerbőség hatása alatt már nem csupán relative, de abszolúte hanyatlott a mezőgazdasági járadék.

A nagy latifundiumok tulajdonosai, kiknek jövedelme óriási, kevésbé érzik a földjáradék abszolút vagy relativ hanyatlását, de annál erősebben megérik a kisebb úri birtokosok. Ezeket a föld csekély jövedelme és aránytalanul nagy ára szinte kényszeríti arra, hogy földjüket eladják, mert hisz ezen az úton a földjövedelmet sokkal nagyobb kamatjövedelemmel cserélhetik föl. De ha nem is akarják eladni a földjüket: a szükségszerűen bekövetkező, jövedelmen felül való eladósodás előbb-utóbb mégis ide viszi a dolgot.

S így, amint látjuk, a tápszerbőség szükségszerűen elvezet a nagybirtokos-osztály kiküszöböléséhez. Egyrészt, mert alásülyesztí a nagygazdaság termelőképességét s a

¹ Rudloff: Durchschnittliche Monatslöhne der landwirtschaftlichen Arbeiter in Frankreich, Ende 1904. — Conrad: Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 1907 december. 807—820. 1.

nagybirtok jövedelmét, másrészt, mert emeli a munkabért, előmozdítja a vállalkozást, s így növeli a társadalom egyéb osztályainak vásárlóképességét.

A tények igazolják ezt a szabályt. Míg a XIX. század első három negyedében egész Európa a mezőgazdasági üzem- és birtokkoncentráció képét mutatta: azóta Európa azon részein, hol a tápszerbőség föllépett, hiába keressük ezt az irányzatot. Sőt ha a nyugat- és középeurópai országok újabb statisztikáit összevetjük: nagy általánosságban inkább a kisgazdaság és a kisbirtok előtérbenyomulását olvashatjuk ki belőle. Amihez még hozzájárul az a tapasztalás, hogy számos nagybirtok városi tőkés kezébe került, kiknek számára a birtok inkább jelent luxust, mint jövedelmi forrást.

Meg kell azonban állapítanunk, hogy a nagybirtok fölaprózásának és a nagybirtokos-osztály kiküszöbölésének tendenciája, habár kétségbe nem vonható, de egyelőre még csak gyöngén és bátortalanul jelentkezik. Hogy a fejlődés menete nem gyorsabb és iránya nem élénkebben kifejezett: ennek az az oka, hogy a nagybirtokos-osztály teljes erejével védekezik a tápszerbőség hatásai ellen, melyek létét fenyegetik. Es e védekezés nem hatástalan, mert eszköze a lehető leg-hatalmasabb. A nagybirtokos-osztály — ideszámítva a nagyparaszt-osztályt is — Európa összes országaiban erős, ha nem épen elhatározó befolyást gyakorol az államügyek intézésére. Ezt a kezében lévő hatalmat, az állam erejét vonultatja föl a nagybirtokosság a tápszerbőség hatásai ellen.

A nagybirtok védekezése a tápszerbőség ellen elsősorban oda irányul, hogy lehetőleg megszüntesse magát a tápszerbőséget és a velejáró magas munkabéretet. Tulajdonképen ide irányul már az a magatartása is, hogy a földjáradék megmentése végett saját földjének művelését visszafejleszti és nyershozadékát leszállítja, mert ezzel a rendszabállyal csökkenti a nép munkaalkalmát s egyszersmind a tápszerkínálatát a piacon. Az egész társadalom élete a föld termésén alapul, s így a nagybirtokos, midőn saját földjének termését leszállítja: a társadalom létérdekét áldozza föl azért, hogy

saját munkanélküli jövedelméről ne kelljen lemondania. Ha azon földterület, melyről a nyugateurópai társadalmat élelmezik, csupa nagybirtokos kezében volna s ezek kartellszerűen, szervezett egyöntetűséggel járnának el, leszállítván a föld termését: e rendszabállyal pressziót gyakorolhatnának a társadalom összes többi osztályaira, melyek oly magas árat volnának kénytelenek a gabonáért fizetni, illetőleg oly alacsony bérek mellett volnának kénytelenek dolgozni, amint ezt a nagybirtokosok előírnák. Mivel azonban a nagybirtokosoknak ilyen szervezkedés — különböző okokból — nem áll módjukban, mivel továbbá a társadalom termőföldterületének csak egy részét tartják hatalmukban: munkamegtakarító rendszabályaik, melyekkel a föld termését alászállítják, nem gyakorolnak számbavehető pressziót a társadalomra és csupán arra alkalmasak, hogy saját földjük járadékát a teljes összezsugorodástól megmentsék.

S így a nagybirtok, önmaga tehetetlen lévén, az államhatalmat hívja segítségül, remélve, hogy ez a maga nyers hatalmi eszközeivel képes lesz betömni a tápszerebőség forrásait és visszaállítani a régi magas gabonaárakat. E célt csak úgy lehetne tökéletesen elérni, ha meg lehetne akadályozni a világgazdaságban a tápszerek termelésének terjedését; ám erre egy európai állam még csak nem is gondolhat. Minden, amit valamely európai állam ezirányban tehet, abból áll, hogy határait vámokkal zárja el a gabonabehozatal elől s így saját területén mesterségesen teremt egy bizonyos táplálékszükséget. Ritkább népességű országokban, melyekben a belső gabonatermelés teljesen fedezi a belső fogyasztást, természetesen nincs hatásuk a behozatali vámoknak, mert hiszen amúgy sincs behozatal; sűrűbben lakott és behozatalra szoruló országokban azonban tényleg lehetséges vámok segítségével a gabonaárakat emelni. De ilyenekben is csak korlátozott mértékben. Azóta, hogy a gabonaárak hanyatlása beállott, Anglia kivételével, hol a nagybirtokos elem befolyása gyöngébb, minden nyugat európai állam megkísérelte, hogy az árak hanyatlását behozatali vámokkal föltartóztassa, de csak mérsékelni sikerült ez úton a hanyatlást, megszüntetni nem.

A német birodalom törvényhozása 1879-ben tonnánként

10 márka vámot vetett ki kenyérmagvak behozatalára, és azóta a vámot egyetlen megszakítással állandóan emelte; ma már 55 márka a búza vámja. Az eredmény azonban nem alkalmas arra, hogy kielégítse a nagy gazdákat. A búza ára tonnánként, márkában, így fejlődött: ¹

1870—74	237
1875—79	207
1880—84	201
1885—89	168
1890—94	178
1895—99	160
1900—04	160

Francia- és Olaszország hasonló, folytonosan magasabbra és magasabbra — legutóbb már métermázsánként 7 frankra, illetőleg 7% lírára — emelt vámokkal korlátozta a gabonabehozatalt. Ennek dacára a gabonaárak a hetvenes s a kilencszázas évek között körülbelül 30—40%-kal hanyatlottak. ²

Azért e vámmal védett területeken minden bizonynal magasabbak a gabonaárak, mint Angliában, hol az ár-hanyatlás— vámok híján — 50%-ot tett ki. De a különbség nem oly jelentékeny, hogy a nagybirtoknak sokat használhatna. Vámokkal a nagybirtok hanyatlását csak úgy lehetne föltartóztatni, ha e vámok oly magasak volnának, hogy a gabona behozatala csak minimális lehetne és a kivitelre dolgozó ipar fejlődése megakadna, úgy, mint a XIX. század első felében Angolországban. Mert csak ebben az esetben szünnék meg a munkabérek emelkedése és a mezei munkások elvándorlása. Csakhogy a vámoknak ilyen magasra való emelésére manapság már nem kerülhet a sor; a nagybirtoknak ma már nincs meg az a hatalma, ami szükséges volna ahhoz, hogy e rendszabályt az ipari kapitalisták

¹ Wehriede i. m. 170. 1.

² V. ö. Max Schippel: Europäische Landwirtschaft unter Freihandel und Zollschutz. Sozialistische Monatshefte, 1907. I. Band, 3. Heft.

és a dolgozó nép egyetemes érdeke ellen végrehajthassa. Minél fejlettebb a gazdasági kultúra, annál inkább számítania kell a nagybirtoknak ezen osztályok hatalmával. A nagybirtokosság ma már csak az agrárállamokban uralkodik föltétlenül, itt azonban ritka a népesség és a behozatali vámnak nincs áremelő hatása.

Az ipar föllandulását tehát nem tudja megakadályozni a nagybirtokosság s így a munkabérek emelkedését sem. Az ennek nyomában támadó mezőgazdasági munkáshiányt csak úgy tudná elhárítani, ha elvonná a mezőgazdasági munkás költözés-szabadságát és az állam fegyveres erejével, erőszakkal tartaná vissza a faluban. Ám ilyen törvények alkotására, szemben az összes többi városi és falusi néposztályok ellentétes érdekeivel, a mai nagybirtokosságnak már nincs hatalma. Tesz ugyan egyet-mást ebben az irányban, például Németországban kisebb-nagyobb sikerrel törekszik a vasúti utazás megdrágítására, hogy így legalább az időszakos elvándorlást korlátozza. De ez mind csak erőtlen kísérlet, melynek nincs számbavehető hatása.

Agrár államokban, hol az elvándorlás — belföldi ipar híján — külső országokba irányul: a kivándorlás megtiltása elegendő volna a mezőgazdasági népességnek a falun való visszatartásához s ilyen országokban meg is volna a nagybirtokosságnak az a hatalma, hogy e rendszabályt keresztül-erőszakolja. De van egyszersmind oka is arra, hogy vissza-riadjon e kényes eszköz alkalmazásától. Epén ezidőszerint azt lehet tapasztalni, hogy amely agrárállamból nincs rendszeres kivándorlás: ott a nép folyton rosszabbodó megélhetése forradalmi feszültséget hoz létre, mely aztán a munkáshiánynál sokkal nagyobb és közvetlenebb veszedelemmel fenyegeti a nagybirtokos-osztály létét.

A tápszerbőség másik lényeges hatása, a munkabér emelkedése ellen tehát még kevésbé védheti magát a nagybirtokos osztály, mint az alacsony gabonaárak ellen. A föld elvesztése ellen azonban van egy erős fegyvere: a hitbizomány, mely nem egyéb, mint törvény erejével való biztosítása annak, hogy a nagybirtokot sem földarabolni, sem eladni ne lehessen. A hitbizományá alakított birtokot apja után osztatlanul örökli a legidősebb fiú, ki csupán haszonélvezője

a birtoknak, melyet semmi szín alatt el nem adhat, így a nagybirtok megszűnik csereforgalmi tárgy lenni, s ezzel lehetlenné válik, hogy a társadalom valamely tagja magánjogi úton, vétel, csere útján megszerezze. Azt többé sem egyén, sem valamely testület meg nem szerezheti csere útján, hacsak hatalmi úton, erőszak útján nem. A hitbizományi örökség jog idegen a csere jogtól, benne az a középkori állapot fejeződik ki, melyben földet csere útján nem, hanem csak erőszakos hódítás vagy királyi donáció útján lehetett szerezni, íme a nagybirtok, melynek jogi megjelenésében — amint Oppenheimer mondja — az erőszak joga lappang: a tápszerbőség ellen védekezvén, tényleg forma szerint is kivonja magát a csere jog alól és az állam nyers katonai erejére bízva, hogy most már örök időkre zárja el földje használatától a társadalom összes tagjait.

A hitbizományá alakított nagybirtoknak nem kell a korral haladnia, a hitbizomány még a földművelést is megszüntetheti és legelőt, vadászterületet csinálhat a földből. Eladósodástól, parcellázódástól nincs mit tartania, mert el nem adható és oszthatatlan.

A hitbizomány nem új, sőt nagyon is régi keletű intézmény, meg lehet azonban állapítani, hogy a múlt század közepe óta a nagybirtokosoknak a föld megkötése iránt való érdeklődése európaszerte fokozódott.

A föld kötöttségének hatása alatt láthatunk latifundiákat, melyeken csak nagyon extenzív termelés folyik, míg a körül lakó nép magas árakat fizetne a földért, melyet kitűnően használhatna termelésre és mégsem juthat hozzá. Angliában azért oly horribilis magas a föld ára, mert a föld fele hitbizományilag kötve van s így a föld kínálata messze elmarad a kereslet mögött.¹

Saját földjének megkötésén kívül nagy mértékben hozzájárul a nagybirtokos osztály létének meghosszabbításához az a nagy befolyás, melyet az államügyek intézésére gyakorol s amelynek erejével szinte valóságos ajándékokat eszközöl ki a maga számára az államtól, melyek összegét aztán az utóbbi adók alakjában a többi néposztálytól hajtja be.

¹Levy: Entstehung stb. 153. 1.

Ismeretes például a nagybirtokosság azon sikeres törekvése, hogy a földbirtoktól különvált, tisztán ipari jellegű cukor- és szeszgyárakat megszüntesse, és ezen iparágak előnyeit — mezőgazdasági szesz- és cukorgyárak alakjában — kizárólag a maga számára foglalja le. A középeurópai államok óriási összegeket költenek a megszüntetett iparvállalatok kártalanítására, hogy aztán a megfelelő termeléskontingenst nagybirtokosok között osszák föl, kiknek mezőgazdasági szesz- és cukorgyárait ezenfölül is évről-évre jelentékeny összegű adókedvezményekkel támogatják. Úgy ez, mint más hasonló ajándékozások a mezőgazdaság támogatásának jelszava alatt mennek végbe, valósággal azonban nem egyebek a nagybirtok egyoldalú támogatásánál, melyek legtöbbször a kisgazdát egyenesen károsítják. Például az ipari szeszgyárak nagyobbára kisgazdától szerzik be a nyersanyagot; a kisgazda azonban, ki a megszűnt ipari szeszgyárral mellékterményeinek egy fontos vásárlóját veszíti el, nem kap szeszgyártásra való engedélyt és kontingenst. S így az állam azt a szeszkontingenst, melyet a nagybirtokosnak odaad, igen gyakran a kisbirtokostól veszi el.

Az állandó támogatásokon kívül alkalmi ajándékokat is szokott kapni a nagybirtok az államtól, így például a magyarországi nagybirtokosság, melynek nagy kiterjedésű mocsaras, ártéri földjei voltak: ezek lecsapolásának költségeit a XIX. század harmadik harmadában részben az állammal fizettette meg, részben pedig az állam segítségével a kisbirtokosok vállaira rakta, noha ez utóbbiaknak csak kevés hasonló mocsaras földjük volt.

Általában nagyon jól ért a nagybirtokosság ahhoz, hogy az állami élet előnyeit a maga számára biztosítsa, terheit pedig a dolgozó néposztályok s ezek között főleg a kisgazdák vállaira helyezze át. Es ez ma még minden európai államban így van; még Franciaország is, melyet gyakran szoktak úgy tekinteni, mint a kisgazdák eldorádóját, tulajdonképen a nagybirtokosok befolyása alatt álló és ezeknek egyoldalúan kedvező agrárpolitikát folytat. A kedvezményekből, melyekkel az állam a mezőgazdaságot támogatja, a kisgazdának semmi sem jut, ellenben a terhekben a fordított progresszivitás uralkodik. És az egyenes,

valamint az indirekt adók nem csupán közvetlenül nehezednek a kisgazdára, sokszorta súlyosabban, mint a nagybirtokosra, de közvetve is károsítják őt. A sok vám és közvetett adó megdrágítja a városokban a tápszerek fogyasztását s így elsősorban az animális eredetű és egyéb jobb minőségű tápszereket, melyek a kisgazdára, mint termelőre nézve annyira fontosak; a városi népesség terheit tehát ez az utóbbi is viseli több irányban, mint termelő. S a nagy, és aránytalanul a kisgazdára helyezett terhek dacára a francia állam mit sem tesz a kisgazdaság termelőképességének előmozdítására; a mezőgazdasági szakoktatás látványos monumentális méretei dacára mi sem történik avégett, hogy a mezőgazdasági szakismeretek valóban a kisgazda házáig hatoljanak. De nem csupán mulasztások terhelik az államot, hanem olyan intézkedések is, melyek szinte a kisgazda-osztály szándékos károsításának látszanak, így a jelzálogtörvények úgy vannak alkotva, hogy egyenesen megdrágítják a kisgazda hitelét. A birtokváltásokat — történjenek akár vétel, akár örökség útján — óriási illetékek sújtják, melyek aránylag annál nagyobbak, minél kisebb a gazdát változtató ingatlan értéke. Ez maga is akadályokat gördít a dolgozó nép földvásárlásai elé, és szinte védelmet nyújt a nagybirtoknak a parcellázás ellen.¹ Ilyen agrárpolitikát találunk Franciaországban, melyet úgy szoktak emlegetni, mint a kisbirtok országát. Ezt a megjelölést azonban csak viszonylagos értelemben lehet alkalmazni; Franciaországban tényleg több a kisbirtok, mint bármely más nagyobb európai országban, de kisbirtokos-országnak mégsem nevezhetjük, ha kisbirtok alatt legföljebb akkora területet értünk, melyet egy földműves-család csekély idegen segítséggel megművelhet. A nagy forradalom sok nagybirtokot földarabolt ugyan, de városi kapitalisták kezére is sokat juttatott s ez utóbbi nagybirtokok továbbra is megmaradtak. Később aztán, a XIX. század első háromnegyed részében a tápszervehiány s a velejáró birtokkoncentráció sokat visszacsinált abból, amit a forradalom alkotott, sőt ma állítólag ugyanoda jutott vissza

¹ Nossig i. m. 255—265. 1.

a birtokeloszlás, ahol a nagy forradalom előtt volt. Az 1892. évi számlálás szerint

a 10 hektárnál kisebb gazdaságok összes területe	12,572.000
a 10—40 hektár nagyságú » » »	14,313.000
a 40 hektárnál nagyobb » » »	22,493.000

hektárt tett ki. Látnivaló, hogy a 40 hektárnál nagyobb, kapitalisztikus szervezetű nagygazdaságok területe majdnem kétszer akkora, mint a 10 hektárnál kisebb kisparaszt- és törpegazdaságoké, melyeket tulajdonosuk bérmunkások nélkül művel. Azonban e kis- és törpegazdaságok tulajdonosai nem mind birtokolják egyszersmind a földet, melyet művelnek, sok van közöttük olyan is, ki nagybirtokostól bérelt földön gazdálkodik, ez utóbbiak aztán épen nincsenek önálló és a nagybirtoktól független helyzetben. A 10—40 hektár területű középparasztüzemek nagyobbjai, melyek már rendszeresen foglalkoztatnak két-három vagy több bérmunkást: ezek már inkább a nagybirtokkal vannak közösségben, mint a kisbirtokkal s így a 10—40 hektáros kategóriát csak részben lehet a kisbirtokhoz számítani. Elmondhatjuk tehát, hogy azon egyének, kiknek a francia köztársaság eddigi agrárpolitikája érdekében állott, a francia föld kétharmadrészét bírják, és csak egyharmadrész azoké, akiket ez az agrárpolitika megkárosított. Az állam agrárpolitikája tehát teljességgel összhangban állott a földbirtokos-osztályok hatalmi viszonyaival. Annál is inkább, mert a hatalmas kapitalista-osztály maga is állandóan támogatja a nagybirtokos érdekkört; a nagykapitalistának nem érdeke, hogy a kisbirtok túlsúlyra jusson a nagybirtok fölött, sőt, ez inkább egyenesen érdeke ellen való.

Még Franciaországot, mely pedig az összes nagyobb európai államok között a legkedvezőbb birtokeloszlással dicsekedhetik: ezt sem lehet kisbirtokos-országnak tekinteni, még itt is a nagybirtok van erősebben képviselve a földművelés szervezetében és ez irányítja saját érdekei szerint az állam agrárpolitikáját. Még nagyobb mértékben áll ez fönn az európai szárazföld többi államaira nézve és minél messzebbre megyünk Franciaországból kiindulva kelet

és dél felé: annál élénkebben és leplezetlenebbik! lép előtérbe az államnak azon törekvése, hogy a nagybirtokot megerősítse, és a kisbirtokot a haladástól visszatartsa.

Legújabb időben Európa legműveltebb országaiban e törekvés gyöngülését lehet észlelni; az államhatalom kezdi észrevenni a kisparasztagzda érdekeit és már nem meri oly nagy mértékben háttérbe szorítani azokat. Ami kétségtelenül a tápszerbőség hatásaira, a jövedelem megosztásának javulására s ezzel a dolgozó rétegek gazdasági súlyának és szervezetségének nagyobbodására vezethető vissza. De még tartania kell egy ideig a mai fejlődés-irányzatnak — a nagybirtok gyöngülésének, valamint a kisbirtok s általában a dolgozó nép erősödésének, — hogy az európai államok fölhagyjanak eddigi agrárpolitikájukkal s őszintén és becsületesen a kisbirtok fejlesztésének és terjeszkedésének ügyét tegyék magukévá. Mert ez csupán akkor fog beállni, ha a dolgozó nép hatalma elegendő lesz a nagybirtokos-befolyás legyőzésére. A növekvő tápszerbőség előbb-utóbb el fogja hozni ezt az állapotot, addig azonban a nagybirtok küzdeni fog minden, a kisbirtok javára komolyan törekvő irányzat ellen az erőszak és a demagóg megtévesztés összes eszközeivel, melyek rendelkezésére állanak.

A tápszerbőség hatásaival küzdő nagybirtokos-osztálynak nagy oka van rá, hogy megakassza a kiscgazdaság terjeszkedését és fejlődését, sőt valóságos életérdeke is. Tudvalevőleg az átlagos kiscgazdaság, ha technikailag nem marad el túlságosan a nagygazdaság mögött: emennél jobban kihasznál egy adott földterületet, nagyobb nyershozadékot termel, és több munkaerőt helyez el rajta. E tekintetben annál inkább fölülmúlja a nagygazdaságot, minél inkább utoléri technikailag. Ha tehát valamely modern országban a kiscgazdaságok területe a nagygazdaságok rovására növekszik: ez a tápszertermelésnek s egyben a mezőgazdaság munkaerő-szükségletének nagyobbodását jelenti s ennél fogva a tápszerkínálat növekedését s egyben a munkaerőkínálat megcsappanását, mely aztán a munkabér emelkedésére vezet. Szóval, még jobban kiélezi a tápszerbőség hatásait, melyek amúgy is bomlasztóan nehezednek a nagygazdaságra és a nagybirtokra. Ugyanez a hatás áll be, ha

egy adott országban a kiscgazdaság területe nem növekszik ugyan, de technikai teljesítőképessége javul, mert ez is növeli úgy a nyershozadékát, mint a rajta elhelyezhető munkaerő mennyiségét. Tehát a nagybirtokos-osztály nagyon helyesen fogja föl saját érdekét, mikor a népoktatásban minél több vallást követel és minél kevesebb praktikus gazdasági és természettudományi ismeretet.

S ugyanezen szempontból könnyen érthető, miért fordítanak a nagybirtokos befolyás alatt lévő európai államok oly kevés gondot a kiscgazdák szakismereteinek fejlesztésére.

De nem csupán a közhatalmat akadályozzák meg a nagybirtokosok abban, hogy a kiscgazdaság haladását előmozdítsa: ők maguk egyénileg is akárhányszor tudatosan ellene szegülnek a kiscgazda-osztály terjeszkedésének. Angliában ma már ritkák és keresettek a nagybérlők — ugyanakkor a kisbérlők tucatszámra versengenek minden bérbeadandó parcelláért és jóval nagyobb bért hajlandók fizetni, mint a nagybérelő. A nagybirtokos mégis ez utóbbinak adja oda földjét, a kisbérelőtől fél, mint forradalmi elemtől, mely el fogja venni tőle a földet. És inkább terméketlen vadászterületté alakítja akár egész birtokát, melyet a kiscgazda keze virágzó kertté varázsolhatna, így, bár maga nem használja kellőképen a földet: mások elől is elzárja, kik használni akarnák és tudnák is.

A kiscgazdaság fejlődése ellen ma már nem mer nyíltan föllépni a nagybirtokos-osztály, sőt úgy tesz, mintha ezt ő maga is óhajtana és előmozdítna. A jobbágy zsarolók mai ivadékai hangosan hirdetik, hogy ők a kiscgazda természetes gyámolítói és vezetői. Amennyiben ezt a kiscgazdával csakugyan el is tudják hitetni: két legyet ütnek egy csapásra; egyrészt fölhasználhatják a kiscgazdák erejét saját nagybirtokos érdekeiknek más osztályokkal szemben való megvédelmezésére, másrészt, mint a kiscgazdák vezetői és bizalmának letéteményesei, könnyen hátramoszdíthatják a kiscgazdaság fejlődését és terjeszkedését, holott ha nyílt ellenség gyanánt lépnének föl, fölráznák és ügyeinek önálló intézésére késztetnék a kiscgazda-osztályt.

Hogy fönntartsák azt a látszatot, mintha ők a kiscgazda-

osztály érdekeit szolgálják: tényleg csinálnak is reformokat a kisgazdaság fejlesztésére. Ezek a reformok rendszerint úgy vannak alkotva, hogy a kisgazdának csak nagyon keveset használhatnak, ha ugyan épen nem válnak ártalmára, — ellenben annál többet használnak maguknak az alkotóknak. Haszon nekik már az is, hogy az ilyenféle félrendsabályokkal valóban értékes reformok létre jövetelét akadályozzák meg, de sokszor van nekik még más, közvetlenebb hasznuk is a földművesnépet agyonboldogító intézkedéseikből, így a telepítő- és parcellázó- törvények, melyek a nagybirtokos osztály befolyása alatt jönnek létre, nemcsak arra alkalmasak, hogy a parcellázást meglassítsák, de egyszersmind módot nyújtanak a nagybirtokosoknak, hogy olyan földjeiket, melyeket már okvetlenül el kell adniok, legalább jó áron varrhassák az állam és ennek közvetítésével a vásárló földműves nyakába. A kontinensen tett tapasztalás szerint ott, ahol az állam vette át a parcellázást, a nép semmivel sem jut olcsóbban a földhöz, mint annakelőtte. Bár hasonló törvények a parcellázással űzött uzsora megakadályozásának jelszavával születnek: tényleges eredményük csak az, hogy az uzsora hasznát elveszik a parcellázó vállalkozótól és az eladó nagybirtokosnak juttatják.

Hasonló, nagybirtokos-befolyás alatt keletkező telepítő-törvények és intézmények még egyéb módon is használnak a nagybirtokos-osztálynak. Gondoskodnak ugyanis arról, hogy az új telepes ne legyen a megvásárolt földdarab föltétlen tulajdonosa; a vételt klauzulákkal látják el, melyeknél fogva a vásárló az államtól vagy a nagybirtokostól függő helyzetbe kerül. Az új telepes azt hiszi, hogy pénzéért kisbirtokot vásárolt, holott csak jobbágytelket vett rajta. Például a porosz járadékbirtok-törvény értelmében az új kisgazda földjét, melyet a nagybirtokostól megvásárolt, sem föl nem oszthatja, sem el nem adhatja a nagybirtokosokból álló »Generalkomission« beleegyezése nélkül. Amint még a mérsékeltebb írók is elismerik: a rendelkezés szabadságának akkora korlátozása ez, mely már túlmegegy a polgári kereteken és hűbéri természetű függésbe hozza a parasztot a földesúrtól.

Ilyen intézkedésekkel iparkodik a nagybirtokos-osztály

odahatni, hogy ha már szaporodik is a kisgazdák száma: a szaporulat ne álljon független, önálló kisbirtokosokból s így ez az osztály ne erősödhesék hatalomban és ne nőhessen a nagybirtok nyakára.

A magyar kormánynak legutóbb (az 1909. év tavaszán) közzétett telepítő- és parcellázó-törvénytervezete is ilyen szellemű. Egy bírálója szerint¹ »teljesen megbénítja a parcellázás és telepítés terén a magántevékenységet azzal, hogy azt a hatóság előzetes engedélyezésének és utólagos jóváhagyásának feltételéhez köti«. Szóval a parcellázást az állam kizárólagos jogává teszi; az állam pedig a nagybirtok befolyása alatt állván, e jogát nyilván nem a nagybirtok földarabolásának siettetésére, hanem inkább annak hátráltatására fogja fölhasználni. Arról is gondoskodik a törvényjavaslat, hogy az új kisgazdák, kik parcellázás útján földhöz jutnak, függő jobbágyi helyzetbe kerüljenek. A paragrafusok odakonkludálnak, hogy az állami közeg a parcellázásra kínált birtokok közül »megvásárolhatja azt, amelyiket akarja, és annyiért, amennyiért akarja, e birtokokból tetszése szerint telephelyeket adhat el azoknak, a kiknek tetszik, annyiért, amennyiért tetszik; a telepeseket kiteheti a telepből akkor, amikor akarja és azért, amiért akarja«.²

A nagybirtokosok egyéb kisgazdaboldogító reformművei hasonló képet nyújtanak, így a magyar nagybirtokos érdekkörök szövetkezeti propagandát folytatnak a földműves-nép között, ámde nem a valóban hasznos termelő- és értékesítő-szövetkezeteket propagálják, hanem fogyasztó-szövetkezeteket létesítenek. Ez utóbbiak az adott viszonyok között, a földművesnép csekély fogyasztásánál fogva, már amúgy sem jelentenének sokat, ha jók is volnának, a bennük, folyó rossz és lelkiismeretlen adminisztrációnál fogva megépen teljesen értéktelenek és csupán arra jók, hogy az agrárius agitátoroknak jövedelmező állásokat nyújtsanak.²

Csak oly országokban és helyeken jönnek létre értékes

¹ Somogyi Tamás: Telepítés, parcellázás. Huszadik Század. 1909. IV. 390. 1.

² Ugyanott, 393. 1.

³ Részletesebben 1. szerzőtől: A szövetkezetek és a parasztság. Huszadik Század, 1906. XI—XII.

alakulatok a szövetkezés terén, ahol a kisgazdák köréből indul ki a mozgalom. Amennyiben ilyen viszonyok között a nagybirtokos-osztály a szövetkezést pártolni látszik: a kisgazdák nyomására teszi ezt; ellenkező magatartásával rögtön elveszítené a vezetőserepet.

Ha a kisgazdaosztály a legutolsó emberöltő folyamán előrehaladt: ezt csak a világpiacon beállott tápszerbőségnek köszönheti, valamint saját szorgalmának, mellyel a nagybirtokos-agrárpolitika gáncsvetései dacára is ki tudta magát vonszolni a nyomoruságból. A nagybirtokosok mindamellett nem szűnnek meg azt hangoztatni, hogy e haladás az ő érdemük és az ő gazdaságpolitikájuk eredménye. Tény, hogy a kisgazda előremenetele időben egybeesik a nagybirtokos-gazdaságpolitika, az agrárius védővámrendszer uralmával, ami csak természetes, mert hiszen az agráriusok épen a tápszerbőség ellen védekeztek s ez volt egyszersmind az a tényező, mely a kisgazdaságot talpraállította. De amennyiben a kisgazda talpraállott: ez nem a nagybirtok vám- és egyéb gazdaságpolitikája által, hanem inkább annak ellenére történt.

A feudál-agrárizmus leginkább elterjedt fikciója, hogy a gabonavám használ a kisgazdának. Láttuk már egy előző fejezetben, hogy a kisgazda jó sorsa a tápszerbőséghez kapcsolódik, mely földben és tőkében való bőséget jelent. Rendszabályok, melyek a tápszerbőséget kisebbitik, csak ártalmára szolgálhatnak a szántóvető kisbirtokosnak. A magas gabonaár válságokkal küzdő ipart jelent és hanyatló állattenyésztést, alacsony munkabért és néptorlódást a falun. Tehát a gabonavám, mely a gabonaárat emeli, nagybirtokos-érdek, mely ellentétben áll a kisgazda érdekével.

Legközvetlenebbül azzal sújtja a gabonavám a kisgazdát, hogy a gabonával együtt a takarmányt is megdrágítja. A takarmány árának emelkedése még azon esetben is bekövetkezik, ha a vámtarifa szabadon beengedi a határon a takarmányféléket, mert ezeket (széna, répa és répaszelet stb.) súlyukhoz képest csekély értéküknél fogva vasúton is csak 60—70 kilométernyire lehet gazdaságosan szállítani s így az olcsó takarmány előnyeiben ez esetben is csak a határszéli vidékek részesülhetnének. Ugyanekkor

mérsékli a gabonavám a tej- és húsfogyasztást. Rá lehetne ezzel szemben mutatni Németországra, hol a gabonavám nem akadályozta meg a húsfogyasztást s a húsárak emelkedését. Ám ez onnét van, hogy a Németországban életbeléptetett gabonavámok csak mérsékeltek, de nem akadályozták meg a behozatalt s ehhez képest csak korlátozták, de nem tették lehetetlenné az ipar és állattenyésztés fejlődését. Ehhez képest a kisgazda helyzete is javult, *a gabonavámok dacára*, mert a gabonavámok *nem voltak oly magasak, mint a feudál-agrárius érdekkör szerette volna*.¹ Lettek volna csak olyan, a maiaknál sokkal magasabb gabonavámok, amilyeneket *Ruhland* a népesség szaporodásának és az iparfejlődésnek megakasztására követel:² ebben az esetben ugyan csak póruljárt volna a német kisgazda s az agráriusok vámpolitikájuk sikere gyanánt most nem a kisbirtok, hanem a nagybirtok terjeszkedésére hivatkozhatnának.

Ha meg akarjuk állapítani, milyen vámpolitika szolgálja a kisbirtokos-osztály érdekeit: a kisbirtokos természetes szükségleteiből kell kiindulnunk. A kisbirtokos-osztálynak mindenekelőtt arra van szüksége, hogy földben terjeszkedhessek, ami szélességben csak a nagybirtok rovására lehetséges, de lehetséges azonfelül mélységben is, az intenzitás növelésével. A nagybirtok rovására való terjeszkedés föltétele: olcsó gabona és magas munkabér. Az intenzitás haladó irányban való fejlesztésének föltétele: nagy állatállomány a trágyaszolgáltatás kedvéért és sok kapásnövény a vetésforgóban szemesgabona előveteményéül és a mélyszántás kedvéért. Tehát szükséges, hogy e kultúrák termékei nagy fogyasztásnak örvendjenek, mert csak így lehetséges termelésük megfelelő kiterjesztése a belterjes váltógazdaság követelményei szerint.

Mіндеzen föltételeket az állam úgy hozhatja létre, ha a határon szabadon beereszti a gabonát és takarmányt, de ugyanakkor vámmal védi a tejet, a húst, a cukrot és egyéb olyan termékeket, melyek nagy munkát befogadó

¹ Legutóbb is, 1901-ben, a Bund der Landwirte 7% márka minimális vámot követelt a rozs behozatala után.

² Dr. G. Ruhland: System der politischen Ökonomie, Berlin, 1903. 118—121. 1.

kultúrákból erednek. A vámvédelem biztosítja e termékek számára az egész belföldi fogyasztást, A gabona szabad behozatala pedig, előmozdítván az ipar fejlődését és a munkabérek emelkedését: nagy mértékben hozzájárul a szóban forgó termékek fogyasztásának kiterjesztéséhez. Ugyanezen termékek ára az emelkedő munkabér szerint alakulna, termelésük kiterjesztése pedig egyszersmind technikai javítás gyanánt hatna a gabonatermelésre és növelné ezt. Mindez a kisgazda jövedelmének emelkedését, gazdálkodásának javulását, terjeszkedésének lehetőségét foglalná magában.

A kisgazda érdekét olyan intézkedések szolgálják, melyek a termelőerőket és a dolgozó nép jövedelmét emelik. Ide tartozik az ipar fejlesztése, valamint a mezőgazdasági munka termékenységének növelése, tekintet nélkül a földjáradék alakulására, mert a kisgazda bőségesen visszakapja munkabérben, amit földjáradékban elveszített. Ide tartozik továbbá a fogyasztási adók, monopóliumok, házbér- és egyéb városi és falusi uzsorák megszüntetése, mert ezek kisebbitik a dolgozó nép jövedelmét és fogyasztóképességét. Ugyanezen irány a vámpolitikában mindennemű nyersanyagnak, valamint a gabonának szabad behozatalát, ellenben az aránylag kis földterületen, aránylag nagy munkával termelt jószágoknak vámvédelmét követeli. Főleg a fejletlen, de könnyen fejleszthető iparágak vámvédelmére van szükség erősebb iparok versenye ellen, valamint a mezőgazdaság munkabefogadó termelőágainak védelmére olyan elmaradt országok versenye ellen, melyekben a munkabér alacsony.

Tehát az agráriusok, kik vámpolitikájukban a gabona megdrágítására helyezik a fősúlyt, épen nem a kisgazda érdekét szolgálják. Az ő céljuk a termelőerők haladásának s a munkabérek emelkedésének megakasztása; a kisgazda érdeke épen az ellenkezőt követeli. Vámpolitikájuk, melyet különben is csak sok engedmény és kompromisszum árán, nem túlságosan messzemenőleg tudtak érvényre juttatni, legfeljebb csak annyiban vált javára a kisgazdának, hogy a táplálékszükségből a táplálékbőségbe vezető átmenetet szabályozta és meglassította. Ha túlságosan hirtelen lett volna az átmenet: a kisgazda — kellő ismeretek híján — talán nem tudott volna elég gyorsan alkalmazkodni hozzá,

és zavarba jött volna. Csak ezért tudták az agráriusok a maguk vámrendszerét a kiszgazdákkal elfogadtatni és még így is csak engedmények árán. A kiszgazdaság növekvő szervezettsége és önállósága azonban azt sejteti, hogy a gabonavámok napjai meg vannak számlálva. A szervezett dán kiszgazdának — mint *Pudor* beszéli — már ma sem kell a gabonavám.

A kiszgazda érdeke szabadságot követel minden téren» és a dolgozó egyén érvényesülését. A nagybirtokos érdeke ellenben kötöttséget kivan, valamint a hatalom érvényrejutását a dolgozó egyén rovására. Minden uralkodóosztályban megvan az a hajlandóság, hogy saját érdekeit az alatta levő osztály érdekei gyanánt tüntesse föl. A nagybirtokosok, illetve közéleti képviselőik, az agráriusok, szintén nagy igyekezettel akarják saját törekvéseiket úgy föltüntetni, mintha azok csupán a kiszgazda érdekében állának. Ujában odáig mennek a nagybirtokos-érdekkörök a föld megkötésére irányuló törekvésükben, hogy a kisbirtok földjének megkötését is célba veszik, paraszthitbizomány alakjában, vagy legalább a fönnálló örökség jog helyébe a középkori törzsöröklést akarnák visszaállítani, mely szerint az apai jószágot az elsőszülött fiú osztatlanul örökli, míg a többi testvér ki van zárva az örökségből. Az örökségjog ilyen megváltoztatása kizárólag a nagybirtok érdeke, amit lehetetlen föl nem ismernünk, ha a törzsöröklés várható és szükség-szerű hatásait végiggondoljuk.

Mindenekelőtt: a törzsöröklés, midőn a kisbirtokos ifjabb gyermekeit kizárja az apai örökségből, proletárokká teszi ezeket, kik aztán bérmunkára vannak utalva. Szóval, a törzsöröklés bérmunkásokat nevel a kisbirtokon a nagybirtok számára. De még ezenkívül azzal is használ a törzsöröklés rendszere a nagybirtoknak, hogy megakasztja a kiszgazdaság technikai haladását. A törzsörökösnek, ki az apai jószágot osztatlanul örökli, nincs oka arra, hogy másképp gazdálkodjék, amint apja gazdálkodott, mert földje elég nagy ahhoz, hogy a művelés technikájának javítása nélkül is eltartsa őt egész életén át. Más helyzetben van az olyan kiszgazda, ki egyenlő örökségi osztály útján jutván földhöz, apja birtokának csak egy részét mondhatja magáénak; az ilyen kis-

gazda lehetőleg azon van, hogy az apjáénál kisebb birtokon is elhelyezhesse egész munkaerejét, amit csupán a gazdálkodás továbbfejlesztésével érhet el. Midőn tehát a törzsöröklés útját állja a birtokok kisebbedésének, kiveszi egyszersemind a kisbirtokból a technikai haladás egy igen fontos rugóját.

Hasonló eredményt szül a törzsöröklés azon harmadik hatása, hogy jelentékenyen korlátozza a kisbirtok földjének szabad forgalmát. A törzsörökös nem adhatja el a birtokot, csak ifjabb, az örökségben várományos testvéreinek beleegyezésével; mivel azonban eladás esetén emezekkel osztzkodnia kellene, inkább nem adja el, és megtartja saját magának. Szóval, a törzsöröklés körülbelül épen olyan jól megköti a földet, mint a paraszthitbizomány. S így olyan mezei munkások és törpebirtokosok elől, kik megtakarítottak valamit és földet szeretnének venni, elzárja a földszerzés alkalmát. Amivel aztán megakadályozza, hogy a mezőgazdasági proletárok száma kevesbedjék, de egyszersemind azt is, hogy földhöz jussanak és ksigazdákká váljanak olyanok, kiket szükség kényszerítene arra, hogy minél kisebb darab földet minél jobban kihasználjanak.

Végül azt sem szabad elhanyagolnunk, hogy a törzsöröklés intézménye, midőn a ksigazda ifjabb gyermekeit megfosztja az örökségtől, kiveszi ezeknek munkájából az önérdék rugóját, és amennyiben ezek fölnőtt korukban is az apai birtokon dolgoznának, helyzetük nem különbözik lényegesen a mezőgazdasági bérmunkásétól. Lehet ugyan, hogy a hagyomány ereje és a családias érzés fönttartja bennük az érdeklődést és iparkodást, de minden bizonnyal jóval kisebb mértékben, mint az egyén saját érdekének ereje tartaná fönn. Törzsöröklés esetén a ksigazdaság elveszti a munkás érdekeltségének egy részét, pedig ez alkotja legfőbb erejét, mely a nagygazdasággal való versenyre képesíti. Más oldalról viszont a törzsörökösnek természetes érdeke, hogy az örökségből kimaradt családtagok családias érzését s a hagyományokhoz való ragaszkodását fönttartsa és erősítse. A törzsörökléssel egy darab patriarchalizmus költözik a kisbirtokra.

Érthető, hogy a ksigazda helyes ösztöne tiltakozik a

törzsöröklés s a paraszti hitbizomány ellen és még eddig mindenütt ellent állott olyan törekvéseknek, amelyek hasonló patriarchalisztikus örökösödés-intézmények visszaállítását célozták. Ahol a törvényhozás tett is a múltban ilyen irányú kísérleteket: csupán nagy parasztbirtokosok vették igénybe a patriarchalisztikus örökségjogot, de ez a réteg amúgy is közeli éledekekonságban áll a feudális nagybirtokos-osztályal. Az agráriusok azonban — valóban nemes önzetlenséggel — mindig a kisparasztgazdák érdekében hangoztatják a törzsöröklés szükségét.

Sőt *Ruhland*, a legkövetkezetesebb agrárius; ki a föld csereforgalmát egyáltalán megszüntetni óhajtáná, ezt a feudális törekvést szintén a kisgazda érdekével indokolja. Mivel, úgymond, a föld kis darabokban drágább, mint nagy darabokban, a kisgazda szükségképen pórul jár minden földvásárlással, tehát meg kell kímélni a kisgazdát attól, hogy földet vásároljon. Szüntesse be az állam a föld szabad forgalmát, legyen az állam a föld kizárólagos közvetítője és ne kaphasson akárki földet, hanem csak az, akit a hivatott közeg alkalmasnak és méltónak tart erre.¹ Ami persze egyet jelentene a hűbéri társadalom visszaállításával és módot nyújtana a nagybirtokos osztálynak arra, hogy mint az államhatalom kezelője, a kisbirtok terjeszkedését tetszése szerint korlátozza.

Mindez nem egyéb jámbor óhajtásnál; a nagybirtokos osztálynak ma, a növekvő tápszerbőség korában nincs hatalma arra, hogy mindezen törekvéseit megvalósítsa. Maga a kisbirtokos osztály idegenkedik tőlük legjobban. Régebben, a tápszerhiány korában, midőn a kisbirtok pusztulóban és a nagybirtok terjeszkedőben volt, a föld általános megkötését célzó intézmények talán hasznosak lettek volna a kisbirtokra nézve, mert bár nagy proletariátus teremtése árán, de konzerválták volna, megóvták volna attól, hogy a nagybirtok fölszívja. De lám, ebben az időben a nagybirtokos osztály meg volt elégedve a föld szabad forgalmával, mert akkor ez állott érdekében; a föld szabad for-

¹ V. ö. *Ruhland*: Leitfaden zur Einführung in das Studium der Agrarpolitik. Berlin, 1894. 46—53. 1.

galma lehetővé tette számára, hogy a kisbirtokost kivásárolja földjéből. Sőt még a XVIII. században annyira híve volt a föld szabad forgalmának, hogy fegyverrel kergette el a parasztot s így mozdította elő a bírt ok változásokat. Csak most, a tápszerbőség korában, midőn félő, hogy a kisgazda kerekedik fölül, és ez fogja őt a földjéből kivásárolni: csak most fedezi föl, hogy ő tulajdonképen önzetlen és csak most beszél a kisgazda megvédelmezéséről. Természetes, hogy elsősorban a kisgazdaság technikai haladása és területi terjeszkedése az, ami ellen a kisgazdát meg akarja védelmezni.

Annyit el tudott érni a nagybirtok az állam segítségével, hogy a kisbirtok haladása és terjeszkedése nem olyan kifejezett és élénk, amint ezt a világgazdaság fejlődésállapota indokolná. De ha mindeddig bizonyos mértékben sikerült is a nagybirtoknak a gazdasági fejlődés hatásait az állam segítségével, hatalmi eszközökkel elhárítania, hosszabb időn át nem lehet erre kilátása. Sőt már ma világosan látható, hogy a nagybirtok gazdasági erejével együtt az államügyek vezetésére való befolyása is gyengülőben van. Angliában ma már megtörténik, hogy nyíltan a nagybirtok ellen irányuló törvények jönnek létre. A kontinens műveltebb államaiban pedig, ha még vezet is a nagybirtokos-osztály, mindinkább kénytelen koncessziókat tenni a kisbirtoknak; továbbá mindinkább tartózkodik attól, hogy az államhatalmat saját céljaira nyíltan igénybe vegye s inkább a demagóg megtévesztés eszközeivel iparkodik érvényre juttatni akaratát. Ez is hatalmának gyengülésére mutat.

Ugyanazon irányzat — az alacsony gabonaárak irányzata, — mely néhány rövid évtized alatt a nagybirtok észrevehető gyengülésére vezetett, egyszersmind erőhöz juttatta a dolgozó osztályokat, a nagybirtok e természetes ellenségeit. A hatalmi viszonyok ezen eltolódása nem maradt hatás nélkül még a foglalkozásszerű politikusokra sem. A kontinens nyugati részén egyelőre még csak gyenge eltolódásokat látunk a legtöbb parlamenti párt agrárpolitikájában a kisbirtok javára és a nagybirtok hátrányára. A Csatornán

túl azonban legutóbb már nyílt támadás érte a nagybirtokot az 1907. évi földtörvény képében, melyet nagybirtokellenes erők a nagybirtok ellen alkottak.

Minden európai ország közül Angliában volt legtökéletesebb a földbirtok koncentrációja; itt a nagybirtok majdnem teljesen kiszorította a kisbirtokot, melyből csak kevés maradt fenn az ország néhány grófságában. A koncentráció már a XVI. században kezdődött. Később, a XVIII. század első felében, midőn agronómiai fölfedezések következtében átmenetileg némi tápszerbőség állott be, a koncentráció fennakadást szenvedett, de azután folytatódott egészen az 1870-68 évekig. Már a XVIII. század végén és a XIX. század első felében is akadtak írók, kik fölemelték szavukat a pusztuló kisbirtok védelmére, de nem találtak visszhangra, mert akkortájt kétségtelenül a nagybirtok volt a földművelés azon szervezettípusa, mely az adott viszonyok között a munka legnagyobb termelőképességét biztosította. Ám a nyolcvanas évek táján, mikor a nagygazdaság megállapodott a haladásban s időközben a kisüzem gazdasági föltételei is jobbak lettek: élénkebbé váltak és nagyobb hatást váltottak ki azon törekvések, melyek a kisbirtok visszaállítását célozták. A polgári közvéleménytől befolyásolva, a törvényhozás már 1892-ben alkotott egy földtörvényt kisbirtokok képzése végett. (Small Agricultural Holdings Act.) E törvény a megyei előljáráóságokat bízta meg kisbirtokok alakításával, illetőleg kötelességévé tette a megyei előljáráóságnak, hogy mindenki számára, aki eziránt kérvénnyel fordul hozzá, egy bizonyos, meghatározott nagyságú földdarabot szerezzen, vásárlás útján. A folyamodónak csak a vételár egyötöd részét kell készpénzben fizetnie, a többit az állam előlegezi neki olcsó kamatra, 50 évi amortizációval. Ha a folyamodó nem képes a földet megvásárolni, a hatóság bérbe is adhat neki egy kisbirtokot, mely legföljebb 15 acre terjedelmű lehet és nem lehet nagyobb értéke, mint amennyi 15 font sterling évi bérösszegnek megfelel.

Az adott viszonyok között ez a törvény félrendszer szabály volt; alkata már előre kizárta, hogy hatása legyen. Végrehajtása a megyei előljáráóságokra volt bízva, melyek Angliában teljesen a nagybirtok befolyása alatt állanak s így

lehetőleg elkerülni iparkodnak mindent, ami a nagybirtok köreit zavarja. Továbbá, amennyiben a megyei előljárárságban meg is lett volna a hajlandóság, a törvény nem gondoskodott arról, hogy valóban képes legyen földet szerezni, amennyiben csak arra adott neki jogot, hogy eladásra vagy haszonbérbe kínált földeket megvásárolhasson vagy bérbevehessen, de arra nem, hogy el nem adó vagy bérbe nem adó nagybirtokokat ilyen célokra kisajátíthasson. E mulasztás az egész törvényt illuzóriussá tette, mert az angol nagybirtokos, ha már attól idegenkedik, hogy a közvetlenül őhozzá folyamodó szántóvetőnek földet adjon: még inkább idegenkedik attól, hogy a hatóság közvetítésével tegyen ilyent. És tényleg, a Small Holdings Act alapján 1892 és 1902 között egész Angolországban mindössze 47 kisgazdaság keletkezett, összesen 569 acre területtel.¹ Látszik, hogy e törvény alkotásánál a nagybirtokososztálynak még eléggé erős befolyása volt ahhoz, hogy saját érdekeit megóvja.

Az 1892. évi földtörvény mutatkozó sikertelensége azonban csak élénkítette a kisbirtok föltámasztására irányuló mozgalmat, mely a századforduló után váratlanul hatalmas arányokban lépett föl és olyan köröket ragadott magával, melyek előbb távolról sem érdeklődtek a mezőgazdasági kérdések iránt. A közvélemény figyelme ráterelődött arra a tényre, hogy a nagybirtok elnépteleníti a termőföldet és alászállítja a mezőgazdasági termelést. Ezt pedig az angol ipar is megérzi. Anglia ma rengeteg mennyiségű olyan tápszert importál, melyet a belföldön is nagyon gazdaságosan termelhetne s amikor ez utóbbiról lemond, egyszersmind lemond ipari termelésének egy hatalmas belső piacáról. Népeinek élelmezése és iparának piaca tekintetében mind-egyre inkább az Ó- és az Újvilág földműves területeire van utalva, hol ma már korántsem rendelkezik monopóliummal. A XIX. század végén két hatalmas versenytársa keletkezett: Németország és az Egyesült-Államok. E két hatalmas országgal csak úgy versenyezhetnek tartósan az angolok, ha jelentékenyen növelik saját mezőgazdaságuk termelőképességét s ezzel egyfelől az angol ipari munkás élelmezését

¹ Levy i. m. 151. 1.

olcsóbbá teszik, másfelől iparuk számára erős belső fogyasztópiacot teremtenek, amelyre támaszkodva aztán nagyobb súllyal léphetnek föl a világpiacon.

Midőn azonban az angolok saját mezőgazdaságuk fejlesztésére irányítják figyelmüket, azt látják, hogy a földművelés szervezete, mely a nagybirtokon alapul, a főnálló viszonyok között, alacsony gabonaárak és magas munkabérek mellett nem hogy tovább fejlesztené, de inkább visszafejleszti a mezőgazdasági termelést. A továbbfejlesztésre tehát csak két lehetőség kínálkozik. Vagy meg kell szüntetni a szabad kereskedelmet és föl kell emelni védővámokkal a gabona árát, vagy pedig meg kell változtatni a földművelés szervezetét s a nagybirtokot kisbirtokkal, a nagygazdaságot kiscgazdasággal fölcserélni. Természetes, hogy a nagybirtokosok az előbbit akarják, és hozzájuk csatlakoznak a nagytőkések, kik joggal húzódnak minden nagyobb társadalmi átalakulástól s a termelőerők erősebb fejlesztésétől, így lehet magyarázni az új védő vámos irányzatot. A vele szemben álló másik irányzat, mely a földművelés szervezetének megváltoztatása útján akarja a mezőgazdaságot fejleszteni, ez a kisebb kapitalista vállalkozók, értelmiségiek, kispolgárok és munkások természetes hajlandóságai-ból meríti erejét. Egyelőre ez az utóbbi irányzat kerekedett fölül s ez hozta létre a törvényhozásban — most már nem a nagybirtok befolyása alatt, hanem inkább ennek kétségbeesett erőfeszítései ellenére — az 1907. évi földtörvényt, mely az 1892. évi törvény hibáit teljesen kiküszöböli.

Az új törvény megadja a megyei eljáráságnak a kisajátítás jogát, mely a régi törvényből hiányzott. A hatóság ráteheti kezét a nagybirtok földjére, földarabolhatja ezt és parcellákban eladhatja azoknak, kik földért folyamodtak hozzá, a vételárát pedig beszolgáltatja az előbbi birtokosnak. Sőt nem csupán eladás céljára sajátíthat ki nagybirtokokat, de avégett is, hogy kis darabokban bérbeadja. Különösen fontos ez az utóbbi rendelkezés. Ha ugyanis csupán eladás céljára volnának a nagybirtokok kisajátíthatok: a törvény nem lehetne valami nagyon foganatos, mert a föld ára oly magas, hogy elveszi a dolgozó ember kedvét a vásárlástól. Ép ezért helyezték a törvény alkotói a bérbeadás

céljára való kisajátításra a fősúlyt, mert a haszonbérek aránytalanul olcsóbbak a föld vételáránál és a kisbérletekre tömegesen pályáznak a földművesek. Ugyanezen okból a nagybirtokos érdekkör kétségbeesett ellent állást fejtett ki a bérlet céljára való kisajátítás joga ellen; az eladás céljára való kisajátításba még belementek volna, mert ez nem fenyegeti annyira érdekeiket. Annál is inkább van mit tartaniok az új földtörvénytől, mert ez nem csupán arról gondoskodik, hogy a dolgozó ember, ha akar, földet kaphasson bérbé, de arról is, hogy ne lehessen őt a bérösszeg emelésével kiszorolni. A bérösszeg nem lehet nagyobb annál, amit előzőleg nagybérlők fizettek a földért, és nehogy a birtokos a bérlet fölmondásával kényszerítse a kisbérlőt nagyobb bérösszeg megajánlására: a törvény elveszi a nagybirtokostól azt a jogot, hogy a kisbérlőnek fölmondhasson; — ez utóbbit mindaddig, míg a földet kielégítően műveli és kötelezettségének eleget tesz, senki sem háborgathatja bérletében. Ellenben a kisbérlőnek joga van arra, hogy bérletét s a vele járó összes jogokat és kötelezettségeket más valakire átruházhassa. Mivel továbbá a nagybirtokos azzal is nyomást gyakorolhat a kisbérlőre, hogy megtagadja a földnek gazdasági épületekkel való felszerelését: a törvény följogosítja a kisbérlőt, hogy bérletét az otllakásához és gazdálkodásához okvetlenül szükséges épületekkel felszerelhesse, és ezek megállapított árát a bérösszegeből levonhassa.

Az 1892. évi törvény azon hibáját, hogy végrehajtása a nagybirtok befolyása alatt álló megyei előljáróságra volt bízva, szintén elkerüli az új törvény, amennyiben a végrehajtást csak föltételesen bízta a megyékre, de ezeket kormány közegekkel ellenőrizteti, sőt — szükség esetén teljesen kiveheti a kormány a végrehajtási a megyei hatóságok kezéből és saját közegeire bízhatja. Ilyenképen a végrehajtás lelkiismeretessége vagy lanyhasága attól függ, mely irány kerekedik fölül a parlamentben. Gyakorlati eredményessége vagy eredménytelensége tehát még a jövő titka; elvi fontossága azonban már ma óriási. Mert azon jogelvek, amelyeket ez a törvény tartalmaz, nem jelentenek kevesebbet, mint a ma érvényben álló földbirtokjog alapelveinek megváltoztatását.

A ma érvényben álló földbirtokjog — a római birtokjog — értelmében a földre vonatkozó jog a »ius utendi ét abutendi«, a használat és a visszaélés joga, kapcsolatban a korlátlan foglалás jogával, mely utóbbi jogelv értelmében lehet valakinek nagyobb, sőt akár ezerszer vagy milliószor akkora földje is, mint amekkorát személyesen művelni képes. Legyen valaki — e jog szerint — bármekkora földterület ura: tehet ezzel a földdel, amit akar; termelésre használhatja, de paragon is hevertetheti, ha neki úgy tetszik. Sőt ha kedve kerekedik: akár vízzel eláraszthatja vagy sóval behinthesi, hogy teljesen alkalmatlanná tegye a növényi élet befogadására: mindezt senki sem vonhatja őt felelősségre. Fölteve a mai bírt ok jog uralma mellett azt az esetet, hogy egy ország összes földje egyetlen egy ember tulajdonában van s ez arra az elhatározásra jut, hogy földjét egy esztendeig nem műveltesi: a lakosságnak, ha a törvényt áthágni nem akarja, éhen kell pusztulnia, mert a fönnálló bírt ok jog nem nyújt neki védelmet az élete ellen irányuló merénylettel szemben. Látnivaló: a mi mai birtokjogunk nem törődik azzal a körülménnyel, hogy a föld az élet egyedüli forrása, és így azok élete, kik a föld birtokából ki vannak zárva, a föld birtokosainak kezében van.¹ A föld birtokosai a mai törvény betűje értelmében jogszerűen és büntetlenül megölhetik a birtoktalanokat a föld használatától való elzárás eszközével, holott egyéb törvényeink büntetik a gyilkosságot s e tekintetben nem ismernek kivételt. Ez a barbár jogelv nem véletlenségből került a mai, civilizáltnak mondott társadalom bírt ok jogába. A mi mai bírt ok jogunkat még az antik társadalom alkotta, melyben a dolgozó osztály tagjainak élete fölött a munkáltató osztály tagjai felelőtlenül rendelkeztek és bármikor büntetlenül megölhették őket olyan eszközzel, amilyennel akarták. A birtoktalan dolgozó

¹ Olaszország némely vidékén a közelmúlt időkben többször megtörtént, hogy a földbirtokosok a munkabérek emelkedő és a haszonbérek hanyatló irányzatával szemben úgy védekeztek, hogy földjüket paragon hagyták vagy legelővé alakították; — így akartak nyomást gyakorolni a munkásokra, illetőleg kisbérőkre. A földműves nép kétségbe vonta erre való jogukat és követelte a maga részére azt a jogot, hogy a paragon heverő földeket termelésre használhassa.

osztály élete fölött való szabad rendelkezés volt az, ami a birtok jogban, mint *ius abutendi*, kifejezésre jutott és a nagybirtokkal együtt napjainkig fönnmaradt.

Az angol népet illeti az a dicsőség, hogy minden más nép között első gyanánt üzent hadat a rabszolgaidők barbár maradványának, a földdel való visszaélés jogának. Az 1907. évi földtörvény, ha nem is kimondotta, de gyakorlatilag azt a jogelvet valósítja meg, hogy a föld birtokosának joga van ugyan földjét mások kizárásával termelésre használni, de nincs joga arra, hogy földjét parlagon hevertesse és mégis kizárjon a használatából másokat, kik termelni akarnak rajta. Csak addig rendelkezhetik szabadon földjével, míg termelésre használja, mihelyt azonban ezt nem teszi, vagy nem a kellő mértékben teszi: a rendelkezés joga a társadalom összességére megy át, mely aztán a földet átadja olyanoknak, kik meg akarják művelni. Vagyis a régi birtok jogból, a használat és visszaélés jogából, a használat joga marad meg, a visszaélés joga ellenben megszűnik, legalább elvben.

Ezt tartalmazza az angolok új földtörvénye. A társadalomszervezet változásait a földművelés szervezetének változásaira lehet visszavezetni. Ezt tudva, igen nagynak látszik a birtokjogban beállott eltolódás elvi jelentősége; — az a néhány paragrafus, mely a civilizált világban alig kellett némi föltűnést s a melyről tizedrészt annyi ember sem tud, mint egy császári pohárköszöntőről: az antik társadalom összeomlása óta lefolyt másfél ezredév legnagyobb történelmi eseménye, óriási elvi jelentősége dacára minden nagyobb rázkódtatás nélkül emelkedett törvényerőre. Az angol nemzet dolgozó osztályai aránylag hatalmasak, mert a tápszerbőség irányzata, mely ott már 1850 táján föllépett, azóta folyton emelte a munkabéreket s általában a dolgozó nép jövedelmét, gazdasági és politikai súlyával együtt. Ellenben ugyancsak a tápszerbőség visszafejlesztette a földjáradékot és vele a nagybirtok hatalmát. Tehát hatalmassá váló dolgozó osztályok vívták ki az 1907. évi földtörvényt, gyengülő nagybirtokososztály ellen és mivel az ellenálló hatalom aránylag gyenge volt: a támadás is végbemehetett a közönséges politikai küzdelmek enyhe formái között.

A harc azonban még nincs befejezve; az 1907. évi földtörvény megalkotása még nem döntötte el a mérkőzést; nem elég a törvényt megszavazni: végre is kell azt hajtani s a végrehajtás ebben az esetben — egy régi, befészkelődött hatalom ellenére, — nehezebb lesz, mint a megszavazás volt. Ha azonban a tápszerbőség tendenciája megmarad: nem kétséges, hogy ugyanazon erők, melyek a földtörvényt létrehozták, végre is fogják hajtani.

Ha a földtörvényt végrehajtják: a föld ára egy bizonyos idő múlva hanyatlani fog. Mert fényűzés céljára nem lesz érdemes földet vásárolni, ha egyszer a vásárló erősen ki lesz téve a veszélynek, hogy dolgozó emberek termelés céljára foglalják le a földet, melyet ő kedvtelésre akart használni. Viszont a dolgozó nép, mely termelés céljára keresi a földet, egy bizonyos idő múlva kielégülést fog találni, mert Angliában több föld van, mint amennyit az angol nép földművelésre hajlandó része be tud telepíteni; angol viszonyok között, a modern technika alkalmazásával és azon magas művelés-intenzitás mellett, mely ott gazdaságilag lehetséges, 6—8 acre, sőt némelyek szerint 4—5 acre föld elegendő egy munkáscsalád eltartására. Az Anglia városaiban élő 2 millió vagyontalan család számára 10—15 millió acre föld elegendő, holott az Egyesült Királyság termőföldje kitesz 32 millió acre-t. A föld azonban nem lehet drága, ha több van belőle, mint amennyire szükség van.

Ami Angliában most kezd megindulni, az már a múlt század vége óta folyik Új-Zélandban, hol a tápszerbőség szintén a dolgozó osztályok javára befolyásolta a jövedelem megoszlását. Itt elég volt a progresszív földadó ahhoz, hogy a csekély jövedelmű és erőtlen nagybirtokot kapitulációra kényszerítse és a föld széjjeldarabolását megindítsa. Különben az ausztráliai kontinensen már hosszabb idő óta állandó harc folyik a nagybirtokosok és a földművesek között a föld birtokáért s a küzdelem mindinkább az utóbbiak javára dől el.¹

A gazdasági fejlődés eme tényeiből azt olvashatjuk ki, hogy a nagybirtok a fokozódó tápszerbőség hatásait, melyek őt gazdasági úton kiküszöbölik: a rendelkezésére álló hatalmi

¹ Hassert: Landeskunde und Wirtschaftsgeographie des Festlandes Australien. Leipzig, Göschen, 1907. 134. 1.

eszközökkel csak ideig-óráig képes ellensúlyozni. Mert a tápszerbőség irányzata a hatalmi viszonyokat is megváltoztatja, és míg a nagybirtokot gyengíti: viszont erősíti a dolgozó osztályokat, melyek aztán minden nagyobb erőfeszítés nélkül elhárítják a nagybirtok hatalmi eszközeit.

Az a mozgalom, mely a nagybirtok ellen Angliában föllépett, lényegesen különbözik attól a másik, szintén nagybirtokellenes mozgalomtól, melyet a kelet európai agrár államokban észlelhetünk. Amott tápszerbőségre lehet a mozgalmat visszavezetni, emitt tápszerhiányra. Amott erőhöz és hatalomhoz jutott dolgozó néprétegek lépnek föl, minden vehemencia nélkül, a gyengülő nagybirtok ellen. Emitt erős nagybirtokot látunk és hatalmas államot, velük szemben pedig nyomorgó és éhező népet, mely a végső szükségtől űzetve, kétségbeesett rohamokat intéz mind kettő ellen.

Mindamellet nem kevésbé, mint az angol birtokreformmozgalmat: a kelet európai forradalmat is a világpiac alacsony gabonaáraira lehet visszavezetni. Ezek, mint a Nyugaton, úgy itt is föltartóztatták a nagybirtok, illetőleg a nagygazdaság technikai haladását s ezzel együtt az egész mezőgazdaságét, mert az erős hagyományok, alacsony munkabérek és magas adók súlya alatt sínylődő földműves-nép nem volt arra képes, hogy a mezőgazdasági termelés technikáját saját iniciatívájából a nagybirtoktól függetlenül továbbfejlessze. A termelés technikájának stagnációja egyfelől relatív túlnépesedésre, másfelől ugyanakkor a talaj kimerülésére vezetett: e két körülmény együtt teremtette meg a mai helyzetet, mely abban áll, hogy a táplálék-termelés a fönnálló jövedelemeloszlás s a velejáró erős gabonakivitel mellett megközelítően sem elegendő a népesség táplálására. Ilyen viszonyok között a dolgozó nép számára, ha élni akar, csak egy lehetőség kínálkozik: erőszakosan, hatalmi eszközökkel megváltoztatni a fönnálló jövedelemeloszlást, a nagybirtok földarabolása útján.¹

¹ A keleteurópai agrárállamok fejlődéstörvényeivel bővebben kellene foglalkoznunk, amire azonban e könyv keretében, sajnos, tér és idő híján már nem nyílik alkalmunk.

BEFEJEZÉS

A földművelésnek két sajátlagos törvénye van: — mindkettő a növényi élet természetéből ered.

Egyik törvény abban áll, hogy minél nagyobb terméket akarunk produkálni egy adott területen: annál mélyebben s annál rejtettebb utakon kell beavatkoznunk a növényi életfolyamatba.

Másik törvény abban áll, hogy a növények tenyésző ereje véges, és hogy hozadékuk egy adott területen, adott termelőtechnika mellett, egy bizonyos határon túl csökkenő irányzatot vesz.

A földművelés általános fejlődésével az előbbi törvény hatása erősödik, ellenben az utóbbinak (a csökkenő hozadék-törvénynek) hatása gyöngül.

Minél nagyobb a földművelés fejlettsége: annál mélyebben s annál rejtettebb utakon avatkozik be az emberi munka a természeti folyamatokba. Következőleg annál szorosabb viszonyba kell lépnie a munkásnak az élő szervezettel, mely munkája tárgyát alkotja.

Viszont azonban a csökkenő földhozadék törvényének általános, társadalomgazdasági hatása a földművelés nagy fejlettsége mellett előbb-utóbb háttérbe szorul, sőt teljesen megszűnik a következő okokból:

Minél fejlettebb a földművelés: annál kisebb terület elegendő egy ember élelmének termelésére, tehát annál kevésbé esik egy adott területen egy adott népesség élelmezése a csökkenő földhozadék törvényének hatása alá. E körülmény ugyan nem garantálja föltétlenül a csökkenő

hozadéktörvény hatásának gyengülését: mert a népesség szaporodása gyorsabb is lehet, mint a földművelés haladása. Nem garantálja ezt föltétlenül az a körülmény sem, hogy a fejlett földművelés fejlett ipar lételapját nyújtja s a fejlődő ipar közlekedőeszközöket teremt, melyek lehetővé teszik, hogy a kulturemberiség földművelése az egész földgömbre kiterjesszkegjék. Mert a földgömb nem végtelen nagy, a népszaporodás lehetősége azonban végtelen. Van azonban egy körülmény, mely az emberileg belátható idők teljességéig megszüntetheti a csökkenő hozadéktörvény hatását. A földművelés haladása nemcsak az ipar, de egyszersmind a szellemi kultúra, a tudományos kutatás létének alapját és fejlődésének lehetőségét is növeli, így többek között az orvostudományét is, mely nem egyéb, mint a földművelés tudománya magára az emberi nemre alkalmazva. A fejlődő orvostudomány megteremti a szaporodás nélkül való nemi élet lehetőségét és megtanítja a széles néprétegeket, miképpen vegyék elejét annak, hogy élelmi körükön túlszaporodjanak.

E három felsorolt körülmény: az egy ember élelmezéséhez megkívánt terület kisebbedése, a földművelés területi terjeszkedésének nagyobbodó lehetősége, s a népszaporodás lassanként beálló preventív korlátozása együttvéve már ma is érezhetővé teszi a csökkenő hozadéktörvény hatásának gyengülését, amely irányzat előreláthatólag folytatódni fog.

A munkás egyéni szabadsága s azon termékmennyiség, melyet munkája eredményéből a maga számára biztosítani tud, attól függ, hogy milyen mértékben korlátozza a csökkenő földhozadék törvénye a tápszerek termelését. Midőn e törvény hatása gyengül: nő a munkás egyéni szabadsága és kisebbedik azon termékmennyiség, melyet egyoldalú szolgáltatás keretében, ellenszolgáltatás nélkül meg lehet tőle szerezni.

Ám a földművelés haladása, mely végső eredményében a csökkenő földhozadék törvényének hatását visszafejleszti, mely a dolgozó földművest szabaddá és minden külső munkakényszertől függetlenné teszi: szorosabbra fűzi egyszersmind a viszonyt a dolgozó földműves és a munkája tárgyát alkotó élő szervezet között. Ilyen szoros viszony azonban, ha a föld-

műves szabad, csak egy esetben lehetséges: ha a földműves magántulajdonosa a munkája tárgyát alkotó élő szervezetnek és a munkatermeknek.

A mezőgazdaság haladása és a vele növekvő társadalmi lóiét és szabadság a földművelés egy olyan szervezete felé visz, mely a magántulajdonon alapul s amelyben a kooperáció a munkások önkéntes szövetkezése alapján áll.

Nem igaz tehát, hogy a fejlődés útja egy államszocializtikus, a föld és a termelőeszközök magántulajdonát kiküszöbölő társadalomhoz vezet. Ellenkezőleg: a földművelés szervezetében mutatkozó fejlődéstendencia egy olyan társadalmi rendet ígér, mely a magántulajdon alapján nyugszik, melyben azonban a vagyon és a jövedelem megközeleltőleg egyenlően osszuk el.

A társadalmi fejlődés egységes lévén: ugyanezen tendenciát az iparban is meg kell találnunk. És tényleg meg is találjuk. Itt is azt látjuk, hogy apró vagyonok képződnek és hogy a munkások körében föllép a szövetkezés. Fogyasztószövetkezetek és szakszervezetek jönnek létre, szemmeláthatóan a tápszerbőség következtében; minden jó aratás kedvezően, minden rossz aratás kedvezőtlenül befolyásolja működésüket, mely mindenütt akkor lett nagyobb kiterjedésű, mikor a tápszerbőség érezhetőbbé vált. Tehát ugyanazon ok hozza létre és tartja fenn őket, amely a földművelésben a kisbirtokot talpra állította és szövetkezeteit létrehozta.

Minden kényszer, mindén elnyomás az éhségből ered. Ha földben bőség van, akkor az egyén szabad és csupán saját munkaerejének és munkája termelőképességének véges volta von számára határokat.